

SHADDARŚANA-SAMŪCHCHAYA

BY

HARIBHADRA

WITH

GUNARATNA'S COMMENTARY
TARKARAHASYA-DIPIKĀ.

EDITED BY

LUIGI SUALI, PH.D.

OF

BOLOGNA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET.

1905.

PRELIMINARY NOTICE.

In preparing this edition I have made use of the following material:—

I. For the text of the sūtras of Haribhadra alone.

A.—This MS. contains the sūtras and an avacūṛṇi of 3 folios. The text, in the middle of the pages, is 11 lines, × 47 akṣaras.

G.—MS. of the Library of the Deccan College. See Dr. Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit manuscripts in the Bombay Presidency during the years 1884-85, 1885-86 and 1886-87, No. 1387. 3 folios. Text with avacūṛṇi. Text: 10—13 lines × 42-44 akṣaras. The avacūṛṇi is in both these MS. the same, but I have not found the name of the author. The age of the MS. is not easy to determine, but A seems to be older than G.

D.—MS. of the Library of the Deccan College. See Dr. Bhandarkar, loc. cit. No. 1386—24 f. × 17 l. × 52 akṣ. This MS. contains the text of Haribhadra with a commentary that is but an abstract of the commentary of Guṇaratnasūri. No date.

E.—An old MS. of 27 fol. × 15 l. × 58 akṣ. It contains, fol. 1-25^a, the sūtras of Haribhadra and the same commentary as D.

E¹.—The folios 25^a—27 of the MS. E. containing Haribhadra's text only.

II. For the sūtras of Haribhadra and the commentary of Guṇaratnasūri:—

B.—An old and carefully written MS. in the Library of the University of Berlin. See A. Weber Verzeichniss der Sanskrit- und Prākrit-Handschriften, etc.

1 vol., p. 180—182, no. 1610 (=MS. or fol. 741). I first used a beautiful photograph of this MS. taken by Professor Count F. L. Fullé, and afterwards compared doubtful passages of it with the original. B is the best and oldest of my MSS.; together with Y it forms the basis of the present edition—80 f. × 17 l. × 49 akshara. No date.

A.—A good and old MS. 61 fol. × 19 l. × 65 aksh. Belonging to Professor Hermann Jacobi. No date.

P.—A modern MS. 63 f. × 18 l. × 62—0 aksh. Samvat 1956.

K.—Fol. 98 × 15 l. × 53 aksh. This MS. bears no date, but it seems to be old.

The MSS. A, E, P and K have been procured and kindly lent me by Vakil Keshavlal Panchand B.A. LL.B., of Ahmedabad. I have much pleasure in publicly acknowledging my indebtedness to him for his unselfish endeavours in the interest of this work. My best thanks are due, besides, to the authorities of the Berlin Library for lending me MS. B, and especially to my teacher Professor Dr. Hermann Jacobi, who not only lent me his MS. and afforded me an opportunity of comparing the above mentioned MSS. of the Deccan College Library, but also, by his advice and assistance, most effectually aided me in preparing the text of this edition.

LUGI SULT.

Bombay, 20th May, 1905.

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजिनरागः केवलासोकशाली
 सुरपतिकृतसेवः श्रीमहानौरदेवः ।
 षट्समसमयाश्लेशाकृगाम्भीर्यभाजः
 सकलनयममृषा विन्दुभावं भजन्ते ॥ १ ॥
 म जिनः श्रिये भवतु यत्स्याद्वाददावानले
 भस्मीभूतकुतर्ककाष्टनिकरे तृष्यन्ति सर्वेऽप्यहो ।
 संगीतिगवहारलुब्धव्यतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-
 वाशासभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥ २ ॥
 वाग्देवो संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।
 चिन्तितार्थान् पिपत्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ ३ ॥ 10
 मत्वा निजगुरुन् भक्त्वा यद्दर्शनसमुच्चये ।
 टौकां संचेपतां कुर्वे स्नान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति कुरीष्यसिन्तवतां मद्यतां परोपकारसंपादनसेव
 प्रवेत्तमा स्नान्यसंपत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिसार-
 खटुर्दशप्रतसंख्यासखविरचनाजनितजगज्जन्तूपकारः श्रीजिन- 15
 प्रासन्नप्रभावनामभाताविभांविभास्करो चाकिनीमहत्तरावृत्ता-
 नवमोपकृत्योधिबन्धुरो भगवान् श्रीपरिभद्रसूरिः कर्त्तव्यो

बह्वर्णनसमुच्चयः सटीकः ।

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणगतिविकल्प-
ज्ञानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्वाद्या स्वल्पग्रन्थं महायं
सङ्गतनामात्म्यं षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारभमाणः शास्त्रारम्भे
मङ्गलाभिषेद्योः साक्षादभिधानाय संवन्धप्रयोजनदोष्य संशूच-
नाय प्रथमं श्लोकमेनमाह ॥

सदृशं न जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।
सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शब्दविद्यमानं काश्चास्त्रिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शन-
सुपलम्बिज्ञानं केवलौख्यं यस्य, स सदृशं । अथवा सत्प्रशस्तं
दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिक्तात्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
सदृशं । सर्वज्ञ सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तन् । अनेन विशेषेण
श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरपीभवत् । अथवा
सदचित्तं सकलनरासुरामोन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स
सदृशं नत्वा । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिद-
धानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यत-
व्यनक्तौति पूजातिशयं प्राचीकटत् । तथा जयति रागदेषां-
दिशङ्कानिति जिनसम् । अनेनापाद्यापगमार्तिशयसुदवीभवत् ॥
तथा साक्षात्सर्वदर्शनसंमतसङ्गतवस्त्वशात् मिश्रः
सपिचतथा सदनं स्याद्वादः । सदस्यस्यत्वानित्यसामान्यविशेषा-
भिलाषीणभिलाषोभयात्मानेकात् इत्यर्थः ॥ ननु कथं
सर्वदर्शनार्था परस्परविषदुभाषिणामभीष्टा वस्त्वशाः सङ्गताः

संभवेयुः चेर्षा भिन्नापेक्षतया स्यादादः मन्त्रवादः स्यादिति
 वेत् । उच्यते । अद्यपि दर्शयानि निजनिजमतभेदेन परस्परं
 विरोधं भजन्ते, तथापि नैर्दृश्यमानाः मन्त्रिन् तेऽपि वस्त्रं वा
 ये भिन्नापेक्षाः मन्त्रः मन्त्रोचोन्ताराद्यन्ति । तथाहि । मीमांसे-
 रनित्यात्वं, मांख्येनित्यात्वं, नैयायिकैर्गोषीषैश्च परस्परविविक्ते-
 भित्यानित्यात्वे सदमले सामान्यविग्रहौ च, मीमांसिकैः
 स्याच्छब्दवर्जं भिन्नाभिज्ञं भित्यानित्यात्वे सदमदंशौ सामान्य-
 विग्रहौ शब्दस्य नित्यात्वं च, संश्लिष्ठास्तवभावनियतिकर्म-
 पुरुषादीनि प्रगन्धरसानि, शब्दत्रुजाजादेतत्वादिभिश्च शब्द-
 ब्रह्माजानादेतानि चेत्यादयो ये ये वस्तु परेऽप्येकियन्ते, ते
 सर्वेऽपि चापेक्षाः सन्तः परमार्थमन्त्रतां प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षा-
 स्त्वन्योन्नेन निरस्यमाना नभौनखिनायन्त इत्यात्वं विशारेण ॥

स्यादादस्य देशकः सम्यग्ब्रूयात् स्यादादेशकत्वम् । अनेन
 वचनातिशयमचकथत् । तदेवं चत्वारोऽन्वयतिशयः शास्त्रकृता
 साक्षादाश्रयः । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एव भाव्यः । यत एव
 निःशेषदोषगच्छेता, तत एव सर्वज्ञः । यत एव सर्वज्ञस्तत एव
 मद्भूतार्थवादी । यत एव मद्भूतार्थवादी, तत एव चिभुवनाभ्यर्थ्य
 इति । एवमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्था-
 धिपतिं श्रीवर्धमानापराभिधानं मत्वा मनमा तदतिशय-
 चिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलंगनेन च 20
 प्रतिपाद्येत्यर्थः । एतेनादिमं मङ्गलमभिद्धौ । मध्यमङ्गलं
 तु "जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जित" इत्यादिना

षट्दर्शनसमुच्चयः सटीकः ।

जिनमतकीर्तनेन कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गलं पुनरभिधेय-
तात्पर्याद्यैः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिग्रन्थसंग्रहनेन
वक्ष्यति । तस्य विविधस्यापि फलमिदम् ।

तं मंगलमार्दण मञ्जे पञ्चतण थ सत्तस्स ।

पढमं मत्थस्साविग्घपारगमणाण निदिट्ठं ॥

तस्सेवाविग्घत्थं मज्झिमयं अतिमं च तस्सेव ।

अस्सौच्छित्तनिमित्तं भिस्सपभिरस्सादवसस्सु ॥

वीरं नलेत्युक्तं तत्र ह्याप्रत्ययस्योत्तरक्रियामापेक्षात्स-
गद्यते इति क्रियापदमत्र संबन्धनीयम् । को निगद्यते ; सर्वं
10 दर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि मूलभेदापेक्षया समग्रानि यानि
दर्शनानि बौद्धादीनि तैस्तेषां - वा वाच्योऽभिधेयोऽर्थादेव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षणः रुचेऽपेण समासेन निगद्यते अभिधीयते ।
अभेद्यन्तुक्तमथत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेधे । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-

15 तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणः
संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेषा, कर्तुः श्रोतुश्च ।
इयमपि द्वेषा, - अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं-
सत्त्वानुपपन्नः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्त्वप्रमाणादि-
ज्ञानम् । इयोरपि परंपरं पुनरुच्योपादेयदर्शनानि ज्ञाना

20 हेवान्यपहायोपादेयं चोपादाय, परंपरयानन्तचतुष्टयात्मिका
सिद्धिरिति ॥ नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि
सम्बन्धप्रतिज्ञाद्यैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं इत्येवान्, तत्कथ-

मनेनवेदं माभिद्धे असुकमसुकं दर्शनं हेयमसुकं सोपादेश-
 मिति चेत् । अथ्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रकान्यानि;
 तानि माशरध्नेषाभिद्धधानोऽचौचित्तीं नातिकामति । इदमिदं
 हेयमिदं सोपादेशमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां
 चानादेशवचनो वचनीयतामश्नुति ॥ नन्वेवं तर्ह्यस्याकार्यन्य न 5
 परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषमे । नन्वेय दर्शयामि ।
 ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमन्पुर्बुद्धत्वेन हेयोपादेश-
 दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसतत्त्वं निश्चय
 प्रत्युतैवं बुद्धिर्भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्निधोतिहृद्वाभि-
 धार्थीनि । तेषु च कतरत्परमार्थसदिति न परिच्छिद्यते । 10
 तत्किमेतैर्दर्शनैर्दृष्टानिः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वप्ने रोचते
 तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधाश्चाविभागज्ञा अभिन्नकाले भूयार्थ-
 सोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य सूररूपकाराय प्रवृत्तस्य
 प्रत्युत प्रभतानामपकारात्कपि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च जीम-
 मिच्छतो मूलज्ञानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात्सर्वोप-
 कारार्थेव प्रवृत्तात्कस्यापकाराभिद्धेः, विशेषणदारेण हेयो-
 पादेशविभागस्यापि कृतिपवस्यद्वयद्वयसवेद्यस्य संसृचनात् ।
 तथाहि । सद्दर्शनं जिनं गत्वा । सद्दिश्यमाने सत्ये च
 प्रशस्त्रार्थितसाधुस्वित्थनेकार्थनाममालात्रचनत्वे । सत्यत्वं न
 पुनरसत्यं दर्शनं मत्तं यस्य तम् । जिनमिति विशिष्यम् । 20
 चतुर्विंशतेरपि जिमानामेकतरं रागादिशत्रुजयात्यांन्ययनामानं
 जिनं द्यौतरागं गत्वा । एतेन पदद्वयेण, चतुर्विंशतेरपि जिमाना-

मन्योऽन्तमभेदो नास्तीति सूचितम् । तर्हि खेताम्बरदिग्म्बराणां
 कथं विधौ मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽसीषां विधौ
 न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति ॥ कीदृशं जिगम् । अवीरम् ।
 आः स्वयंभूः, अः लक्षणः, उरौच्यरः । आ, अ, ए इति
 स्वरत्रययोगे ओरिति भिद्गम् । तावीरयत्, तन्मतापासनेन
 प्रेरयतीत्यभिप्रत्ययेऽवीरम् । सूक्ष्मादिकर्तव्यकृष्णेश्वरदेवताभि-
 मतमताः निरासक्त्यदिशः ॥

- तथा स्यादाददेशकम् । स्यादादं सन्ति स्थित्यन्ते "काचिद्" इति
 उपाधये स्यादादं स्यादादमद्भवति धीर्भादिदृषोर्होषणैः
 1) स्यादादश्चेद्विदिन इत्यर्थः । तेषां ई लक्ष्मीं महिमानं वा
 ध्यति तत्तद्दीप्यतापासनेन तन्मूकरोति यत्तस्यादाददेशः ।
 कै मे रे शब्दः कै कायतीति "काचिद्" इति छे कं यत्तम् ।
 स्यादाददेशं कं वचनं यस्य तम् । अनेन विगेषणेन प्राशक्ता-
 नामशेषाणां बौद्धादीनां संभवेतिह्यगशाणवादिचरकप्रमुखाणां
 2) च मतानामुच्छेदकारि वचनमित्यर्थः । जिनं दत्ता मया
 सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च
 नमनक्रिया प्राज्ञानमर्थन्विधौ स्वाप्रत्ययस्य प्राज्ञालावाचकत्वात्,
 विगदहनक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे
 नानुपपन्ने, अपरथा सकलाव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेत्
 20 भिन्नकालयोः क्रियथोरेककर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन
 क्षणिकवस्त्वभ्युपगमात् ॥

ग्रन्थः कश्चिद्बौद्धमतस्य प्रस्तुतग्रन्थस्यादावुक्तत्वेनोपादेयतां

भवेत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणमंगच्छीतमपि बौद्धमत-
 (नायकं) पुनरिष्ये सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निर-
 ननप्रकारो गन्तान्तरादवशेषः । तदेवं जिनस्य विशेषद्वारेण
 स्वयदर्शनता सर्वपरदर्शनजैवचनता वाभिदधतास्त्रिकान्य-
 दर्शनानां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता भवत्यः ।
 ततो भाष्याद्व्यकारात्मक्यामत्यदर्शनविभागानभिज्ञानामप्यपकार-
 कयुन संभवेतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तथापर,
 कथ्यदास । ननु येषां सत्यासत्यमतविभागानुविभाषिके
 यत्प्रकारवर्षासि सत्यगाम्या न भविष्यी, तेषां का वार्तन्ति ।
 उच्यते । येषामात्मा न भाविनी, ते देवा । एके रागद्वेषा-
 भावेन मध्यस्थचेतसः, अन्ये पुनः रागद्वेषादिकाः क्लृप्तकृषितला-
 द्बुचोत्पत्तयः । ये दुर्बलचेतसस्तेषां सर्वज्ञानापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशक्याः किं पुनरपरेणेति तानवगच्छ
 मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणादृश्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्वीपाय प्रादु । सदृशनिमित्त । वीरं कथं भूतम् । सदृशनिम् ।
 मन्तः साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषां दर्शनं
 ज्ञानमर्गात्सत्यासत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्रत्यक्षपरीक्षादमलेन
 यस्माद्दीरात्स सदृशनिम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्रत्या-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा यदा
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थशुद्धानुसन्धानं यस्मात्स सदृशनिः । अथवा
 मन्तो विश्वमाना जीवादयः पदाधीक्षिणां दर्शनं यथावद-
 वल्लोकं यस्माद्दीरात्स सदृशनिम् । कुत एवंविधम् । धतः

ख्याद्वाददेशकं, प्रागुक्त्याद्वादभाषकम् । एवंविधमपि कुत
 इत्याह । यतो जिनं रागद्वेषादिजयमश्रीकम् । जिनो हि
 वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणभावादिनि भावः ।
 शेषश्लोकव्याख्यानं प्राप्तम् ॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति । ये हि
 श्रीवीरस्य यथावदाश्रत्वादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वाद च
 तत्प्रणीतं मध्यस्थतया सम्यगवबोधे पश्चात्परमताम्यथाश्लोक-
 थिद्यन्ते, ते सत्यामत्यदर्शनविभागश्चपि स्वयमेवावभोक्तवन्ते ।
 किमस्माद्ब्रह्मस्याख्याकरणाकरणेनेति । एतेन सम्यक्ज्ञता सर्वथाचार्यं
 माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं. सत्यामत्यदर्शनविभागपरिज्ञानो-
 10 पायश्च हितबुद्ध्याश्चाभिहितोऽवगन्तव्यः, पुरातनैरपीत्यमेव
 सत्यासत्यदर्शनविभागस्य कारणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
 सूरिभिरेव लोकतन्त्रनिर्णये ।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये

भावाच्च दृष्टश्चर एकतरोऽपि ज्ञानाम् ।

15

श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं

वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ १ ॥

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिक्वादिषु ।

युक्तिमदक्षनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ २ ॥

प्रभुश्रीश्रमसूरिभिरैष्युक्तं वीरसुतौ ।

न श्रद्धयैव भवति पक्षपातो न द्वेषमाचादरुषिः परेषु ।

यथावदाश्रत्त्वपरीक्षया तु त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ १ ॥

इति ॥

अथ सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो तन्तुं प्रकान्तः, स च सख्याति-
कान्तः । तत्कथं स्वस्वीयमानेन प्रस्तुतशास्त्रेण सोऽभिधातुं
शक्नो, जैनादन्यदर्शनानां परसमयापरनामधेयानामसंख्यातत्वात् ।
तद्वक्तुं सख्यातिसूत्रे श्रीभिद्वुमेनदिवाकरेण

भावदया वचनपदा तावदया चैव ऊंति नयवाया । ७

भावदया नयवाया तावदया चैव परममया ॥ ९ ॥

व्याप्तः ॥ अनन्तधर्मात्मकस्य तन्तुनो य एतदेशोऽन्यदेश
निरपेक्षस्य सद्वधारणं सोऽपरिग्रहो नयः । स एव च
वचनार्थ उच्यते । एव तावन्नामत्वाकथं सर्वस्य तन्तु-
एकदेशानामितरांशनिरोधार्थां धावन्नाऽवधारणप्रकाराः ७-
वन्ति, तावन्तो नया अपरिग्रहो भवन्ति । ते च वचनमागुं
इत्युच्यन्ते ॥ ततोऽयं शाश्वतः । सर्वस्मिन् वस्तुनि धावन्तो
धावत्यस्या वचनपथा वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः,
नयानां तत्तद्वैकदेशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परममया परदर्शनानि भवन्ति,
स्वैच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परममयानां विकल्पानां
शास्यत्वात् । अयं भावः । यावन्तो अने तत्तद्वैकदेशावधारण-
देशानामवधारणप्रतिपादकाः शब्दप्रकारा भवेयुस्तावन्त एव 20
परसमया भवन्ति । ततस्तोषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लेषि-
घटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्पत्तवादानामपि तत्संख्या-

परिमाणत्वादिति । तदेवं गणनातिगाः परस्परमया भवन्ति ।
अथवा सूत्रकटाख्ये द्वितीयेऽङ्के परगवादुकानां शीणिं शतानि
त्रिषष्ट्यधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थमयमङ्गाथेयं ।

अभिद्वयं किरियाणं अकिरिययादणं होह चुलमीई ।

अस्माणिअ मत्तद्वी वेणदयाणं च वत्तीसं ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अशौत्यधिकं शतम् । किरियाणंति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रियां जीवाद्यमितं वदन्तीःशिवश्रीमाः
क्रियावादिनाः, मरीचिकुमारकपिलोभूकमाठरप्रभृतयः । ते
पुनरमुनोपायेनाशौत्यधिकशतसंख्या विधेयाः । जीवाश्री-
10 वास्त्रवन्धसंनरनिर्जरापुष्पापुष्पसौख्यपाहव पदार्थान् परि-
पाथ्या पङ्क्तिदादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याधः रूपरभेदावुपन्य-
सनीयौ । तयोरधो नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्क-
नियतिस्त्रभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः । ततश्चैवं विकल्प्याः
कर्तव्याः । तद्यथा ॥

15 अस्ति जीवः स्मृतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः । अस्तु
च विकल्पस्यायमर्थः । विसृते खल्वयमात्मा स्मृतं रूपेण
नित्यञ्च कालतः कालवादिनो मते । कालवादिनश्च नाम ते
मन्तव्या ये कालज्ञतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।

न कालमन्तरेण सम्यक्काशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफल-
20 वन्मादयो हिमकणानुषङ्गशीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो
वर्तुविभागसंपादितः । वास्तुसुमारयौवनवलिपलितागमादयो
भावस्त्वाविशेषा वदन्ते, प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

सुपन्नभयमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न
चैतेदृष्टमिष्टं वा । अपि च । भुङ्गमक्तिरपि न कालमन्तरेण
लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्थाली-
न्धनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तस्मात्भावो भवेत् । न
च भवति । तस्मात्सकलकं तत्सर्वं कालक्षरमिति । तथा चोक्तम् । 5

न कालव्यतिरेकेण गर्भावावसादादिकम् ।

यत्किञ्चिच्छायमे लोके तदमौ कारणं किल ॥ १ ॥

किं च कालाद्भूते नैव भुङ्गमक्तिरपीच्छते ।

स्थान्यादिसंनिधानेऽपि ततः काशादमौ मता ॥ २ ॥

काशाभावे च गर्भादि भवे स्यादव्यवस्थया । 10

परिच्छेत्सद्भावमात्रादेव तद्भवत् ॥ ३ ॥

काशः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

काशः सुप्तेषु जागर्ति काशो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परिच्छेत्सद्भावमात्रादिति पराभिमतवर्जितापुस्त-
संयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तद्भवत् इति गर्भाद्युद्भव- 15
प्रसङ्गात् । तथा कालः पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
नयति भूतानि वृथिव्यादीनि । तथा काशः संहरते प्रजाः,
पूर्वपर्यायात्पश्चाद्य पर्यायान्तरेण प्रजा लोकान्स्थापयति ।
तथा काशः सुप्तेषु जागर्ति । काश एव सुप्तं जनमापदो
रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपकर्तुमशक्यः 20
काश इति ॥

उक्तैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकस्यो गवरं काशवादिन

- इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम् । तद्यथा । अस्ति
 जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः । ईश्वरवादिनश्च सर्वे जगदीश्वरकृतं
 मन्यन्ते । ईश्वरं च महामिदं ज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यकपचतुष्टयं
 प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयोः प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।
- 5 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
 ऐश्वर्यं वैवं धर्मश्च स्रष्टुं चतुष्टयम् ॥ १ ॥
 अज्ञो जन्तुरनौशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा शम्भमेव वा ॥ २ ॥ इत्यादि ।
 द्वितीयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम
- 10 पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपत्ताः ॥
 चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते श्लेषमाहुः ।
 नियतिनाम तत्त्वान्तरमस्ति यदशादिते भवाः सर्वेऽपि नियतेनैव
 रूपेण प्रादुर्भावमश्रुयते, नान्यथा । तथाहि । एषदा यतो
 भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते ।
- 15 अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,
 निशामकाभवात् । तत एवं कार्यनियततः प्रतीयमाभामेनां
 नियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं शक्ते । मा
 यापदव्याचापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्
 नियतेनैव रूपेण सर्वे भावा भवन्ति जन् ।
- 20 ततो नियतिजा ह्येते तत्स्वरूपानुबन्धतः ॥ १ ॥
 यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा ।
 नियतं जायते न्यायात् क एनां बाधितुं शक्ते ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 श्लेषमाह । इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः । सर्वे
 भावोः स्वभाववशात्पुत्रजायन्ते । तथाहि । वृद्धः कुम्भो भवति
 न पटादिः । तन्तुभ्योऽपि पट उपाजायते न पटादिः । एतच्च
 प्रतिनियतं भवनं न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंज्ञकमाटौ कते । 5
 तस्मात्सकलमिदं स्वभावकृतमवशेषम् । तथा चाहः ।

कः कण्टकानां प्रकरोति तैस्त्वणं

विचित्रभावं मृगपर्यक्षणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं नु

कामेचारीऽस्ति कुतः प्रथमः ॥ १ ॥

10

वदथाः कण्टकस्त्रीच्छणं शत्रुकेच कुञ्चितः ।

फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्भित्तु ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यकार्यजातमिह भुङ्गपक्षिरपि न

स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । श्यालौन्मन्त्रादि •

सामर्थीसंभवेऽपि न कंकदुकमुद्गानां पक्षिरपसम्भते । 15

तस्माच्चघ्नान्ने न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधाधि तत्कृत-

मिति । स्वभावकृता भुङ्गपक्षिरप्येष्टव्या । ततः सकलमेवेदं

वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवशेषमिति ॥

तदेवं स्वत इति पदेन जम्भाः पञ्च विकल्प्याः । एवं च

परत इत्यनेनापि पञ्च जम्भन्ते । परत इति परेभ्यो व्याट्त्वेन 20

अपेक्षात्मा विद्यते । अतः प्रथिङ्गमेतत् । सर्वपदार्थानां

परपदार्थैकैरुपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घमापयेद्यथा

ब्रह्मलादिपरिच्छेदः । एवमात्मनि तन्मादौपमौल्यं तद्वा-
तिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते । अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवा-
वधार्यते, न स्वत इति । एवं नित्यलापरित्यागेन दृश विकल्प्या
लभ्याः । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिलिता विंशतिः । एते
५ च जीवपदार्थेन लभ्याः । एवमजीवादिस्वल्पेषु पदार्थेषु प्रत्येकं
विंशतिविंशतिविकल्प्या लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवशुषितां
शतमशौतुत्तरं क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचिन्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
संभवति, उत्पन्नानन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति त
१० अक्रियावादिना आत्मादिनास्तत्त्ववादिना इत्यर्थः । ते च
कोकिल काण्ठेर्शिरोमरुमुगतप्रमुखाः । तथा चाकुरेके ।

छणिकाः सर्वसंस्कारा अग्निराणां कुतः क्रिया ।

छतिर्येषां क्रिया सैव कारणं भव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चासुनापायेन द्रष्टव्या ।

१५ पुष्पापुष्पवर्जितशेषश्रीवाजीवादिपदार्थसप्रकन्यासः । तस्य बाधः
प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानम् । अमत्त्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न सः । काष्ठादीनां पञ्चानामधस्तात्षष्ठी यद्दृष्ट्वा
न्यस्यते । इह यद्दृष्ट्वावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः
प्राग्गद्दृष्ट्वा नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्प्याभिज्ञापः । नास्ति
२० जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः । अथं भावः । इह
पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतोऽपि । न
चात्मनश्चाद्गति लक्षणं, येन तस्यत्तां प्रतिपद्येमहि

कार्यमणूनाभिश्च महीप्राटि संभवति । अतो नःस्थ्यात्मेति ।
 एवमीश्वरादिवादिभिर्गपि यदृच्छापर्यन्तेर्विकल्प्या वाच्या ।
 सर्वेऽपि मिलिताः एद्विकल्प्याः । अग्रीयां च विकल्प्या-
 नामयः प्राग्ज्ञानौथः । नवरं यदृच्छात् इति यदृच्छा-
 वादिनां मते । यदृच्छा ज्ञानमिधंभिर्परिचर्यप्राप्तिः ॥ अथ 5
 ते ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां गताना-
 पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु
 यदृच्छया, ते यदृच्छावादिनः, ते श्रेयसाः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनादृशणात् ।
 तथाहि । शालूकादपि जायते शालूकोऽपि गोमयादपि 10
 जायते शालूकः । वज्रैरपि जायते वज्रैररःशेकाडादपि ।
 धूम्रादपि जायते धूम्रोऽपि नन्दनपकादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दलो वीणादपि । लटादयो जीजादुपजायन्ते शास्त्रकदेशा-
 दपि । गोधूमवीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशवीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियतः कश्चिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः
 कश्चित्किंचिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुज्ञान
 पश्यन्तोऽन्यथाज्ञानं प्रेषावन्तः परिक्रेश्यन्ति-॥ यदृच्छम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं
 चिन्ने जनानां सुखदुःखजातम् ।
 काकस्य तालेन यथाभिधातो
 न बुद्धिपूर्वोऽस्ति दृश्याभिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

तात्प्राप्तमिति । तथा च स्वतः षड्विकल्पा लब्धास्तथा न
 नास्ति परतः काश्च इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि
 मिश्रिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लब्धाः । एवमजी-
 वादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येके द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते ।
 5 ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां
 विकल्पाः ॥

तथा क्वचित् ज्ञानमज्ञानं नदेवामसीत्यज्ञानिकाः । ततो-
 ऽनेकम्बरादिति मत्वार्यैश्च इकप्रत्ययः । अथवाज्ञानेन
 चरन्तीत्यज्ञानिकाः, असंचिन्त्यकृतकर्मवन्वैकल्यादिप्रतिपात्त-
 10 लवशाः साकल्यसात्यसुषुप्तिसौदपिष्फलाद्वाद्राद्यणैर्मिनिविसु-
 ग्रंथतयः । ते ह्येवं ब्रुवते । न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति
 विकृद्ग्रहणयां वित्राद्योगतश्चिन्तकालुख्यादिभावतो दीर्घ-
 तरमभारप्रवृत्तेः । यदा पुनर ज्ञानमश्रीयते तदा नाशंकार-
 14 संभवो नापि परम्योपरि चिन्तकालुकाभावः, ततो न बन्धसंभवः ।
 15 अपि च । यः संचिन्त्य क्रियते कर्मबन्धः स दारुणविपाकोऽत
 एवावशवेद्यस्तस्य तीव्राश्रयसाधतो निष्पन्नत्वात् । यस्तु मनो-
 व्यापारमन्त्रेण कायनाकुर्मदृष्टिमाचतो विधीयते, न तत्र
 मनसोऽभिविश्रान्ततो नासाववशं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
 विपाकः । केवलमतिशुष्कसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल
 20 इव स कर्मवज्रः स्वत एव शुभाश्रयसाधपवनविशोभितो-
 ऽपयाति । मनसोऽभिविश्रान्ततो नासाववशं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
 ज्ञाने सत्यभिविश्रान्तत्वात् । तस्मिन् ज्ञानमेव सुसुखा-

बुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञानमिति ॥ अन्यथा । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं भिन्नमेव
 ज्ञानं प्रतिपन्नाः । ततो न निश्चयः कर्तुं शक्यते, किमिदं सत्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुसोमसाद्यात्कारिभगवद्वर्धमानो- 5
 यदिशादुपजायते ज्ञानं तत्सन्त्यग्रेतरत्, अ सर्वज्ञमूलात्मादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुसोमसाद्यात्कारी, न तु
 सौगतादिसंमतः सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्भाषकप्रमाणा
 भावादिति तदवस्थाः संग्रहः । ननु यस्य दिवः समागत्य देवाः
 पूजादिकं कृतवन्तः, स एव वर्धमानः सर्वज्ञो, न प्रेषाः सुगता- 10
 दस्य इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्भाषकाद्यक-
 प्रमाणाभावात् । संप्रदायादवशीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 संप्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितः किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथ-
 मवगन्तव्यं, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं वचं प्रतिपत्तुं शक्नोमः ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यथा । माथाविणः स्वयमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रथिकटयिषवस्तथाविधेभ्रजासवग्नाद्-
 ग्रंथन्ति देवानितस्ततः संश्रतः स्वस्य पूजादिकं कुर्वन्तः । ततो
 देवानमदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 'मैव एव श्रुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोधानचामरादिविभूतयः ।

20

माथाविश्वपि वृक्षान्ते जातस्त्वमपि नो महान् ॥ १ ॥

अतस्तु वा वर्धमानस्त्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य यत्कोऽवमा-

- आरात्रादिक उपदेशः, न पुनः केनापि धूर्तैः खींचं विरचय्य
 प्रवर्तित इति कथमवचेष्टं, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
 भवतु वा तस्यैवायमुपदेशश्चापि तस्याथमर्थो गम्य इति न
 ग्रह्यं प्रत्येत्, नानाथां हि शब्दा खींचे प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् ।
 5 ततोऽन्यथापर्यसंभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चयः । इत्यनेन
 हि परचेतोऽपनेरप्रत्यक्षमात् कथमिदं ज्ञायते "एष सर्वज्ञश्चा-
 मिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणैव शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण"
 इति । तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् अन्वयिष्यथाभावात्
 न ज्ञानं ज्ञेयः, किं लक्षणमेवेति क्षितम् ॥
- 10 ते चाज्ञानिकाः यत्तच्छब्दसंख्या असुनोपायेन प्रतिपन्नस्थाः ।
 इह जीवाजीवादीन् पदार्थान्कथित्युक्तादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त
 उत्पत्तिः ज्ञायते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमर्थः
 यत्तु यत्तदर्थो व्यवहृते । तथा । अर्थ १, अर्थ २,
 अर्थ ३, अर्थ ४, अर्थ ५, अर्थ ६, अर्थ ७, अर्थ ८,
 15 अर्थ ९, अर्थ १० चेति । तेषु अर्थेषु विद्यमानत्वम् ।
 १ । अर्थस्य पररूपेणाविद्यमानत्वम् । २ । अर्थस्य अरूपपर-
 रूपाणां विद्यमानाविद्यमानत्वम् । ३ । तथा तदेव यत्तमवयवं
 च यदा पुनरुपदेशेन शब्देन कतुमिच्छते तदा तद्वाच्यः शब्दः
 कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यत्वम् । ४ । यदा लेखी भागः
 20 यत्तपरखावाच्यो पुनरपि विद्यते तदा अर्थत्वत्वम् । ५ ।
 यदा लेखी भागोऽयत्तपरखावाच्यस्य यदा यदा भागः । ६ ।
 यदा लेखी भागो यत्तपरखावाच्यस्य यदा यदा भागः । ७ ।

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेभ्योवात्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्प्या
 उपन्यसाः । सप्त च विकल्प्या नवभिर्गुणिता जातास्त्रिवष्टिः ॥
 उत्पत्तेस्तत्कार एवाद्या विकल्प्याः । तथा च । सप्तमसत्त्वं सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । प्रथमविकल्पप्रथं त्वत्पत्त्युत्तरकाशं पदार्थावय- 5
 .वाप्रेक्षमतोऽवाच्यसंभवोति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्प्यास्त्रि-
 वष्टिमध्ये प्रचीयन्ते ततः सप्तवष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाच्य-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रथोजनं,
 ज्ञानस्याभिनिवेशहेतुतया परस्मैकप्रतिपत्तिवत्त्वात् । एवमसदा- 10
 द्योऽपि विकल्प्या भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः
 सदसतोऽवाच्यत्व वेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किंचिदपि
 प्रथोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैमथिकाः, वसिष्ठपरार-
 वाच्योक्तिव्यायेषामुपसत्यदत्तप्रथतयः । एते चानवष्टतस्त्रिंशत्कार- 15
 ज्ञात्या विनयप्रतिपत्तिवत्त्वात् वेदितव्याः । ते च द्वाभिन्न-
 त्वंवा असुनोपायेन ब्रूह्याः । सुतनूपतिवतिव्यविराधमसाह-
 पितृव्येव्यहसु ज्ञानेषु कावेन मनसा वाचा दानेन च देव-
 काकोपयजेन विनयः कार्य इति चत्वारः काचादयः ज्ञायन्ते ।
 चत्वारस्तद्विभिर्गुणिता जाता द्वाभिन्नम् ॥ 20

एवमेतानि त्रीणि ज्ञानानि त्रिंशदधिकानि परदर्शनानां
 प्रथमनि ।

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्कारीश्वरजं जगन्निगदन्ति । परे सोमाग्नि-
संभवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषष्टिकल्पम् । केचित्काश्यप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादिचैकमूर्ति-
5 स्मृतम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमादृजम् । त एव केचिदवर्णम् । ब्रह्मणा वर्णादिभिः
स्मृतम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो मुख्यादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम् । सांख्याः प्रकृतिभवम् ।
शाक्या विकृतिमाचम । अन्ये एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकर्मकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम् । केचिदष्टप्रभवम् । आश्रमी त्वहेतु-
कम् । पूरणो नियतिजनितम् । पराशरः परिणामप्रभवम् ।
केचिद्यादृष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुषुष्का गोक्षा-
मिनानैकदिश्यपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूपं लोकतत्त्वनिर्णयात् शारिभद्रादसातथ्यम् । एवं
सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्चादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकाद्यभेदा वैभाषिक-
सौचान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेश्च
त्रिव्यकृता बहवो भेदा ।

20 / श्रीवैकः कारिकां त्रेप्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्त्रभयं वेत्ति च किंचिदपि रेवणः ॥ १ ॥

अपरेऽपि बह्वदककुटीचरसंघपरमसंघभाहप्रभाकरादधी-

ऽनेकेऽन्तर्भेदाः । सांख्यानां चरकादयो भेदाः । अन्वेषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणसुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेक-
 शिष्यसंतानकृतास्तत्तद्गुणकारकता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनाचाख्यीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुम- 5
 शक्यानि; तत्कथमचाचार्येणसर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येवं
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरिव
 पारावारोभयतटसिकताकण्ठगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थः
 प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः
 प्रकान्तः स्यात् । धावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽच वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति गोप्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दं च व्याचक्षाणै-
 रस्माभिः पुराप्ययमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणश्रीलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि षडेवाच मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनोविभिः ॥ २ ॥

अथ प्रस्तुतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनोविभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकाणि परमार्थतत्त्वेषामेवैवान्तर्भावात् । षडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । येन हेतुना मूलभेदानां षोडशल-

मित्याग्रंख्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवताः, स्मार्थेऽपि
 तत्प्रत्ययः । तत्त्वानि प्रमाणैरुपपन्नाः । परमार्थसक्तोऽर्थाः ।
 इन्द्रे देवतातत्त्वानि, तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽद्यमपार्थः ।
 देवतातत्त्वभेदेन चतो दर्शनानां षडेव मूलभेदा भवेयुस्ततः
 5 षडेवां च दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरभेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राक्तनश्लोके सर्वशब्दपरस्परैऽपि षडेवां च दर्श-
 नानि वक्तुं प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठां दर्शनानां नामान्वाह

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

10 जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥ ३ ॥

बुद्धाः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्ची १ जिष्ठी २
 विशभः ३ ककुब्धः ४ काञ्चनः ५ काम्यपः ६ प्राक्वशिंह-
 खेति ७ । तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् ॥ न्यायं न्यायतर्कमश-
 यादर्विप्रचीतं यत्नं विदन्मधीयते वेति नैयायिकास्तेषामिदं
 15 दर्शनं नैयायिकम् ॥ संख्यां प्रकृतिप्रभृतिप्रत्ययविभ्रतिरूपं
 विदन्मधीयते वा सांख्याः । यदा तास्त्व्यादिरपि शास्त्र-
 ध्वनिरस्तीति दृष्ट्वावायः । तत्र ग्रन्थनामा कश्चिदायः पुरव-
 शिमेपसुसापत्यं पौषादिरिति नगादित्वात् अन्प्रत्यये शांखा-
 खेषामिदं दर्शनं सांख्यं शांख्यं वा ॥ जिना षड्भेदादप्यसु-
 20 विभ्रतिरर्षन्तस्तेषामिदं दर्शनं जैनम् । एतेन चतुर्विंशतेरपि
 जिनागानेकैश्च दर्शनमजनिह, न पुनस्तेषां भिषो मतभेदः

कोऽप्यासौदित्यावेदितं भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्वया विशेषा
एव । वैशेषिकं, विनयादिभ्य इति स्वार्थ इकम् । तद्वैशेषिकं
विदन्त्यधीयते वा, तद्वैशेषिकं, इत्यसि वैशेषिकास्तेषामिदं
वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्यः पुरुषविशेषस्तथेदं मतं जैमिनीयं
मीमांसकापरनामकम् ॥

5

•• तथाग्रन्थसकारस्याप समुच्चयाद्यैः । एवमन्वयाप्यवशेषम् ।
अमुनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति शिष्यामन्त्रणे ।
आमन्त्रणं च शिष्याणां चित्तव्यासङ्कत्याजनेन ग्राह्यश्रवणा-
वामिसुखीकरणार्थमभोपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ अयोद्दिग्रस्य निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्धामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तत्रग्रन्थो निर्धारणार्थः, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
अपराधि तावन्निवृत्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निर्धारोच्यत
इत्यर्थः । अथ चादौ बौद्धदर्शनोपसृष्टणार्थं सुगधशिष्यातुपहाय
बौद्धानां शिष्यवेषाचारादिव्यकरणं प्रदर्शयति । अमरो मौख्यं

कृत्तिः कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमागुल्फं परिधानं वैशः ।
श्रीचक्रिया वञ्जी ।

सूद्वी शय्या प्रातस्त्याय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धे ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षस्थान्ने श्राक्यपुत्रेण दृष्टः ॥१॥

5 मणुञ्जं भोजणं भुञ्जा मणुञ्जं सयणासणं ।

मणुञ्जं अगारंमि मणुञ्जं ज्ञायए सुणी ॥ २ ॥

भिचार्या पाचे पतितं सर्वं शूद्रमिति मन्थाना मांसमपि
भुञ्जते । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियार्या च शूद्रं वृढतमा भवन्ति ।

इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्गरूपं रत्नचयम् । तारादेवी श्राक्ये

10 विप्रनाग्निनी । विपश्चादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखाचयाङ्किताः
सर्वज्ञा देवाः । बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रियादीनि तस्मा-
मानि । भिक्षुसौगतश्राक्यश्रौद्धोदनिस्तुतताचागतशून्यवादिना-
मानो बौद्धाः । तेषां श्रौद्धोदनिधर्मोत्तरार्धधर्मकीर्तिप्रज्ञा-
करदिग्भागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरवः ॥

15 अथ प्रस्तुतसोकोऽप्यतो व्याख्यायते । बौद्धमते बौद्धदर्शने

सुगतो बुद्धो देवता देवः । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुम्भः सः ।

चतुर्षामित्यादि । आराहुराद्याताः सर्वदेयधर्मैश्च इत्यार्याः ।

पृषोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्तिः । यतां चाधूर्ना पदार्थानां वा

यथासंभवं सुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्त्रितवस्तुरूपपत्तिनेन च

20 चिन्तानि सत्यानि । अथवा सद्गो चिन्तानि सत्यानि ।

आर्याणां सत्यानि आर्यैस्त्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थः ।

चतुर्षां दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधसत्त्वानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशकः ॥ तत्र दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः । त एव दृष्ट्यासहाया हेतुभूताः ।
समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
न्नितः । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो, मार्गः । मार्गश्च
अन्वेषणे, मार्ग्यतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- 5
द्विणिजन्तत्वेनाश्रयत्वः । निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः ।
निवृत्त्यते रागद्वेषोपहतचित्तस्य चरणः संसारोऽनेनेति करणे
चञ्चि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादीनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थार्थो मन्मथः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । 10

सतुर्वर्षेषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा यामादौ चोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्षा इति, प्रकारे यथा आख्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आख्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
सम्भादयो मृदा इति । अत्र तु व्यवस्थार्थः संगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति वञ्जयिषिः ॥

अथ दुःखतत्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रक्रीतिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःखतत्वं किमित्याह । संवरन्ति स्थानात्स्थानान्तरं 20
भयान्नवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंग्रीष्वाः संसारिणः स्कन्धाः ।

अचेतना अचेतना वा परमाद्यप्रपञ्चविशेषाः । ते च स्वरूपाः
 पञ्च प्रकीर्तिताः । वाक्यस्य सावधारणत्वमप्यस्यैवाख्याताः । न
 त्वपरः कश्चिदात्मात्मः स्वरूपोऽस्तीति । के ते स्वरूपा इत्याह ।
 विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्वरूपः, वेदनास्वरूपः, संज्ञास्वरूपः,
 5 संस्कारस्वरूपः, रूपस्वरूपश्च । एवमन्वः पूरणार्थं, चमन्वः
 समुच्चये । तत्र रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं
 विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्वरूपः । निर्विकल्पकं च ज्ञान-
 क्षेत्ररूपमवचेयम् ।

अस्ति ज्ञानोत्पन्नं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं ।

10 वाक्यमूलादिविज्ञानसद्बुद्धं शुद्धवस्तुत्वम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्वरूपः ।
 वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः
 कदाचिद्भिषामटाप्यमानः कष्टकेन चरणे विद्धः प्राह ।

इत एकनवते कल्पे गत्वा मे पुरषो हतः ।

15 तत्कर्मस्यो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिषवः ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्बुद्धस्यात्मकः प्रत्यक्षः संज्ञास्वरूपः । तत्र संज्ञा
 गौरित्यादिका । गोत्वादिकं च तद्व्यतिपत्तिभिमिषत्तम् । तद्यो-
 रद्बुद्ध्या धोवना, तदात्मकः प्रत्यक्षो नामजात्यादिधोवनात्मकं
 अविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्वरूप इत्यर्थः ॥ सुखापुखादिधर्म-

20 समुदायः संस्कारस्वरूपः, अथ संस्कारस्य प्रबोधोत्पन्नोत्पन्नो
 विषये अरथादि समुच्चयते । इतिवीथानादयो रूपोद्भव-
 रूपस्वरूपः । न चेतिभ्यो विज्ञानादिभ्यो अतिरिक्तः कश्चनत्मात्मः

पदार्थः सुखदुःखेष्वादेवज्ञानाधारभूतोऽप्यशेषावशीचते । नाप्यनु-
मानेन, तदव्यभिस्तरिस्त्रिपुण्यप्राप्तमावान् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमर्थाविवंवादि प्रमाणाकारमस्तीति । ते च पञ्च
स्कन्धाः षणमाभावस्थापिन एव वेदितव्याः, न पुनर्गित्याः
किञ्चित्काशावस्थापिनो वा । एतच्च चक्षिकाः सर्वसंस्कारा इत्यथ 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्वं पञ्चभेदतथाभिधायाच दुःखतत्त्वञ्च
कारणभूतं समुदयतत्त्वं ज्ञास्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मौघभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ३ ॥ १५

यतो यस्मात्समुदयाल्लोके लोकमध्ये रागादीनां रामदे- 10
वादिदोषाणां, नखः समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कौटुम्भो नख इत्याह । आत्मात्मौघभावाख्यः ।
अस्मा सं, आत्मीयः आत्मीयः, तयोर्भावकत्वम् । आत्मात्मौघ-
भावः अथमात्मा अथं आत्मीय इत्येवं संबन्ध इत्यर्थः । उप-
लक्ष्यमादृशं परो ऽथं च परकीय इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । च 15
एवास्मा काम-चक्ष स आत्मात्मौघभावाख्यः । अथं भावः ।
आत्मात्मौघसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रामदेवा-
दयः बहुदुःखिनि, समुदयो वास तत्त्वम् । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अत्रोद्गदीर्घं प्रपन्नवाचरपादरमे इन्द्रोन्मरयज्ञावा-
च्योभ्योद्गो म विख्याः, आर्त्तान्मसुतत्राकाशम् ।

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपश्चभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

श्लक्षिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।
स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- 5 परमनिवृत्तः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमाभाव-
क्षितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः
अद्यविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
संस्कारक्षेभः पदार्थ उत्पद्यमानः किं विनश्वरसंभाव उत्पद्यते
ऽविनश्वरसंभावो वा । अद्यविनश्वरसंभावः, तदा तद्वापिकायाः
- 10 क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्याभावः
प्रवर्जति । तथाहि । अदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थवदिति ।
स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तते दौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण, यतो ह्येकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरार्थक्रियायाः करणसंभावो विद्यते न वा । यदि
- 15 विद्यते, क्लृप्तः क्रमेण करोति । अथ सङ्कार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सङ्कारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वसंभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थानापत्तेर-
नित्यत्वम् । अथ पूर्वसंभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
- 20 तत्त्वतोपकाराभावात्किं सङ्कार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथानिश्चि-
त्करा ऽपि सङ्कारो तेन विशिष्टकार्यमपेक्षते । अतः

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन ।

यदकिंचित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥१॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्पष्टैव नित्यताहानिः । अथासौ नित्यो ऽर्थो यौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात् । तथा सति प्रथममण 5
 ण्युपयोगेवार्थक्रियाणां करणाद्वितीयमणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च वैशानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ-
 क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिमणेष्वपि कुर्यात्, तदसांप्रतं कृतस्य करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिमणसाध्या अप्यर्थसायाः प्रथममण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतत्त्वभावे च 10
 तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति । तदेवं नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-
 क्रियाविरहात् स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद् इति ॥ अथ विनश्यत्स्वभावात् सक्तुत्पद्यते । तथा च सति विज्ञाभावादाद्यातम-
 स्मादुक्तमग्रेषुपदार्थजातस्य चणिकलम् । तथा चोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाग्रे हेतुरिच्यते ।

15

यो जातस्य न च ध्वस्तो नश्येत्पस्यात्स केन वा ॥१॥

नननित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य घटैव सुद्धरादि-
 धामघोषाकस्यं तदैव तद्विनश्यरमाकल्पते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो विनाग्नकारणापेक्षानामनित्यानामपि पदार्थानां न चणिकल-
 मिति । तदेतद्गुपाधितगुरोर्वचः, यतो सुद्धरादिमणिधाने 20
 सति यो ऽस्य घटादिकस्यान्यावस्थायां विनाग्नस्वभावः स स्वभाव-
 साधैवोत्पत्तिवमये विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपत्तिर्न तर्हि

तदुत्पत्तिसमनन्तरमेव विनश्यत्सम् । अथ न विद्यते स स्वभाव
 उत्पत्तिसमये, तर्हि कथं पश्चात्स भवेत् । अथेदृश एव तस्य
 स्वभावो च्युत कियन्तास्यपि काश्चं क्त्वा तेन विनष्टमिति
 चेत्, तर्हि सुद्वरादिष्वधिधाने ऽथेव एव तस्य स्वभावः स्यात् ।
 5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्काशं क्षेपम् । एवं च सुद्वरादि-
 चातग्रतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जातं कल्पानास्त्राद्यधि-
 षटादेः । तथा च जगद्भवहारव्यवस्था विलोपपातकपङ्क्तिता ।
 इत्यभ्युपेयमभिष्कुनापि क्षणव्यधिषं पदार्थानाम् । प्रयोगक्षेपम् ।
 अदिनश्वरस्वभावं तदुत्पत्तिसमये ऽपि तत्स्वरूपं, यथाप्यक्ष-
 10 वर्तिषट्कस्य स्वरूपम् । विनश्यरस्वभावं च रूपरसादिकमुद्भवत
 चारभ्येति स्वभावहेतुः । तदेवं विनाशहेतोरकिंचित्करत्वात् ।
 स्वहेतुत एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः अधिकममवस्थित-
 मिति । ननु अदि अक्षयिषो भावाः, कथं तर्हि स एवाव-
 मिति ज्ञानम् । अथते । निरन्तरसदृशापरापरव्यभिरीच-
 15 चैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वव्यथाप्रत्यक्षात् एव दीपकशि-
 कार्था दीपकशिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं चक्षान्तरमुद्भवते ।
 तेन समानाकारज्ञानपरंपरापरिचयधिरतरपरिचयानाधिरन्तरो-
 दयाच्च पूर्वव्यथानामत्यनोच्छेदे ऽपि स एवावमिष्यव्यवस्थाः
 प्रथमं प्रादुर्भवति । दृश्यते च यथासूत्रपुनरुत्पत्तेषु जलक्षेत्र-
 20 कक्षावादिषु च एवावमिति प्रतीतिः, तथेवापि शिं च
 संभाव्यते स्वप्नेन । तस्मिन्निर्दिष्टं यत्समस्तव्यभिचमिति ।
 अत एव बुद्धियुक्तमेतम् अविज्ञातः सर्वसंसार इति । अथ ।

प्रसृतं प्रसूयते । चक्षिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिग्रन्थात्प्रका-
 राणात् नास्मात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानव्यवसंतागा एव जन्ती-
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततो ऽयमर्थः । चक्षिकाः सर्वे पदार्थाः,
 नास्मात्मेत्याशाकारा एवमौद्भवी यथा, स्वार्थे कप्रत्यये, वा
 वाचना पूर्वज्ञानजमिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः चणपरंपराप्राप्ता 5
 भागवी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्थवत्यं, इह बौद्धमते,
 विज्ञेयो ऽवनमत्यः । सर्वपदार्थचक्षिकत्वमैराभ्यासाकारश्चिन्त-
 विज्ञेयो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ
 चतुर्थमार्थवत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्गं, उच्यते ऽभिधीयते । चिन्तस्य निःक्लेशवस्त्वारूपो 10
 निरोधो सुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यार्थवत्यानि
 चत्वारि यानि पञ्चकृतापानमरमेवोक्तानि सौषान्तिकमतेनेवेति
 विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदे निर्देष्टं विना सामान्यतो बौद्धमतेषु
 तु द्वादशैव चे पदार्था भवन्ति तावपि संप्रति विवक्षुः
 लोकोपेयमाह ।

15

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च ज्ञानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंज्ञानौश्रियाणि शोचसचुत्रांशरसगसर्जनरूपाणि ।

ग्रन्थाद्याः ग्रन्थपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियनोकराः ।

भागवतं चिन्तं पञ्च ग्रन्थायतनमिति नामान्तरम् । धर्माः 20

सचदुःखादफलोपमायतनं गृहं शरीरमित्यर्थः । एतावन्मनारो-

क्लानि द्वादशसंख्यानि आद्यतनानि आद्यतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 चः समुच्चये, न केवञ्च प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्वेव किं
 लेतानि द्वादशाद्यतनानि च भवन्ति । एतानि आद्यतनानि
 चणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अत्रैवमभिदधते । अर्थ-
 5 क्रियासञ्चयं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाचणिकास्त्रिवर्तमानं चणिके-
 श्चेवावतिष्ठते । तथा च सति सुखभं चणिकत्वानुमानं
 यत्सत्त्वचणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च द्वादशा-
 द्यतनानीति । अनेन चानुमानेन द्वादशाद्यतनव्यतिरिक्तस्याप
 रस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्याद्यतनेष्वेव चणिकत्वं व्यवस्थितं
 10 भवतीति ॥

तदेवं सौत्रान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि,
 सामान्यतो बौद्धमतेन आद्यतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषसञ्चयमत्राभिधानीयम् । तच्च सामान्य-
 सञ्चयविनाभावोति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यसञ्चयमुच्यते ।
 15 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति । अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविसंवादकत्वं सार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-
 भावात्, केसोप्युक्तज्ञानवत् । अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोप-
 दर्शकत्वेन ज्ञानग्रे । न हि ज्ञानं ह्यसौ गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्याद्विषयं त्वपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्याद्विषयोप-
 दर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यत्राप्यकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 “प्रापकशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्” इति ॥

स्वविषयोपदर्शने च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव क्लृप्तार्थे, तद्योस्य ह्यधोरण्यविसंवादकत्वमस्ति
 क्लृप्तम् । प्रत्यक्षेण स्वार्थक्रियासाधकं वस्तु दृष्टतथावगतं
 स्वप्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टस्मिन्नाद्यभिचारितया-
 श्वसितं स्वप्रदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणो घाञ्जः स च मिष्टतत्वाच्च
 प्राप्यते, तथापि तत्संतानो ऽप्यवशेषः । प्रसृतौ प्राप्यत इति,
 संतानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम् । ✓ अनु-
 मानस्य तु स्मिन्प्रदर्शने विकल्पः स्थाकारो घाञ्जो न वाञ्जो
 ऽर्थः । प्राप्यस्य वाञ्जः । स्थाकाराभेदेनाश्वसित इति । 10
 तद्विषयमस्त्रापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ज्ञानामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते”
 इति । प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकास्वाकारं प्राप्यत इति
 तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरस्य । तेन पीतग्रङ्गादिघाञ्जिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 15
 त्प्रामाण्यप्रवर्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकत्वान् ।
 यद्देशकास्वाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्त्वत्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि ॥ नापि प्रमाणप्रवर्तितिरिक्तं ग्रन्थादिकं 20
 प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणं, तद्यद्दर्शितस्य देशाद्यनियत-
 त्वात्साधकत्वेन प्राप्तुमशक्तेः । तत्प्रदर्शितार्थज्ञानियतत्वं च

साक्षात्पारंपर्येण वा प्रतिपाद्यादिरर्थानुपपत्तेः । ततः स्थितं
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्त्रिभुवनविशंवादकलं प्रामाण्यं इथोरेव,
 प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्थार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना
 विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्षं दर्शनापरनामकं यतो
 5 ऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्नानुरूपपावसायोत्पादनास्त्रिभुवन-
 दर्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्नतो निश्चिनी-
 तीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते ऽर्थानु-
 भूताविव । ततो ऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणकत्वं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवचुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां निश्चययन्नाह ।

10 प्रमाणे हे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ६ ॥

तथाग्रन्थः प्रयुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, अग्रब्धो ऽवधारणे ।
 ततो ऽवमर्थः । सौगतदर्शने हे एव प्रमाणे विज्ञेये, न पुनरेकं
 चीषि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसांख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यान्तरं बौद्धा न मन्यन्त इत्यादिनां
 भवति । ते हे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । कुतो
 हे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीतं विशंवादरहित-
 मिति चावन् ज्ञानं यतो हेतोर्द्विधा । सर्वं वाक्यं वावधारण-
 मिति व्याघाद्विधेयं न लोकधा विधा वेति । अथ केचिदाहुः ।
 20 अथान द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न लोकधा विधा वेत्येवमन्वयौग-
 म्यवच्छेदः । तथा चैवो धनुर्धर इत्यादिव्यपि चैवस्य धनुर्धर-

अनेव स्यात् तद्वा श्रौचीदावधेयादयः । तदयुक्तं यतः सर्वं
 वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याश्रयितस्यैव व्यवच्छेदः ।
 परार्थं हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेषु व्यामोहादा-
 श्रयितं तस्यैव व्यवच्छेदः । येषो धनुर्धर इत्यादौ च येषु
 धनुर्धरत्वाद्योग एव परैराश्रयित इति तस्यैव व्यवच्छेदो गान्ध- 5
 धर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधमनेकधा च सम्यग्-
 ज्ञानमाहुः, अतो निधतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्वबहुले सम्यग्-
 ज्ञानस्य प्रतिचिपति । एवं चाद्यमेवकारो विशेषणो विशेष्येण
 क्रियया च सह भाष्यमाणः क्रमेणाद्योगान्यथोगात्यन्ताद्योगव्यव-
 च्छेदकारित्वात्प्रिधा भवति । यद्विद्वन्मयः । 10

अयोगं योगमपरैरत्यन्ताद्योगमेव च ।

व्यवच्छिनन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥२॥

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया चः सहोदितः ।

विवक्षातो प्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥१॥ 15

व्यवच्छेदकसं वाक्यं यतश्चेषो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो जीसं सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्या-
 दवशेषम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्यः सर्वो ऽपि परोक्षो
 विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्भूतस्य सम्यग्ज्ञानेः अपि द्वे 20
 एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र अत्रपरोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
 तत्कालाच्च धर्मिणा च संबद्धादन्यतः सकामात्यामान्येना-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूपं, ततस्तदनुमाने ऽन्तर्भूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानस्य च द्वे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गे ।
विकल्पमानस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्,
५ परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावश्यतया तदर्थमिचाराभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको, अतिप्रसङ्गे ।
धर्मिणा चासंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स
सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । ततो यदेवविधार्थप्रतिपत्तिनि-
बन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्मैव लक्षणत्वात् । तथा च
१० प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा सिद्ध-
वस्तुभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शाब्दादिकं प्रमाणात्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यवान्तर्भूतं तस्य न
ततो वद्विर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तर्भवस्य क्वचित्कस्यापि ।
अन्तर्भूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्रमाणमनुमानमिति स्वभावविह-
१५ द्भूतपक्षेः, अन्तर्भावविर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितकक्ष-
तया विरोधात् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्यानुमाने ऽन्तर्भावः । अर्थात्तरविषयस्य च शब्दादेश्चान्त-
र्भावो न युक्त इति चेन्न, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्वाभावात्, प्रमेयपरिहितस्य च प्रमाणात् प्रामाण्यासंबन्धात् ।
२० प्रतीयते ऽनेनार्थ इति प्रमाणादिति युत्पत्त्या, अप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमाणात्म्यवस्थितेः । तथाहि । यदेवियमानप्रमेयं न
तत्प्रमाणं, यथा त्रेप्रानुकादिज्ञानम् । अत्रियमानप्रमेयं च

प्रमाणद्वयतिरिक्तविषयतथाभ्युपगम्यमानं प्रमाणात्तरमिति
कारणानुपलब्धिः, ° प्रमेयस्य साक्षात्पारंपर्येण वा प्रमाणं प्रति
कारणत्वात् । तदुक्तम् । “गाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं
नाकारणं विषयः” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तं प्रमेयान्तरं
माप्नोति साध्यत्वेणैव प्रतिपाद्यते । अद्यत्वं हि पुरःस्थितार्थ- 5
धीमर्थानुपजायमानं तद्वृत्तात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
र्थस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति । तदन्यार्थात्मना च तस्य
व्यवच्छिन्द्यागमन्यत्परोक्षमर्थजातं सकलं रामान्तरत्वेन व्यवस्था-
पयन्मृतीयप्रकाराभावं च साधयति, अद्यत्वेणाप्रतीयमानस्य
सकलस्यार्थजातस्थान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
तस्य तदन्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदे न
भवेदिति न किञ्चिदप्रत्यक्षेषावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
हि भावार्था प्रमाणात्तौ व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
थोपलब्धादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गिर्भवेत् ।
प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूपं तेन 15
तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाद्यत्वेण प्रमेयान्तराभावः
प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभावः प्रतीयत एव,
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणांमितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
व्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चाप । यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा पीतादौ 20
नीलप्रकारव्यवच्छेदेनापीलप्रकारव्यवस्थापनात् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
परोक्षपरोक्षान्तरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिन्न-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विषद्वोपसन्धिः
तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वान् । अतः प्रमे-
यान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च ।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्थान्यस्य संभवः ।

5 तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमित्यते ॥१॥ इति ॥

अथ शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं
प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावनं वा यथा भवति तथा प्रमाणाद्यमु-
च्चयादिवौद्भ्रमन्वेषः संस्रव्यादिग्रन्थेषु वावगन्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवमयान्तु मोच्यते । ततः स्थितमेतत्, प्रत्यक्षानुमाने हे

10 एव प्रमाणे इति ।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तच्च बुध्यताम् ।

चिरूपास्त्रिङ्गतो सिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंश्रितम् ॥१०॥

15 तत्र तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम् ।

तत्र प्रतिगतमक्षमिच्छिद्यं प्रत्यक्षम् । कौदुशम् । कल्पनापोढम् ।
शब्दसंश्रवती प्रतीतिः कल्पना । कल्पना अपोढा अपेता
यस्मात्तत्कल्पनापोढम् । ननु बह्व्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपातति ।
ततो ऽपोढकल्पनमिति स्थान् । न चाहिताभ्यादिविधिति वा

20 वचनान्, आहिताभ्यादेत्याहतिगणत्वान् पूर्वनिपातः । कल्प-
नया वापोढं रक्षितं कल्पनापोढम् । नामजात्यादिकल्पना-
रक्षितमित्यर्थः । तत्र नामकल्पना यथा चित्त्वं इति । जाति-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दाहुणक्रियाद्रूपपरिचयः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डो भूयो वेति । आभिः कल्प-
नाभौ रक्षितं शब्दरक्षितस्वल्पजन्मत्वात्प्रत्यक्षम् । उक्तं च ।
न ह्यर्थं शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा- 5
समाने प्रतिभासेरञ्जित्यादि । एतेन स्थिरस्वल्पघटपटादि-
वाङ्मवस्तुघादिणः सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कीदृशं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिंस्तद्गो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्भवस्तुघादकं, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
क्षणचयिपरमाणुक्षणस्वल्पक्षणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैमिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वसंवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपञ्च-
विषयास्तन्मनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
स्यानन्तरो विषयो द्वितीयः क्षणः, तेन सहकारिणा सह
मिक्षित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्यक्षविशेषकेन
योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्यक्षशब्दः 20
स्वसंज्ञानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने ह्यज्ञा, प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
संज्ञानवर्तिन्योगिज्ञानमपेक्ष्य वृथग्व्यवहितानां समनन्तरव्यप-

द्विप्रो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैतानामात्मसंबेदनं स्वसंबेदनम् ।
चित्तं वस्तुमात्रपादकं ज्ञानम् । चित्ते भक्तश्चैता वस्तुविश्लेष-
रूपपादकाः सुखदुःखोपेक्षासत्तयाः । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसंबेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तञ्च योगिज्ञानम् ।
5 भूतार्थः प्रमाद्योपपत्त्यर्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्ज्ञातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि चक्षुश्चक्षिणः परमात्म एव तात्त्विकास्तर्हि
किंनिमित्तो ऽयं घटपटप्रकटसकुटादिखूणार्थप्रतिभास इति
चेत् । निरात्मत्वम एवात्मनादिवितथवासनाप्रवर्तितखूणार्थाव-
10 भासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवदेति । अदुक्तम् ।
बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बाह्यैर्विकल्प्यते ।
वायनास्तुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥
नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तथा नानुभवो ऽपरः ।
शास्त्रपादकवैधुर्यात्स्वयं सेव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

15 ननु प्रत्यक्षेण चक्षुश्चक्षिपरमाणुरूपं स्वसत्त्वं कथं संबेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव सञ्चितं वस्तुनो
रूपं प्रत्येति, न पुनर्भाविभूतं, तदसञ्चितत्वात्तस्य । तर्हि
प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतागिर्षयवत्क्षयचक्षुर्निर्षयः कुतो नोत्पद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदेव कृतिः पूर्वदिप्रकाशदशासंबन्धिता
20 वस्तुनो ऽथवस्तुनो चक्षुश्चक्षुर्निर्षयवस्तुत्पद्यमानं निवारयति । अत
एव सौमत्तरिदमभिधीयते । दृग्नेन चक्षिकाचक्षिकत्वसाधा-
रण्यार्थं विषयीकरणात्, कुतश्चिद्वननिमित्तादचक्षिकमारोपे

ऽपि न दर्शनमक्षयिकले प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं,
 विपरीताश्वसायाक्रान्तत्वात् । अक्षयिकले ऽपि न तदप्रमाणं,
 अतुल्यपाश्वसायाजनत्वात् । नीलरूपे तु तथाविधमिच्छ-
 करणाप्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्तं निर्विकल्पकमभ्यासं च
 प्रत्यक्षमिति । अथ “अभ्यासं” इति विशेषणघट्टणादनुमाने च 5
 मद्घट्टणादनुमानं भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
 मानं, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वस्वच्छे
 अतिरेकात् अतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतथायोगात्, सामा-
 न्यस्य स्वस्वच्छरूपतया अनुमाने विकल्पनात् । अतस्मिन् स्वस्वच्छे
 तद्दृश्य स्वस्वच्छतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिस्यत्वात् । प्रमाणं 10
 युगः प्रत्याक्षिकया बहिः स्वस्वच्छवसायात्त्वादनुमानस्य ।
 तथाहि । मासं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धच्छि-
 वज्ञावो, न . तद्विना तद्विषयं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
 प्रागवधारितसंबन्धस्वरूपं, तदस्वरूपे नानुमानमित्यर्थाभिचारि-
 त्वाद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । । तदुक्तम् । 15

अतस्मिन्सङ्गरो भ्रान्तिरपि संबन्धतः प्रमा । इति ॥

अनुमेवायं दृष्टान्तपूर्वकं निश्चये धर्मकीर्तिरकीर्तयत् । अथा ।

मक्षिप्रदीपप्रभसोर्नक्षिबुद्ध्याभिभावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्षक्षिणां प्रति ॥१॥

अथा तथा अचार्थत्वेऽवनुमानं तदा तयोः । 20

अर्षक्षिणानुरोधेन प्रमाणत्वं व्ययक्षितम् ॥२॥ इति ॥

तथा नुमानस्य च समाह । “चिरूपाक्षिणतो निष्प्रिज्ञानं तद्व

- मानसंज्ञितं" इत्यादि । चीणि रूपाणि पञ्चधर्मलादीनि यस्य,
 तस्मिन् रूपं, तिस्रभावमित्यर्थः । तस्मान्निरूपान्निष्ठाद्वैतोः सम्यग्-
 वगतास्त्रिणिः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं, तदनुमानसंज्ञितं
 प्रमाणम् । अनु पश्चात्त्रिणिपक्षपादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं
 5 ज्ञानमनुमानमिति ज्ञानुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र ज्ञाने चरम-
 पादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यार्थलाभ दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा
 जने कृत्वादिस्त्रिणिर्दृष्टैर्किञ्चि रामा निश्चीयते, तथा चिरूपेण
 स्त्रिणि धूमादिना कश्चिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो स्त्रिणी
 वज्रादिस्त्रिणि सद्विज्ञायते । इदं च स्त्रिणास्त्रिणिज्ञानमनुमान-
 10 मभिधीयते ॥ तच्च देधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च
 चिरूपास्त्रिणात् स्वयं स्त्रिणिं साध्यं प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थ-
 मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपद्यते
 चिरूपेणभिधानं, तदा परार्थमनुमानमिति । "स्त्रिणिज्ञानं
 तु" इति । अत्र तुशब्दो विशेषणार्थं इदं विशिष्टमिति । अत्र
 15 चस्त्रिणं स्त्रिणिं स्त्रिणिनो गमकसुक्तं, तस्त्रिणमनुपलब्धि-
 स्वभावकार्यभेदास्त्रिणैव भवतीति ॥ तत्रानुपलब्धिसत्तुर्धा वर्धते
 मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विद्वद्व्योपलब्धिः, विद्वत्कार्योपलब्धिः,
 कारखानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धिस्य । विद्वद्व्योपलब्धिर्ब्रह्मा
 नाच श्रौतस्वर्गो ऽग्नेः । विद्वत्कार्योपलब्धिर्ब्रह्मा नाच श्रौतस्वर्गो
 20 धूमात् । कारखानुपलब्धिर्ब्रह्मा नाच धूमो ऽग्न्यभावात् ।
 स्वभावानुपलब्धिर्ब्रह्मा नाच धूम उपलब्धिसत्त्वस्यप्राप्तखानुपलब्धेः ।
 श्रेयास्तु श्रेयायनुपलब्धयो धर्मविशुद्धतिप्राप्तप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाच्चात्र पृथग-
भिहिताः ॥ . . .

स्वभावहेतुर्थया वृद्धौ ऽयं शिंशुपालात् । कार्यहेतुर्थया
अग्निरथ धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिसंबन्धबन्धादविनाभावो विद्यते, आद्यान्मथयोरनुप- 5
लब्धयोः स्वभावहेतोस्व तादात्म्यभावात्, मथयोरनुपलब्धयोः
कार्यहेतोस्व तदुत्पत्तिसङ्गावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
स्वेव विद्येते, नान्यत्र । ततस्सादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकल्पानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासमेव 10
प्रत्येतव्या । तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारश्च संभवात् । कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रसतः समानसमयश्च रूपादे-
रनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुना कार्योत्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतथाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राप्तनो रूपस्यः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येवं प्रतिबन्धविकल्पा बीजादिशामयी स्वकार्योत्पादने
समयत्वात्, पूर्ववृष्टबीजादिशामयीवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमान इति ॥ 20

अचानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि सिद्धश्च यानि चैषि
रूपाणि भवन्ति, तान्वेषाच्च

रूपाणि पञ्चधर्मत्वं सपञ्चे विश्वमानता ।

विपञ्चे नास्तिता हेतोरेवं चोक्तिं विभाष्यताम् ॥ ११ ॥

- साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पञ्चः, तस्य धर्मः पञ्चधर्मः, तद्भावः पञ्चधर्मत्वम् । पञ्चशब्देन साच केवलो धर्मैर्वाभिधीयते, अथवा 5 वसुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख एव साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पञ्चो गृह्येत, तदानुमानं व्यर्थमेव स्यात्, साध्यस्यापि धर्मिवच्छिद्रत्वात् । ततश्च पञ्चधर्मत्वं पञ्चे धर्मिणि हेतोः सद्भावः । स च प्रत्यक्षतो ऽनुमानतो वा प्रतीयते । तच्च प्रत्यक्षतः कश्चिंश्चिन्नदेशे धूमस्य दर्शनम् । अनुमानतश्च शब्दे कृतकत्वस्य 10 निश्चयः । इदमेकं रूपम् ॥ तथा समानः पञ्चः सपञ्चः, तस्मिन्पञ्चे दृष्टान्ते विश्वमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव इत्यर्थः । इदं द्वितीयं रूपं, अथ च “अन्वयः” इति द्वितीय-मभिधानम् ॥ तथा विच्छिद्रः पञ्चो विपञ्चः साध्यसाधनरहितः, तस्मिन्पिपञ्चे नास्तिता हेतोरेकानेनावयत्नम् । इदं तृतीयं 15 रूपम्, अथ च “अतिरेक” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एतानि पञ्चधर्मत्वस्य पञ्चधर्मविपञ्चास्य कश्चिन्नानि हेतोर्बिच्छिद्रस्य चोक्तिं रूपाणि ॥ एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभाष्यतां च्छब्देन सम्भववगम्यताम् ॥ तच्च हेतोर्बन्धि पञ्चधर्मत्वं रूपं न स्यात्, तदा महात्मनादौ दृष्टो धूमो ऽप्यत्र पर्वतादौ वस्तिं नमचेत् । 20 न चोक्तमस्ति । ततः पञ्चधर्मत्वं रूपम् ॥ तथा यदि सपञ्च-धर्मत्वं रूपं न स्यात्, तदा साध्यसाधनबोरोरुच्येतिप्रतिपत्त्यपि

पुंसो धूमो दृष्टमात्रो धनंजयं ज्ञापयेत् । न चैवं ज्ञापयति ।
 अतः सपञ्चसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपश्चासत्त्वं रूपं न स्थात्,
 तदा धूमः साध्यरहिते विपश्चे जलादावपि वक्रिमनुभापयेत् ।
 न चैवमनुभापयति । तेन विपश्चासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
 अग्नित्यः शब्दः, काकस्थ काष्ण्यत्वात् । अथ न पञ्चधर्मः । 5
 अग्नित्यः शब्दः, भावत्वात् । अथ सपञ्चविपश्चाभावादेव न
 सपञ्चसत्त्वविपश्चासत्त्वे । अग्नित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, पटवत् ।
 सोहृष्टेयं वक्रं, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत् । सक्तोमा मच्छूकः, 1
 उत्सुत्योत्सुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्जोमा वा हरिणः,
 उत्सुत्योत्सुत्यगमनात्, मच्छूकवत् । एष्वग्नित्यत्वादिषाध्यविपश्चे 10
 ऽपि हेतूनां वर्तनाच्च विपश्चासत्त्वम् ॥ तत एताभि चौषि
 समुदिताभि रूपाणि यच्च हेतोर्भवन्ति, स एव हेतुः स्वशाध्यस्य
 गमको भवति, नापरः । मन्वेवंस्यस्य हेतवः कति भवन्तीति
 चेत् । ननु मं पुरापि एतन्नचणा अतुपकभिस्यभावकार्यास्वास्तव
 एव हेतव इति । एवासुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
 तथापि पुनः स्वभावहेतुवदाह्रियते । सर्वं चधिकमिति पञ्चः ।
 सत्तादिति हेतुः । अथं हेतुः सर्वस्मिन्वर्तत इति पञ्चधर्मत्वम् ।
 यत्सत्ताचधिकं यथा विद्युदादीति सपञ्चसत्त्वम् । यत्चधिकं न
 भवति, तस्यदपि न भवति, यथा सपुण्यम् । अथ चधिकविपश्चे
 पित्थे क्रमचौगपश्चात्तामर्षक्रियास्यस्यस्य सत्तासत्तुपपत्तितो 20
 गित्यास्यस्य स्यादभिरिति विपश्चासत्त्वम् । सर्वमित्युपपद्यः,
 सत्तास्यं चधिकमिति किमन्यम् । एवमन्वहेतुस्यपि ज्ञेयम् ।

यद्यपि व्याप्त्युपेतं पञ्चधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमात्राधि,
तथापि मन्दमतीभ्युत्पादयितुं पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-
मिति । अथमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पञ्चधर्मान्वयव्यति-
रेकस्यैकरूपपद्योपलक्षितानि शीघ्रेव लिङ्गानि अनुपलम्भिः,

5 स्वभावः, कार्यं चेति ॥

अत्रानुक्तो ऽपि विशेषः कस्यन लिख्यते । तत्र प्रमाणादं-
भिन्नमर्याधिगम एव प्रमाणस्य फलम् । तर्कप्रत्यभिज्ञयोरप्रा-
माद्यं, परस्परविनिर्मुक्तितत्त्वणव्यतिपरमाणुस्य चणानि स्वस्य चणानि,
प्रमाद्यगोचरस्वात्मिकः । वासनारूपं कर्मपर्याया एव वन्ति न

10 द्रव्यम् । वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव न पुनः परावत्त्वमिति
शामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-यौचान्तिक-यौगाचार-माध्यमिक-भेदा-
वस्तुधां बौद्धा भवन्ति ॥ तत्कार्यसमितीयापरनामकमतमद्दः ।

वस्तुःव्यक्तिकं वस्तु । जातिर्जनयति । स्थितिः स्थापयति । जरा
15 जर्जरयति । विनाशो विनाशयति । तत्रात्मापि तथाविध एव
पुद्गलस्यासावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽर्धवचभाष्येक-
वामध्यधीनस्यार्थं प्रमाद्यमिति ॥

यौचान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
सर्वप्रतीरिषामेते पञ्च स्वान्वा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
20 हि परस्त्रोकगामिनः । तथा च तत्त्वज्ञानः । पञ्चेमाणि भिन्नः
संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् । स्वतन्माणि
वस्तु । अतीतो ऽध्या, अनागतो ऽध्या, वहेतुको विनाशः, चक्षुःश्रोत्रं,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापक-
त्वादिधर्मकं आत्मैति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्वयानुपपत्त्या तु सञ्जवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् ।
तथा चक्षिकाः सर्वसंस्काराः । स्वलक्षणं परमार्थः यदाहसदादिनः ।
प्रतिक्षणं विग्ररारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्येव 5
तन्मिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेदः । नैराभ्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगाचारमतं लिदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
बाह्यो ऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः ।
साकारो बोधः प्रमाणम् । वासनापरिपाकतो नीलपीतादि- 10
प्रतिभासाः । आस्रयविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आस्रय-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्गं इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः
प्रतिभागः । सुप्तिस्तु शून्यतादृष्टेः । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचिन्तु माध्यमिकाः स्वस्वं ज्ञानमाहः । तदुक्तम् । 15

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाविकेषोऽद्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविस्तरः सौचान्तिकैराश्रितः ।

यौगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा
मन्यन्ते वत मध्यमाः कृतधियः स्वक्षां परां संविदम् ॥ इति ।

ज्ञानधारमिताद्या द्वाय यन्त्राः । तर्कभाषा चेतुर्विन्दुस- 20
टीकार्पटतर्कनाची प्रमासवार्तिकं तत्त्वसंपन्नो न्यायविन्दुः
कमलप्रौखो न्यायप्रवेशकसेत्यादयसाङ्ग्या इति ॥

एवं बौद्धमतमभिधाव तदेव संविधिषुवत्तरं चाभिसंधित्तुराव

बौद्धराज्ञान्तवाच्यस्य संक्षेपो ऽयं निर्वेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निश्च्यताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराज्ञान्तस्य सौगतविज्ञान्तस्य वदाद्यं तस्य संक्षेपो
 ५ ऽवमगन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य
 शैवशासनस्य संक्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निश्च्यतां सूचताम् ॥

इति तपानन्दनभोगणदिनमन्त्रिदेवसुन्दरसूरिप्रियश्रीगुण-
 रत्नसूरिविरचितायां तर्करत्नदीपिकाभिधानायां बद्धदर्शनसमु-
 द्भवटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैवाधिकानां दौगापराभिधानानां शिष्टादि-
 चक्रिश्चते । ते च दृष्टधराः, प्रौढकौपीनपरिधानाः, कन्-
 खिकाप्राहता, जटाधारिणो, भङ्गोद्वेगपरः, अश्लेषवीतिनो,
 अस्त्रधारपाचकराः । गौरवाहाराः प्राचो वनवाशिनो द्रोमूखे
 तुम्बकं विधायाः । कन्दमूषकशाशिन चातिष्ककर्मभिरताः 5
 यस्त्रीकाः, गिस्त्रीकासोवृत्तमाः । ते च पञ्चाग्निवाधनपराः करे
 जटादौ च प्राणशिष्टधराद्यापि भवन्ति । जन्तानां संवत्सावस्थां
 प्राप्तास्तु नद्या भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौचं विधाय
 शिवं ध्यायन्तो भस्मनाम्बुं पिबन्तिः स्तुभन्ति । जन्मानो वन्दमानः
 कृताञ्जलिर्वक्ति “शौं नमः शिवाय” इति । गुह्यस्यैव 10
 “शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च संसर्गं वदन्ति ।

त्रैवीं दीपां दादशाब्दीं वेदिना द्योऽपि सुवृत्ति ।

दास्यो दास्योऽपि भवति द्यो ऽपि निर्वाक्यच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिहृत् । तस्य चाह्वा-
 दशावताराः खनी । गङ्गुली १, श्रोत्रकौत्रिकः २, गार्ग्यः ३, 15
 मैत्री ४, अकौदवः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिजास्यः ८,
 मनुष्यकः ९, सृष्टिकः १०, अग्निः ११, पित्रकः १२, पुष्यकः १३,
 वृषदार्यः १४, अजसिः १५, संतानः १६, रात्रीश्वरः १७, .

विद्यागुरुश्च १८ । एते तेषां तीर्थेभ्यः पूजनीयाः । एतेषां
पूजाप्रधिधानविधिस्तु तदागमादेदित्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजकाः । दिवानां नमस्कारो न वयमुच्यते कार्यः ।
तेषु च निर्विकारास्तु स्वामीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति ।

5 न स्वर्धुनी न पाणिनी न कपालदाम
नेन्दोः कक्षा न गिरिजा न जटा न भस्त्र ।
यथान्यदेव च न किञ्चिदुपास्यहे त-
द्रूपं पुराणं मुनिप्रोक्षितमौषधश्च ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगभाक् ।

10 स ध्यायमानो राव्यादिसुखलुभैर्निषेच्यते ॥२॥
उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे ।

वीतरागं स्मरन्योगी वीतरागत्वमश्नुते ।
सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥
येन येन हि भावेन युज्यते यन्मवाहकः ।

15 तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥
एतत्सर्वं सिद्धयेषु देवादिस्वरूपं वैशेषिकमते ऽप्यवसातक्यं,
यतो नैवाधिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाद्यतत्त्वानां संस्थाभेदे
सत्यप्यन्वोन्वं तत्त्वानामन्तर्भावने ऽस्वीयानेषु भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्राचो मततुल्यता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

20 ते च प्रैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

साधारणस्वकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः ।

स्वकाशरदिभेदेन चतुर्धा कुरुपत्विनः ॥१॥

श्रीवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुर्याः काणमुखा सुखा भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भरटभक्तसैद्धिकतापवादयो भवन्ति ।
 भरटादीनां व्रतग्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु
 श्रिवे भक्तिः स व्रती भरटादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः 5
 सदी शिवभक्तत्वाच्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति ।
 तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-
 मिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चाभाभिदधे ।
 तत्तद्विशेषस्तु तद्वन्धेभ्यो विशेष्यः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंचेपमेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकश्चिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूल-
 सूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं अक्षपाद-
 मतमिति । तस्मिन्अक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिसंहारकश्च 15
 जगतो निर्मात्रः, संहारकश्चिनाश्रः । इत्ये सृष्टिसंहारकौ । ताव-
 थावचिन्मन्त्रक्रियाहात्वेन करोतीति सृष्टिसंहारकः । वेदशाखाः
 सृष्टेः कारणे निरन्तरोत्पाद्यमानो ऽसंख्यः प्राणिगणो भुवमन्त्रेषु
 ऽपि न मायादिति सृष्टिसंहारकश्चापि कारणम् । अथ प्रथोम-
 । नेवं श्रीवा आहरन्ते । भूभ्रुवसंभाकरदिगकरमकराकरादिकं 20
 बुद्धिमापूर्वकं, कार्यमात् । अथाकार्यं तत्तदुद्धिमापूर्वकं, अथ चतः ।

कार्यं चेदं, तस्माद्बुद्धिमत्पूर्वकम् । अथास्य बुद्धिमाच्छ्रष्टा, य
 ईश्वर एवेत्यन्वयः । अतिरेके गगनम् । न. पाचमधिहो चेत्,;
 भूभ्रूभरादीनां स्वरकारककक्षापञ्चमेनावयवितया वा कार्य-
 त्वात् जगति संप्रसिद्धत्वात् । नापि विदुः ज्ञेयकामिको वा,
 5 विपश्चादत्यन्तं व्याहृतत्वात् । नापि काष्ठात्यघापदिष्टः, प्रत्यक्षा-
 गमावाप्तमानसाध्यधर्मधर्मविषये ज्ञेयोः प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरकथनः, तत्प्रतिपत्त्यपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रथितप्रत्यगुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्दृष्टात्मवद्वयरीरत्वादेव न संभवति
 सृष्टिसंसारकर्तेश्वर इति प्रत्यगुमानोदयात्कार्यं न प्रकरकथन
 10 इति चेत् । उच्यते । अथ तदीयागुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 तथा प्रतीतो ऽप्रतीतो वाभिप्रेष्यते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 सत्यरिक्तस्थितज्ञेतोरात्मसाधिद्विदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि ज्ञेय प्रमाणेन प्रतीतश्चेन्नैव अथसुद्धावितनिजतत्तुरपि
 किमिति नाभ्युपेक्षत इति कथमत्ररीरत्वम् । ततो न प्रकरक-
 15 वमदोषता ज्ञेयोः, अतः साधुत्वं “सृष्टिसंसारकृत्स्वि” इति ।
 तथा विद्युराकाशप्रवत्सर्वजनग्रापकः । विद्यतेकज्ञानवर्तिने सृजि-
 यतप्रदेववर्तिनां पदार्थानां प्रतिनिधितयत्वावधिर्मात्रानुपपत्तेः ।
 न ज्ञेयज्ञानवर्तितः कृष्णकारो ऽपि दूरतरचटादिषट्पदार्थां
 व्यापिष्यते । तस्मादिदुः ॥ तथा विद्यैकवर्त्तनः । जित्वावायेकस्य
 20 जित्वाकः न. पावो सर्वज्ञश्चेति विज्ञेयवचनमात्रः । तत्र जित्वा
 ऽनुत्तादुत्तमकिरीकल्पः ब्रूतवः । ईश्वरस्य जित्वात्वे परा-
 धीनोत्तमजित्वात्वेऽतः जित्वात्वात् । जित्वात्वात्वेऽतः

व्यापारो हि भावः कृतक इत्यते । कृतकस्येज्जगत्कर्ता स्यात्,
तदा तस्मात्परेश्वर- कर्ता भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च
कर्तुरन्येन कर्ता भवन्तीतिमित्यनवज्ञानदो दुस्तरा स्यात् । तस्मा-
त्तित्य एवाभ्युपगमनीयः ॥ नित्यो ऽपि च एको ऽद्वितीयो
मन्तव्यो, ब्रह्मणा हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथग- 5
न्योन्यविसदृशमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य विसदृशनिर्माणे सर्व-
मसमञ्जसमापद्येतेति युक्तं “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञः सर्वपदार्थानां सामञ्जसेन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधिसंज्ञितपदार्थोपयोगिजगत्प्रत्यक्षमरविप्रकीर्णपरमाणुकप्रचल-
त्सक्यामयीमीलनाद्यमतया चाद्यातन्त्रेण पदार्थानां निर्माणं दुर्घटं 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुनः सकलप्राणिनां समीक्षितसमुचितकारण-
कक्षापाशुख्येषु कार्ये वस्तु निर्मिमाणः स्फूर्जितपुष्पापाशुमानेन
च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं ददानः सर्वधौषिणीं नाति-
वर्तते । तथा चोक्तं तद्भक्तैः

ज्ञानमप्रतिषं पक्ष वेराम्यं च जगत्यतेः ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य वचसिद्वं चतुष्टयम् ॥१॥

चन्द्रो जगत्परीभो ऽपमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ऐश्वर्येतितो मन्त्रेस्त्वर्गं वा चभनेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं चाख्येयम् । नित्यं
एतेको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेषामादिःसर्वज्ञो- 20
परमेष्ठं विशाखायः को ऽपि सर्वज्ञः कदापि च भवति । अत
ऐश्वर्यस्यैवा- धौमिना ज्ञानात्मपरं सर्वमतीन्द्रियसर्व- ज्ञावा-

नाम्यपि स्नात्मानं न जानते, ततश्चे कथं सर्वज्ञाः स्फुरित्या-
वेदितं भवति । तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याया बुद्धेर्ज्ञानस्य
ज्ञानं, अष्टिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृ-
त्वाभावादनौश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
5 चिकमते शिवो देवः ॥

अथ तस्मिन्ने तत्त्वानि विवरिषुः प्रथमं तेषां संख्यां नामाभि-
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

10 दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासाञ्छलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ असुषास्त्रिप्रकाशे नैया-

15 चिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतोनि षोडश तत्त्वानि

भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-

रूपसंज्ञिज्ञानं येन ज्ञान्यते, तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् ।

प्रमीयते ज्ञानं ज्ञान्यते ज्ञेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य

च जनकं द्विविधम् । अचेतनं ज्ञानं च । तथाचेतनमिच्छि-

20 तदर्थसचिकर्षप्रदीपशिष्टप्रभ्यादिकं ज्ञानस्य कारणमाद्यनाचं

ज्ञानिकारजनानि च ज्ञानप्रियते तदपि ज्ञानजनकमाद्यनाचम् ।

ज्ञानस्वात्मनः तु प्रमाणात् फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन ग्राह्यं वस्तु २ । दोषाद्यमाना प्रतीतिः
 संग्रहः । अकारास्तथो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्चयार्थाः ३ । प्रयोजनमभीष्टं साधनौथं फलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिंसंमतं निदर्शनम् । अपिः समुच्चये ५ । अथग्रन्थे 5
 ज्ञानकार्ये । सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंमतप्रवृत्तिः ६ । अव-
 यवाः पक्षादयो ऽनुमानस्याङ्गानि ७ । संदेहादूर्ध्वमन्यवधर्म-
 सिम्ननं तर्कः स्थाणुरचाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणं निर्णयः । इन्द्रे तर्कनिर्णयो १८ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदनं वादः । १० । परेषु समं जिगीषया जल्पनं 10
 जल्पः । ११ । अपरानुष्ठेयस्तत्त्वं मौख्यमात्रं वितण्डा । १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्चेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविचातार्थत्रिकल्पोपपाद्गानि ऋत्नानि १४ । जातयो
 ऽस्यगदूषणानि १५ । यैरुक्तैर्वक्त्रा निरुद्धते, तानि निग्रहस्वा-
 नानि १६ । इति । एषामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्यं 15
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तथादौ प्रमाणात् स्वरूपणां
 चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्थात्प्रमाणम्” । अर्थस्य शास्त्रस्य वाक्यस्य स्वरूप-
 सुभाष्योरुदाहरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिर्ज्ञानसर्वोप-
 लब्धिः । आख्याततो विशेषप्रतिपत्तिरिति व्यायादप्यलम्भि- 20
 चारिण्यपदेष्वा स्वसवात्प्रिणां चार्थोपलब्धिर्वाक्या, न. दूष-
 च्चिमात्तम् । तस्या चो हेतुः कारणं च प्रमाणं स्थापयेत् ।

अर्धोपकथितं प्रमाद्यत्त फलम् । अथमत्र भावः । अथमि-
 चारादिविशेषविशिष्टार्धोपकथितजिका शामपी तदेकदेशो
 वा चतुःप्रदीपज्ञानादिर्धोपकथितो ऽर्धोपकथितो वा साधकतम-
 त्यात्ममाद्यम् । तज्जनकलं च तस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यार्धोप-
 5 कथितः फलमिति । इन्द्रियजलसिद्धजलादिविशेषविशिष्टा
 वैधोपकथिततः स्नात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाद्यत्त विशेषवचनं
 वक्ष्यते । केवलमवाक्यपदेशमिति विशेषणं न शब्दे संवन्धीयं,
 तस्य प्रवृत्तत्वेन व्यपदेश्यतात् । अथ प्रमाद्यत्त भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्रमाद्यं, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

तथेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं चिद्विधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवचैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तथाद्यं कारणाकार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमव्यभिचारं, अनुमानं कैवल्यिकं, चकारः अनुसंधारणः,
 उपमानमुपमितिः, तथाप्रवृत्तं अनुसंधारणतात् शाब्दिकं च
 प्रवृत्तं शाब्दिकमागमं इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रमाद्यत्त अर्थं कथयति । “तथेन्द्रियार्थं” इत्यादि ।
 तथेन्द्रियार्थं प्रमाद्यत्तु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अथाद्येदमवाक्यपदात्प्रवृत्तं

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमन्यपदेश्यमन्यभिषारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थ इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादिः, रूपादयस्तदर्थो इति
वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध 5
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग
एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपलादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तच्च समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेष-
णत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः । तद्यथा । तन्तवः पटसमवायवन्तः
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतसमिह भूतस्ये घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ॥ 15

अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम् । न, सं-ग्रह-
ग्रहणस्य सन्निकर्षसङ्गप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षसङ्गं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-
ग्रहणात्प्रभवते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । उत्पत्ति-
ग्रहणं कारणकल्पनापकार्थम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 20
नैकस्यादर्शनेन सह संबन्धते, इन्द्रियार्थसंबन्धाच्च ज्ञानस्युत्पद्यते ।
यद्युक्तम् ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव प्रौढः ।
 योगो ऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
 बुद्धिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

- 5 ज्ञानसंप्रदयं सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ह्याह्लादादिस्वभावा घाह्लातयानुभूयन्ते, ज्ञानं त्वर्थव-
 गमस्वभावं घाह्लातयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षिद्ध
 एव । अथपदेशं नामकल्पनारहितं, नामकल्पनाद्यां हि शब्दे
 स्यात् । अथपदेश्यपददृशणाभावे हि व्यपदेशः शब्दस्तेनेन्द्रियार्थ-
 10 यक्षिकर्षेण चोभायां यदुत्पादितं ज्ञानं तदयध्यक्षकत्वं स्यात्त-
 क्षिद्धत्यर्थमध्यप्रदेश्यपदोपादानम् । इदमपि तत्त्वम् । चतुर्ग-
 शब्दोर्व्यापारे सत्यद्यं गौरिति विशिष्टकास्त्रे यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपसृज्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमिष्यते, न पुनरध्यक्षमिति ।
 15 इन्द्रियजन्यस्य मन्मथोच्चिषूदकज्ञानस्य शुक्तिशकले कल्पधौत-
 बोधादेशं निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्त्रिंश-
 दित्युत्पद्यते तद्वाभिचारि ज्ञानम् । तद्वाच्छेदेन तस्त्रिंशदिति
 ज्ञानमव्यभिचारि । अवधीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनितं व्यवसायात्मकं, अथवा व्यवसायात्मकं
 20 निवृत्त्यात्मकम् । एतेन संग्रहज्ञानमनेकपदार्थात्मनत्वादनिव-
 र्थात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षकत्वं न भवतीति प्रापितम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषवाच्यां ज्ञानस्य सत्यत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वात्, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मीन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजलादिभिर्लिङ्गोच्यते । अथवा धर्मभावे काव्यभिचारा-
दीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्पुनरेवं व्याचक्षते ।
अत्यपदेशं च्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पक-
भेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविशेषाणानौति । 5
अथ च सूत्रे फलस्वरूपसामयौविशेषणपक्षास्तयः संभवन्ति ।
तेषु स्वरूपविशेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविशेषणं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
मिति हि तत्रार्थः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
प्रशक्तिः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधक-
तमस्यैव च प्रमाणात् । तुल्लासुवर्णादीनां प्रदीपादीनां 10
सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । इत्यते
चैषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्वं, तत्र स्वरूपविशेषणपक्षो युक्तः । नापि
सामयौविशेषणपक्षः । सामयौविशेषणपक्षे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् ।
प्रमादप्रमेयचक्षुरादौन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामयौन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणैन्द्रि- 15
यार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति ।
एवं च सामग्र्याः सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं तथाविधफलजन-
कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्तत्पक्षो
ऽपि । फलविशेषणपक्षस्तु युक्तिसंगतः । अत्र पक्षे चत इत्यध्या-
चार्यम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणं 20
ज्ञानं चत इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, च इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणात् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणात्कामम् । अदा

तु ततो ऽपि ज्ञानाद्भानोपादानादिवुद्ध्य उच्यते, तदा
 हानादिवुद्ध्यपेक्षया ज्ञानं प्रमाणं हावादिवुद्ध्यस्तु फलं,
 यदा ज्ञानं प्रमाणं, तदा हानादिवुद्ध्यः फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवंग्रजायाः कृतेस्तथा चायमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजलाप्रत्यक्षफलम् । तत्कृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसंबन्धकृतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसङ्कारित्वात्तथा चाय-
 मिति साहचर्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणात् । साहचर्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणात् ।
 न च सुखसाधनत्वप्रतिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, प्रमेरसन्न-
 10 हितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञानं
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणात् ।
 एवमन्यथापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्रं ग्रन्थकारः पद्यबन्धानुसोम्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अत्र संपर्कः
 15 संबन्धः । अथभिचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अथभिचारिकमिति पाठे तु अथभिचार्यैवाथ्यभिचारिकं
 स्वार्यं कप्रत्यक्षः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत् इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वो ऽपि प्राग्भवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्कालयोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यते ।
 20 प्रत्यक्षं देहा, अथोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदसदादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदथोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम् । संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धोक्तेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽथं
दण्डोत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थपाहकम् ।
तद्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र समाधैकाग्र्यवतां
योगधर्मेश्वरादिसहकृतादात्म्यान्तःकरणसंयोगादेव बाह्यार्थसंयोग- 5
निर्पेक्षं यद्देशार्थग्रहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाधैकाग्र्यानुपपत्तेः । इदं
चोक्तद्योगिन एव विज्ञेयं, योगिमात्रस्य तदसंभवात् । असमा-
ध्वस्वार्था योगिनामात्ममनोबाह्येन्द्रियरूपाद्याश्रयचतुष्कसंयो-
गाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रचयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोदृश- 10
संयोगात्सुखादीनां च अद्ग्रहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विष्णोकनौयेति ॥

अथानुमानसंज्ञणमाह “अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्व-
वच्छेषवच्च” इत्यादि । अत्र चैवग्रब्धौ पूर्ववदादीनामर्थवाङ्मयो- 15
सूचकौ । तथाग्रब्धस्यकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूत्रं व्याख्या-
स्यते, सूत्रं त्विदं “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामा-
न्यतोद्दृष्टं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्ववत्ग्रब्धस्य
शामान्यश्रुत्या सुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसंबन्धते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं सिद्धिज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं सिद्धिज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्वूमादिज्ञानसुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थबन्धिकाद्यैस्तत्त्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
सूत्रादद्यापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानु-
सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
अविनाभावसंबन्धसृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वान्नजनकत्वानुमानत्वनिवृ-
5 त्तर्यमर्थोपसम्बन्धिग्रहणं कार्यं, सृतेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
ऽयमर्थः । अर्थोपसम्बन्धिग्रहणमव्यभिचारितमव्यपदेशं व्यवसायात्मकं
ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनं लिङ्ग-
दर्शनं च पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
10 मानस्याध्यक्षकत्वद्वयपूर्वकत्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् २ । तथा तानि
प्रत्यक्षादिश्वप्रमाणानि पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां
पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रथमम् । यतः साक्षा-
दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्यां
15 व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कस्यनापि । ये तु पूर्वशब्दशैक्य
कुत्रस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्तिः,
तत्प्रकृतस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
कत्वं लभ्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेश्यव्यवसा-
यात्मिकार्थोपसम्बन्धजनकमेवाध्यक्षकत्वं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
च ज्ञानस्यैवानुमानत्वं कृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोपा-
सूत्रादिप्रत्यक्षनिष्ठादशसु मनसो लिङ्गातीति वचनात्सर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्थानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्लक्षण-
 दोषः । अतोऽर्थापक्षभिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका अतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् । नन्वापि
 चिद्विधपरहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादिपक्षं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 क्षोपनार्थम् । पूर्ववदाद्येव चिद्विधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेवं सूत्रं व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं चिद्विधमिति, चिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकाप्रागवसीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्केवलान्वय्यनुमानम् १ । शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गचोर्धदृष्टं तस्मान्नान्यतोद्दृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति ३ ॥ अथवा चिद्विधमिति त्रिरूपम् । कानि चोक्ति
 रूपाशीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वसुपादीयमानत्वात्पूर्वः पक्षः 15
 सोऽस्मात्सीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तः सोऽस्त्वचेति शेषवत्सपक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोद्दृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टं विपक्षे सर्वथासत्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चशब्दात्प्रत्यक्षानमाविद्भूत्वात्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एवं च पक्ष-
 रूपसिद्धात्सम्भवं यत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेकानुमानम् । विपक्षा- 20
 सत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्थानभिसंबन्धात्तु चत्वरूपसिद्धात्सम्भवं
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तथाप्यवित्यः शब्दः

- कार्यत्वात्, अटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचिप्रत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतत्त्वादिवदित्यत्र
 कस्यचिप्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षत्वाभावादेव
 केवलान्वयी । १ । सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 5 यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कदाचित्कं, यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षीकृतत्वादेव सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकीण
 प्रसङ्गदारेण वा केवलव्यतिरेकी । यथा नेदं निरात्मकं जीव-
 च्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाहोष्टवदिति प्रसङ्गः । प्रयोगस्त्रि-
 10 त्यम् । इदं जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमत्त्वया जोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकः केवल-
 व्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमानं
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्त्रयः प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 15 षेन कार्यमनुमीयते यथा विभिन्नैषोक्त्या भविष्यति दृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-ग्रन्थेन कारणधर्म उक्तत्वादिर्पाद्यः ।
 प्रयोगश्चैवम् । अमी मेधा दृष्ट्यात्पादकाः, गभीरगर्जितले-
 ऽचिरप्रभावत्वे च सत्युक्तत्वात् । य एवं ते दृष्ट्यात्पादका यथा
 दृष्ट्यात्पादकपूर्वमेवासाया चामी । तस्मान्नया । ननुक्तत्वादि-
 20 धर्मधुक्तागामपि मेधानां दृष्ट्याजगत्त्वदर्शनात्, कथमैकान्तिकं
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विभिन्नैषोक्तत्वादेर्धर्मस्य
 ननुक्तमेव विवक्षितत्वात् । न च तस्य विभेदो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं

पार्थत इति वक्तुं शक्यं, सर्वानुमानोच्छेदप्रसक्तोः । तथा हि । मन्त्र-
 कादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमसर्वविदा न
 निश्चेतुं शक्यमिति वक्तुं शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं
 कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्भूमादेर्गमकत्वम् । तत्तत्संज्ञायापि
 समानम् । यो हि भविव्यदृष्टव्यभिचारिणसुसन्नतत्त्वादिविशेषमव- 5
 गन्तुं समर्थः, स एव तस्मात्तन्मुनिनोति, नाग्यहीतविशेषः ।
 तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्येति शेषं कार्यं तद-
 स्थासि तच्छेषवद्यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूर-
 दर्शनाद्दृष्टिः । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मो लिङ्गमवगन्तव्यम् ।
 प्रयोगस्त्वित्यम् । उपरिदृष्टिमद्देशसंबन्धिनी नदी ग्रीधतरस्रोतस्त्वे 10
 फलफलेनसमूहकाष्ठादिवहनले च सति पूर्णत्वात् तदन्यनदीवत् ।
 सामान्यतोद्दृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन
 यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया बलित्यस्येति । प्रयोगस्तु ।
 अथ बलाकाजहृत्तिः प्रदेशो जलवाग्बलाकावन्त्वात्, संप्रति-
 पन्नदेशवत्, यथा बान्यदृष्टोपरिदृष्ट्यादित्यस्यान्यपर्वतोपरि- 15
 दर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः रबेरन्यचदर्शनं गत्यविना-
 भूतं, अन्यचदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-
 दत्तादेरन्यचदृष्टस्यान्यचदर्शनं श्रद्धापूर्वं, तथादित्यस्थापीति,
 अन्यचदर्शनं च गतेः कार्यं संयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेवं
 वर्षयन्ति । समानकालस्य सार्धस्य रूपादकार्यकारणभूतात्मनि- 20
 पत्तिः सामान्यतोद्दृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः । ईदृशस्यार्ध-
 मिदं बलमेवंविधरूपत्वात् । तदन्यताद्दृशकत्ववत् । एकं चूतं

कश्चित् दृष्ट्वा पुष्पिता जगति सूता इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रथो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति सूतासूतत्वात्, दृष्टसूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेषु आग्निपाचकप्रत्यक्षेषु तुल्यं वर्तते इति पूर्ववत्संबन्धपाचक-
 प्रत्यक्षेषु विषयतुल्यत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुल्यता-
 5 चानुमाने समस्यीति क्रियातुल्यत्वतः प्रयोगः सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्यता प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादयः परतन्मा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवत्तम परि-
 शेषः । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासंभवाच्छिष्यमाहस्य
 संग्रह्यः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणाणां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात् । नापीश्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपहृतेष्वप्यनुस्मरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रथोगत्याच । थोऽसौ परः स आत्म ।
 15 शब्दवाच्यः, इच्छासाधारत्वात् । ये तात्मशब्दवाच्या न भवन्ति,
 त इच्छासाधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्यक्षेणादृष्टौत्वानर्थं केवलव्यतिरेकवत्सादात्मनः प्रमा शेषवतः
 कस्यम् । अत्र धर्मोऽसाधनधर्मस्य प्रत्यक्षः साध्यधर्मस्य सर्वदाप्रत्यक्षः
 साध्यते तस्मान्मतोदृष्टम् । यथेच्छादयः परतन्मा गुणत्वाद्रूपवत् ।
 20 उपपत्तिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वकं जगदेषिसं विषयाच्छिदिवैचिष्यवदित्यादि ।
 साक्षात्ततोदृष्टकालेकमुदाहरणं मन्तव्यम् । ननु साध्यध-

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतोः कथं व्याप्तिपक्षमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादिः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तदुर्भवं प्रतिपक्षमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो
 रूपादिस्ववगतैव । साध्यव्याप्त्या साधनव्याप्त्यिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादिः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपक्षौ गुणत्वं
 कार्यत्वं वा पूर्ववत् । तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन
 बाधनेन प्रमाणेनावसीयमानं शेषवतः फलम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्म्यन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 द्दृष्ट्यपदेशनिबन्धनम् । अतस्त्वयाणामेकमेवोदाहरणम् । तदेवं 10
 कारणादित्रैविध्यान्निप्रकारं लिङ्गं प्रमितिं जनयन्तत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अथ व्याख्याद्वये प्रथम-
 व्याख्यानमेव बह्वनामध्ययनप्रथतीनामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहितता
 भवेद्द्रष्टव्येति ॥ 15

अथ आसक्तकार एव बालानामसंमोहार्थं शेषव्याख्याप्रका-
 रानुपेक्ष्यानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्नाह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु, आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणात्त्रिणांस्कार-
 र्थस्य किङ्किनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इहानुमानप्रसङ्गे, 20
 गीयते प्रोच्यते । कारणात्कार्त्तमनुमानमिहोदितमिति प्राडो
 वा । तत्रास्तीति-ग्रन्थाव्याहारे कारणात्कार्त्तमस्तीत्यनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यत्किञ्चिज्ज्ञानमनुमानग्रन्थेनोक्ते तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणां मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानग्रन्थवाच्यः स्यात् । एवं
 5 शेषवत्यपि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्ज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र द्वयोर्पलम्बिहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्वेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

दृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥ २० ॥

अथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोलम्बा भ्रमराः, गवसा
 अरण्यजातमहिषाः, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालास्त्रापि-
 ष्टवृक्षाः । तद्वन्मलिनाः श्यामलास्त्रिषः कान्तयो येषां ते
 15 तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वषनेगानिर्वचनीया काय-
 तिग्रहश्यामता व्यच्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः ।
 प्रायग्रन्थो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्यं इत्यर्थः । एतेन
 गभीरगर्भितलाचिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सम्-
 20 पितम् । अत्रविशेषविशिष्टा मेघा इह जने दृष्टिं न व्यभि-

परन्ति, वृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रं व्याख्यावस-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ श्रेयवद्वाख्यामाह । ५/

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूराद्देवो वृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥ ४

कार्यास्त्रिङ्गात्कारणस्य क्षिप्रिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । अकारः
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अथमत्र
तत्त्वार्थः । यत्र कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राग्वत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्संबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः 10
प्रथममत्र योज्यः । तथाविधग्रीवतरस्त्रोतस्त्रफलफेनादिवहन-
लोभयतटव्यापिलधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्मात्त्रिङ्गादुपरिदेवो
देवो मेवो वृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वत् ।

यच्च सामान्यतोद्दृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥ 15

अः पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादन्यत्र सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन वृष्टं क्षिप्रं सामान्यतोद्दृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा पुंश्वेकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्थत्वेन प्रेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने संब-
 रतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसरभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युद-
 याचलात्काष्ठान्तरेऽस्ताचलपूषिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति ।
 प्रयोगः पुनः पुर्वमुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्थत्वं
 5 लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावविवक्षया-
 चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
 देशान्तरप्राप्तिर्वादेवदन्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥
 उपमानलक्षणात् ॥

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।
 10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ३]” इति
 सूत्रम् । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा
 यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
 नम् । गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
 5 र्थतः साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
 प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत आगमसंस्मरणमायाह । यथा गौस्तथा
 गवय इति । गवयोऽरच्छगवयः । अथमप भावः । कश्चित्सुष्णा
 ग्रवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्बवय
 इति । स प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति । ततः सोऽरच्छे परि-
 1 धमन्पमानमर्थं यदा पश्यति, तदा तस्य तदाकार्यकृतिवशा-
 येन्द्रियार्थकृतिवशाद्गोवदृग्गोऽथमिति यत्साध्यज्ञानसुत्पद्यते,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचार्यादिविशेषणमयं च गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञि-
संबन्धप्रतिपत्तिरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकी सा, शब्दस्य
तत्प्रजनकस्य तदानौमभावात् । गवयपिण्डविषये न हेयादिज्ञानं
यदुत्पद्यते तद्विद्विचार्यसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

• अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तूर्भिक्रमे । शाब्दं तु
प्रमाणमाप्तोपदेशः । आत्त एकात्मने सत्यवादी हितस्य । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्तोपदेशः । तत्प्रजनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् ।
मानं प्रमाणमेवसुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेय-
तत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाण-
फलस्य फलं पुनरप्रमेदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिज्ञानं, इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं घातं
तान्मादिर्यस्य तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । अकार आत्मदेहाद्यपेक्षया
यसुष्ये । अथ विशेषणस्य आद्यशब्देनादिशब्देन च प्रेषणमपि
सप्तानां प्रमेयानां संयज्ञो द्रष्टव्यः । तथा च नैयायिकसूत्रम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमानःप्रसृतिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

- वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम् । [१, १, ६] तत्र
 शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्गं उपादेयः । आत्मा तु
 कथञ्चिद्धेयः, कथञ्चिदुपादेयः । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेयः,
 तदुत्पन्नतयोपादेय इति । तत्रेच्छादेशप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादी-
 5 नामाश्रय आत्मा । सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतनं शरीरम् २ । पञ्चेन्द्रियाणि प्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तत्र गन्धरस-
 रूपस्पर्शाश्चलारः पृथिवीगुणाः । रूपरसस्पर्शास्त्रयोऽप्यां गुणाः ।
 रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ । एकः स्पर्शो वायोर्गुणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमित्यर्थः । सा चणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसञ्चि-
 कर्षं सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेय वाङ्मगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाधत्वादान्तरं करणं
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यं
 15 च ६ । वाग्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलः प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्त्रयो दोषाः । इत्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्कृतस्यैव
 संसारः ८ । हेहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव संसारः ९ । प्रवृत्तिदोषजनितं
 सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं, तस्माधनं तु गौणम् १० । पीडा-
 20 संतापस्वभावं दुःखम् । फलसहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावमार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 म्निक्तो दुःखविद्योगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

बावसानं, सुखदुःखयोर्विद्वेनेन हानसागकत्वात् । दुःखं
त्रिगासुः सुखमपि जज्ञात् । यस्मात्प्रवृत्तजराभरणप्रवृत्तौ-
दरूपः । परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः । स च तत्त्वज्ञानाद्वाप्यते ॥ १२ ॥

संग्रहप्रयोजनयोः स्वरूपं प्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः ।

5

प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत् साध्यं प्रयोजनम् ॥ १५ ॥

अयं किंशब्दो ऽस्ति ज्ञेये 'किंशब्दा यो ऽभिद्रुहति' ;
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रियं' ; अस्ति निवारणे 'किं ते इदि-
तेन' ; अस्त्वपलापे 'किं ते ऽहं धारयामि' ; अस्त्वनुनये 'किं
ते ऽहं प्रियं करोमि' ; अस्त्ववज्ञाने 'कस्मात्सुप्तापयते' ; अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते' । इह तु वितर्के । दूरावस्थोक्तनेन
पदार्थधामान्यमवबुध्यमानस्तद्दिशेषं संदिहानो वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्ययमूर्ध्वक्षितं वस्तु किं, तर्के स्थापूर्वा पुरुषो वेति' । यः
संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स संग्रहो मतः
संमत इति ॥

15

अयं प्रयोजनम् । यदर्थित्वात्तत् फलस्यार्थित्वमभिधायुकत्वं
यदर्थित्वं, तस्मात्प्रवर्तते तत्तदीयसाधनेषु यत्नं कुरुते, तत्तु
तत्पुनः साध्यं कर्तव्यतवेष्टं प्रयोजनं फलं वस्तु वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते । तद्व्ययोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूर्ध्वत्वाच्च प्रमाणीपन्या-
सप्रवृत्तेः प्रज्ञेयान्मूर्ध्वतसपि प्रयोजनं पृथगुपदिश्यते ॥

20

अथ दृष्टान्तविद्वान्तौ व्याचिख्यासुरात्

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो, निश्चयो ऽपेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेषो
 ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो
 5 वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो
 गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः संमत एवानुमा-
 नादौ दृष्टान्त उपन्यस्तस्य इत्यर्थः । पञ्चस्रवयवेषु वक्ष्यमाणो
 ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति
 पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्वसति,
 10 यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव सत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः ।

यावन्नोक्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।
 सर्वतन्त्रादिभेदतः सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
 15 आदिग्रन्थाप्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तस्य वेदितव्यः । इह तन्त्रग्रन्थेन ग्राह्यं विज्ञेयम् ॥
 तत्र सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
 सर्वेषां ग्राह्याणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणाणि प्रमेय-
 साधनानि, ग्राणादीनीश्रियाणि, गन्धाद्यस्तदर्थः, प्रमाणेन
 20 प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धः परतन्त्राधिद्धः
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीश्रियाणि औगानां काशा-

दादीनां च, अभौतिकानि संख्यानाम् । तथा' सांख्यानं
सर्वं सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीनां सर्वमसदे-
वोत्पद्यते सामपीवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य
सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः चित्यादौ 5
बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्कारणसमर्थस्य नित्यज्ञाने-
ष्वाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः
स्वबुद्धतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य
विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः,
स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य 10
नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते ॥ एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वचयं प्ररूपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसंपातात्स्थाणुना भाव्यमच हि । 15

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् । अवयवाः पञ्च, के पञ्चेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त
उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पक्षा-
धर्मधर्मिवचनं, क्लृप्तानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुः साधनं
सिद्धवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणाभिधानं, 20
तद्विधिं, अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । अन्वयमुखेन यथा ।

यो यो धूमवान्, स स कृग्रानुमान्, यथा महानसमित्यादि ।
 अतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृग्रानुमान् भवति, स स
 धूमवान् भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोः उपसंहारकं
 वचनम् । धूमवांसायमित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन साध्य-
 १५ धर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृग्रानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः संन्देहोपरमे भवेत् । सम्यक्त्वस्य-
 रूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहः संग्रहस्यस्यो-
 परमे व्यपगमे तर्को ऽन्वयधर्मान्वेषणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । अथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात्
 १० वाचसप्रभृतिपक्षिसंपतनादुपसङ्गणत्वाभिन्नत्ववत्प्रारोहणादि-
 स्थाणुधर्मैश्चान्तराद्यप्रदेशे स्थाणुना कौलकेन भाव्यं भवितव्यम् ।
 हिग्रब्धो ऽथ निःसद्योऽस्यार्थो द्रष्टव्यः । संग्रति हि वने ऽथ
 मानवस्थानसंभवाच्छाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवाच घटत
 इति । तदुक्तम् ।

१५ अरण्ये तस्मिन्सवितास्वमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
 भ्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननात्वा ॥
 इत्येव तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्यां
 संदेहतर्कभ्यामूर्ध्वमगमरं चः प्रत्ययः स्थाणुरेवाचं पुरुष एव
 १० चेति प्रतीतिः च निर्णयो निःसद्यो जतो ऽभौष्टः । अस्तदावर्ध-
 संभवाद्दितुक्तावपि कथनं गन्धेते, तेनापि तौ व्याख्यातौ ।
 इवमन्वेषापि मज्जत्यम् ॥

अथ वादतन्त्रमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद् उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा
द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण 5
गुरुणा सह शिष्यस्तत्तन्निर्णयार्थं साधनोपलक्ष्यौ करोति साधनं
स्वपक्ष उपलक्ष्य परपक्षे ऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा
वादसंज्ञयैवोच्यते । वादं प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात्
प्रसङ्गदारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह साभपूजास्वाति-
कामो जयपराजयार्थं प्रवर्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं 10
ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-
सभापतिप्राप्तिकाङ्क्षा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासंज्ञोक्ता ।
तथा चोक्तम् । “तत्साध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कष्टकशाखापरिवरणवत्” इति । यद्योक्त-
साध्योपपक्षसंज्ञातिनिवृत्तज्ञानसाधनोपलक्ष्यो जल्पः । स 15
प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽद्यापको गुरुः, शिष्यो
ऽध्येता विनेयः । तथोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिबंधः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रति-
पक्षो पक्ष इत्यर्थः, तयोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अन्वयस्य 20
हेतुरन्वयकारणम्, सा कथा प्रामाणिकी वाच्यता, असौ कथा

वाद उदाहृतः कीर्तितः । आचार्यः पूर्वपक्षं स्वीकृत्याच्छे
 शिष्यश्चोत्तरपक्षसुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं पक्षप्रतिपक्ष-
 संग्रहेण निपादकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्यनपेक्षतथाभ्या-
 सार्थं यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुर्वतः, स वादो विज्ञेयः ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवृणोति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छलजात्यादिदूषणा ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

था तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिज्ञाधिभ्यां वादि-
 प्रतिवादिभ्यां प्रारब्धा प्रमाणगोष्ठौ, कथंभूता, क्लृप्तानि जातयज्ञ
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिषद्, एतैः
 क्लृप्ता दूषणं परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा क्लृप्तजात्या-
 दिदूषणा, स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकाखंबन्धनीयम् । ननु च्छलजात्यादिभिः परपक्षादेर्दूषणो-
 त्पादनं सतां कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सम्मार्गप्रतिपत्तिनि-
 15 मित्तं तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातं हि स्वपक्षस्थापनेन
 सम्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया क्लृप्तजात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दुःशिक्षितकुतर्कांश्लेशवाचास्त्रिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ २ ॥

20 गतानुगतिको श्लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥ ३ ॥

इति संकटे प्रसावे च सति पञ्चादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमतुमतम् । परधिजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः ।
तस्माद्वरं पञ्चादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि ।
तुग्रन्धो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषु-
कथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपन्थी प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षस्तेन विवर्जिता रहिता प्रतिपक्षसाधनाहीनेत्यर्थः
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन्वत्किं-
चिदादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेलाभासादितत्त्वचयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याञ्छूलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविद्वद्भानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकर-
णसमाः पक्ष हेलाभासाः । तत्र पक्षधर्मत्वं चक्षु नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दस्यानुपल्लादिति । १ ॥ विपक्षे सम्पक्षे
चासन् विद्वद्भः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
चयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमथक्षमती-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविद्वद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः क्षतत्वात्, प्राङ्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव 20
परपक्षसिद्धावपि सिद्धो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीयः प्राह । अद्यनेन प्रकारेणा-
नित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, यथा नित्यः शब्दः
पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो
5 नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीया ददितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ नियहस्थानान्तर्गता अप्यमी हेत्वाभासाः
न्ययविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

ह्यसं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविघातश्चक्षम् । तन्निविधं वाक्यह्यसं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं च । परोक्तेऽर्थान्तरकल्पना वाक्यह्यसम् । यथा मयः
कम्बलोऽखेत्यभिप्रायेण नवकम्बलो माणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इति । १ ॥ संभावनयातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निवेधः सामान्य-
15 च्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न
इति ब्राह्मणवृत्तिप्रसङ्गे कश्चिदिति । संभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसंपदिति । तच्छलवद्दी ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य गिरा-
कुर्वन्नभियुक्ते । ब्राह्मणानैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसंपन्नवति, तदा ब्राह्मणेऽपि सा भवेत् । ब्राह्मणेऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे सुख्यार्थकल्पनया
प्रतिवेध उपचारच्छलम् । यथा मयाः भोग्रणीत्युक्ते ह्यसवा-
द्याह । ब्राह्मणाः पुरुषाः क्रोशन्ति, न मद्यास्येषामचेतनता-

दिति । १ ॥ अथ गन्धकच्छं व्यधिख्यासुराद्यस्य वाकृच्छ-
खोदाहरणमाह । क्रूपो नवोदक इति । अथ मूतनार्थनवग्रन्थस्य
प्रयोगे कृते कृच्छवादी दूषयति । कुत एक एव क्रूपो नव-
संख्योदक इति । अनेन ग्रेषकसदयोदाहरणे अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

• • जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न
दूष्यत आभासमात्रलाज दूषयितुं शक्यते, वेदसं सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते अगिति तद्दोषलाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्वि- 10
प्रतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण-५, अवर्ण-६, विकल्प-७,
साध्य-८, प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदुष्टान्त-१२,
अनुत्पत्ति-१३, संग्रह-१४, प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्यः
शब्दः कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । अथनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादमित्यः शब्द इत्यते,
तर्हि कित्याकाशसाधर्म्याद्सूर्तत्वात्कित्यः प्राप्नोतीति ॥ १ ॥ 20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । अनित्यः शब्दः,
कृतत्वात्, घटवदित्येव प्रयोगे वैधर्म्योक्ते वैधर्म्येणैव प्रत्यव-

ज्ञानम् । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्यं हि मूर्तं दृष्टं, यथा घटादीति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इत्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वानित्यः प्राप्नोति, विशेषाभावा-
दिति ॥ २ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किंपित्साध्यधर्मिण्यापादयन्मुत्कर्ष-
समां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि घट-
वदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा
भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षभापादयति ॥ ३ ॥

10 अपकर्षस्तु । घटः कृतकः सन्नप्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽपि
भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे प्राव-
णत्वमपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्णसमे जाती भवतः ।
ख्यापनीयो वर्णस्तद्विपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टा-
15 न्नाधर्मौ विपर्यस्यवर्णावर्णसमे जाती प्रयुक्ते । यथाविधः शब्द-
धर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, चादृक् च घटधर्मो
न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मस्य हि तुल्यौ
कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः । यतो चादृग् घटधर्मः कृतक-
त्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य ह्यन्यादृग् कुम्भकारादिजस्यं
20 कृतकत्वं, शब्दस्य हि तात्परोष्ठादिस्थापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पधमा जातीः । यथा
कृतकं किंपिण्डु दृष्टं दृश्यशब्दादि, किंपिणु कठिनं सुटा-

रादि, एवं हतकं किंचिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किंचिच्च
नित्यं शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसान्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि
यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति
शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः 5
साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्ष्यात्सुतरां न
दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती ।
यदेतत्कृतकत्वं साधनसुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यं साध्यत्यप्राप्य
वा । प्राप्य न, तर्हि इद्योर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10
सदसतोरिति । इद्योश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा ।
अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यद्यनित्यत्वे
हतकत्वं साधनं, तदा हतकत्वे किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं
साधनमिति ॥ ११ ॥ 15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । अनित्यः
शब्दः प्रथमानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यथा
घटः प्रथमानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्टः, एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं
नित्यमपि प्रथमानन्तरीयकं दृष्टं, कूपखननप्रथमानन्तरं तदुप-
सम्भादिति । न चेद्मनैकान्तिकलोद्भावनं भङ्गान्तरेण प्रत्य- 20
वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः क्व वर्तते । तदेवं हेत्वाभावा-
दसिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १२ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा चा जातिः पूर्वमुदाहारि सैव
संग्रहेनोपसंघ्रियमाणा संग्रहसमा जातिर्भवति । किं षट्साधर्म्या-
5 कृतकत्वादमित्यः शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वात्प्रित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जातिः प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्यः शब्दः, कृत-
कत्वाद्दृष्टवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदभावेण च जातिनामात्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

10 कैवाल्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानं हेतुसमा जातिः ।
हेतुः साधनं तस्याध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनं तर्हि पूर्वं साध्यं
तस्मिंश्च पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयोः सत्येतरगोविधाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
15 दिति ॥ १६ ॥

अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिरसमा जातिः । अथनित्यसा-
धर्म्यात्कृतकत्वादमित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
नित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनप्रकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

20 अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यदि
शब्दषट्शोरेको धर्मः कृतकत्वमित्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
चोर्विशेषे तददेव सर्वपदार्थानामविशेषः प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यलं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भव-
तीति पञ्चदशोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानलं विवक्षितमित्युक्त्वावग-
प्रकारभेदे एवायम् ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः 5
प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रत्यज्ञान-
न्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपसम्भते । उपसम्भते च प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यलं, शब्देऽपि क्वचिदाद्युवेगभङ्गमानवगत्यादि-
जन्ये तथैवेति ॥ १९ ॥ 10

अनुपपत्त्या प्रत्यवस्थानमनुपपत्तिसमा जातिः । तत्रैव
प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वे हेतावुपन्यक्ते सत्याह जातिवादी । न
प्रत्यज्ञानन्तरीयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्येवासौ, आवर-
णयोगानु नोपसम्भते । आवरणानुपपत्तेः ऽप्यनुपपत्त्यात्वात्स्येवो-
च्चारणात्प्राक्शब्द इति चेत् न । अथ हि यानुपपत्तिसिः सा 15
स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा अवावरणे ऽनुपपत्ति-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपपत्तिस्यथावरणानुपपत्तेरप्यनुपपत्तयः
स्यात् । आवरणानुपपत्तेस्तानुपपत्त्याद्भावो भवेत् । तद्भावे
चावरणोपपत्तेर्भावो भवति । ततश्च नृदन्तरितमूलकौशोदका-
दिवदावरणोपपत्तिरुक्तमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादपहणम् । 20
अथानुपपत्तिसिः स्वात्मनि न वर्तते चेत्, तार्ह्यनुपपत्तिसिः सख्ये-
षापि नास्ति । तद्यथानुपपत्तेरभाव उपपत्तिसिःरूपस्यतो ऽपि

शब्दस्य प्रामुख्यारणादप्यस्मिन् स्यादिति । द्वेषापि प्रथमकार्य-
त्वाभावाच्चित्यः शब्द इति ॥ २१ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । अद्यनित्या तदियमवश्यमपाधिनीत्यनित्यताया
अपायाच्चित्यः शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वाद्योगात् ।
10 इत्युभयथापि नित्यः शब्द इति ॥ २२ ॥

एवं सर्वभावानामनित्यलोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्यैव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तस्या भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिष्येचं जातिः ॥
२३ ॥

प्रथमकार्यनामालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्यः शब्दः प्रथमान्तरौचकत्वादित्युक्ते जातिवासाच्च । प्रथमस्य
20 दैर्घ्यं दृष्टम् । किञ्चिदशदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चिच्च सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरित-
मूषकौशादि गर्भगतपुत्रादि वा । एवं प्रथमकार्यनामालादेः

शब्दः प्रयत्नेन व्यच्यते जन्यते वेति संग्रह इति । संग्र-
थापादनप्रकारभेदाच्च संग्रहसमातः कार्यसमा जातिभिर्भे-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुक्त्वावनविषयविकल्पभेदेन जातौनामान्त्ये ऽयसंकी-
र्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः । 5
प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पक्षधर्मत्वाद्यनुमानस्यपरौचा-
स्यचणमेव । न ह्यविभूतलक्षणे हेतावेवं पाशुपाताः प्रभवन्ति ।
कृतकत्वप्रयत्नान्तरौचकत्वयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् नावरणादि-
कृतं शब्दानुपलम्बनमपि त्वनित्यत्वकृतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमंजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ नियहस्थानमाह ।

^{२५}
नियहस्थानमाख्यातं परो येन नियच्छते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो नियच्छते 15
परवादी वचननियहे पात्यते तन्नियहस्थानम् । नियहः परा-
जयस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् ।
कुतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानीत्यादि । शानिस्थानः,
संन्यासो ऽपह्नवः, विरोधो हेतोर्विरुद्धता । तेषां द्वन्द्वे हेतु-
संन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्वं संसम्बन्धः, प्रतिज्ञायाः 20
प्रसङ्गं शानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाशानिसंन्यासविरोधाश्चे ।

आदिर्घेषां' ते प्रतिज्ञादानिसंन्यासविरोधादयः । आदिशब्देन
 शेषानपि भेदान्परावृत्ति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञादान्यादिदूषणआलेन परो निवृत्तते, तन्निपह-
 स्थानमित्यर्थः ॥ निपहस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रति-
 5 पत्तिरप्रतिपत्तिश्च । तत्र विप्रतिपत्तिः साधनाभावे साधनबुद्धिः
 दूषणाभावे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनसादृश्यं
 दूषणस्य चानुद्वरणम् । विधा हि वादी पराजीयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निपहस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 10 प्रतिज्ञादानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञाविरोधः ३,
 प्रतिज्ञासंन्यासः ४, हेत्वन्तरं ५, अर्थान्तरं ६, निरर्थकं ७,
 अविज्ञातार्थं ८, अपरार्थकं ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनं ११,
 अधिकं १२, पुनश्च १३, अननुभाषणं १४, अज्ञानं १५,
 अप्रतिभा १६, विक्षेपः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपे-
 15 क्षणं १९, निरनुयोज्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अचाप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः
 पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तो ऽभु-
 20 पगच्छतः प्रतिज्ञादानिर्नाम निपहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकलादृष्टवदिति साधनं वादी वदन्, परेषु सामान्यनै-
 र्द्रियकल्पमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

त्सामान्यवद्दो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एवं ब्रुवाणः शब्दनि-
त्यत्वप्रतिज्ञां जज्ञात् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । ततः
प्रतिज्ञादान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं
साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । 5
अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तत्रैव सामान्येन व्यभिचारे
नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं यत्सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्व-
गतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्यः शब्द इति
पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञानानः
प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निघण्टुस्थानं
भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धे-
रिति सो ऽयं प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः । यदि हि गुणव्यतिरिक्तं
द्रव्यं, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः । अथ
रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः, कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणशक्त्वा प्रतिज्ञामेव
निष्प्रवानस्त्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निघण्टुस्थानं भवति । अनित्यः
शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तत्रैव सामान्येनामेकान्तिकताधामु-
क्तावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रति- 20
ज्ञासंन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषमभिदधतो

हेलनरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव
 सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे यतीत्यादि विशेष-
 णसुपाददानो हेलनरेण निघण्टुहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थात्तरं तदनौपाधिकमभिदधतो
 5 ऽर्थात्तरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-
 दिति हेतुः । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तं
 पदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति
 प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणः प्रकृतानुपयोगिनार्थान्तरेण
 निघण्टुत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निघ-
 ण्टुस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कषटतपानां गजकदवत्वात्
 चस्रद्धभवदित्येतदपि सर्वार्थशून्यत्वाच्चिपचाय भवति साध्या-
 नुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यसाधनवाक्यं दूषणं वा किञ्चिन्निरभिहितमपि पर्वप्रति-
 15 वादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमति-
 ब्रह्मोच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम निघण्टुस्थानं भवति ।
 असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निघण्टुते ॥ ८ ॥

पूर्वापरसंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम
 निघण्टुस्थानं भवति । यथा दश दक्षिणानि षड्रूपाः कुष्ठम-
 20 जाणिं पलाशपिच्छ इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुक्तंथावथवधिपर्वा-
 25 णेन प्रबुध्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकाशं नाम निघण्टुस्थानं

भवति, क्षप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमानकमस्वाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रथोक्त्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निगृहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजनन्युगयोगादिति ॥ ११ ॥

• एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरमु-
दाहरणान्तरं वा वदतो ऽधिकं नाम निगृहस्थानं भवति,
निष्प्रथोव्रजाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निगृहस्थानं भवति,
अन्यथानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम, यच्च च एव शब्दः पुनरु- 10
च्चार्यते, यथानित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु,
यच्च सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनस्तु पर्यायान्तरे-
लोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशो ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्तं न दोषो, यथा हेत्वपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति ॥ १३ ॥

पर्वदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि षट्प्रत्युच्चा-
रणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो निगृहस्थानं भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधीत् ॥ १४ ॥

पर्वदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो षट्-
ज्ञानं, तदज्ञानं नाम निगृहस्थानं भवति । अविदितोत्तरवि- 20
प्रथो हि किसुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
अनुत्तरानुभाषणायामर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपचे गृहीते ऽयनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा नियहस्थानं भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विचेपो नाम नियहस्थानं
भवति । सिंसाधयिषितस्वार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां
5 विच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पीनसेन कण्ठ
उपहृद् इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विचेपेण पराजो-
यते ॥ १७ ॥

स्वपचे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपचे प्रतीपमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम नियहस्थानं भवति । चौरो भवाग्यु-
10 ह्यत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

नियहप्राप्तस्थानियहः पर्यनुयोष्योपेक्षणं नाम नियहस्थानं
भवति । पर्यनुयोष्यो नाम नियहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते
15 नियहस्थानमुपगतमतो निगृहीतो ऽसीति वषणीयः । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोष्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनियहस्थाने नियहस्थानानुयोगाक्षिरनुयोष्यानुयोगो
नाम नियहस्थानं भवति । उपपत्त्यादिनमप्रमादिनमनि-
यहार्हमपि निगृहीतोऽसीति चो ब्रूयान्, स एवमसङ्गतदो-
20 षोद्भावनाया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यामियमात्कथाग्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
नियहस्थानं भवति । यः प्रथमं किंचिसिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तत्र च सिद्धाधधितार्थसाधनाय वा परोपल-
 ञ्नाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ।
 यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
 कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
 त्यनुयुक्तः ग्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं 5
 हदाति राजादिवदिति । तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारा-
 •दपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ २१ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् ॥

२२ ॥

इति भेदान्तरान्त्ये ऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूल- 10
 भेदा निवेदिता इति । तदेवं क्लृप्ताजातिनिग्रहस्थानस्वरूपभे-
 दाभिन्नः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
 मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अचानुक्रमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् ।
 एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाङ्गिष्ठं फलं, पूर्वं 15
 प्रमाणसुत्तरं तु फलम् । कृतेरप्रमाणात् । परस्परविभक्तौ
 सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च । प्रमाणास्य विषयः
 पारमार्थिकः । तमन्वयाये अद्रव्ये । आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्ग-
 ष्टिकः । संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनवा-
 मर्थ्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनेकवृत्तिः । आत्मविशेष- 20
 गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
 संस्थानं सुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन

सुखेन * विप्रिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष
इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायसंस्कारवृत्तयः । क्रमेणाद्यपादवाक्यस्यमो-
5 द्योतकरवाचस्यतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिस्सकोपाध्यायविरचि-
ताः १ ४ ० ० ० । भाष्यवर्गप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीकाः-
तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकणिका अयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कस्य ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्नुत्तरं च मतमुपदिपिकाश्च

10 नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राम् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्ते-
षामभिमतान् अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वाद्दशः पदार्था-
15 स्तेषामद्यं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितार्था तर्करत्नसदीपिकाभिधानार्था
षड्ग्रन्थसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्यरूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

तृतीयो ऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञानाय सिद्धादिकं गिग-
 क्षते । त्रिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवसना धातुरक्ताम्बराः
 शिखावल्गो जटिनः चुरसुच्छा म्बगचर्मांसना दिजम्बहाग्रनाः
 पञ्चपाशोपरा वा दादशाक्षरजापिनः परित्राजकादयः । तद्भक्ता
 वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय 5
 नम इति प्राञ्जः । तेषां च महाभारते बीटेति ख्याता दारवी
 सुखवस्त्रिका सुखनिःश्रासनिरोधिका भूतानां दधानिमित्तं
 भवति । यदाञ्जस्ते ।

प्राणादितो ऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते शतशो ब्रह्मक्षणमापाक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
 चोपदिशन्ति ।

षट्त्रिंशदङ्गुलायामां विंशत्यङ्गुलविक्षृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्निशोधयेत् ॥ १ ॥

द्वियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः चारसंभवाः ।

15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥

सूतास्तन्युगलिते च विन्दौ यन्ति जन्तवः ।

सूत्या भ्रमरमानास्ते नैव भासिन्ति चिद्विष्टये ॥ २ ॥

इति भस्मकविचारो मीमांसायाम् । वांछाः केचिदी-
श्वरदेवाः, अपरे च निरीश्वराः । वे च निरीश्वरास्तेषां नारा-
यणो देवः । तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतज्यप्रभृति-
शब्दैरभिधीयन्ते । तेषां मतवन्तारः कपिलासुरिपञ्चमिच्छमार्ग-
5 बोधूकादयः । ततः वांछाः कापिला इत्यादिनामभिरभि-
धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम, तेन
तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्यां तेषां
प्राचुर्यम् । ब्रह्मो मासोपवासिना ब्राह्मणा ऋषिर्वाग्निपद्म-
धूममार्गानुगामिनः । वांछास्यर्षिर्मांशुगाः । तत एव
10 ब्राह्मणा देवप्रिया यज्ञमार्गानुगाः । वांछास्य हिंसास्यदे-
विरता अद्यात्मनादिनः । ते च स्वमतस्य परिग्रहस्यैवमा-
मनन्ति । तदुक्तं माठरग्रामे ।

एव पितृस्य खाद मोद शिष्यं
भुञ्ज्य च भोगान् यथाभिकामम् ।

15

अदि विदितं ते कपिलमतं
तदास्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

प्राप्तान्तरे ऽप्युक्तम्

पञ्चविंशतितन्त्रज्ञो यच्च तत्राश्रमे रतः ।

शिश्वो मुष्ठी कटी वापि मुच्यते नाम संग्रहः ॥ २ ॥

अथ प्राक्सकारः वांछामतसुपदर्शयति ।

वांछा निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।

कर्णेनामपि तेषां स्वात्मत्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३ ॥

केचिन्नात्मा निर्गत ईशरो वेभस्वो निरीशराः, केचिन्नात्मा-
 त्मीकमानिजः । केचिदीशरदेवताः, ईशरो देवता येषां ते
 तथा । तेषां सर्वेषामपि निरीशराणां शेषराणां चोभयोरामपि
 तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । शास्त्रमते किञ्च दुःखपञ्चभि-
 हतस्य पुद्गलस्य तदुपघातहेतुसामिज्जासोत्पद्यते । आध्यात्मि- 5
 कमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्रयम् । अथाध्यात्मिकं
 द्विविधं, आरौरं मानसं च । तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यजि-
 मिषं शुद्धमात्मानं देहमधिकृत्य ज्वरातीक्षारादि संसृज्यते,
 तच्छारीरम् । मानसं च कामक्रोधमोहमोहेर्याविविधादर्शन-
 निबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपाषसाधत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । 10
 बाह्योपाषसाध्यं दुःखं वेधा, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति ।
 तथाधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिमृग्यरीक्षपक्ष्यावरजिमितं, आ-
 धिदैविकं यशराजस्यशाशावेग्रहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण
 रजःपरिणामभेदेन बुद्धिवर्तिनाभिहतस्य प्राणिमत्त्वानां
 जिज्ञासा भवति दुःखविधाताय । तत्त्वानि च पञ्चविंशति- 15
 भवन्ति ॥

अथ तत्त्वपञ्चविंशतिमेव विवक्षुरादौ सत्त्वादिगुणस्य-
 माह ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैयं तावद्दुःखत्रयम् ।

प्रसाहतापदैव्यादिकार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥ 20

तावच्छब्दः प्रक्रमे । तेषु पञ्चविंशतौ तन्त्रेषु सत्त्वं सुखस-
 च्छं, रजो दुःखसच्छं, तमस मोहसच्छणमित्येवं प्रथमं ताव-
 द्गुणचयं ज्ञेयम् । तस्य गुणचयस्य कानि सिद्धगतीत्याह ।
 “प्रसाद” इत्यादि । तस्यत्वादिगुणचयं क्रमेण प्रसादतापदैत्यादि-
 5 कार्यसिद्धम् । प्रसादः प्रसन्नता, तापः संतापः, दैन्यं दीनव-
 चनादिहेतुर्विषयता । इन्धे प्रसादतापदैत्यानि, तानि चादिः
 प्रकारो येषां कार्याणां, तानि प्रसादतापदैत्यादीनि कार्याणि,
 सिद्धं गमकं चिद्धं यस्य तत्प्रसादतापदैत्यादिकार्यसिद्धम् ।
 अयं भावः । प्रसादबुद्धिपाटवासाधवप्रसवानभिष्यङ्गादेशप्रतीत्या-
 10 दयः कार्यं सत्त्वस्य सिद्धम् । तापशोषभेदसच्छचित्तताप्तभो-
 हेगाः कार्यं रजसो सिद्धम् । दैन्यमोहमरणासादनवीभत्याशा-
 नागौरवादीनि कार्यं तमसो सिद्धम् । एभिः कार्यैः सत्तादीनि
 ज्ञायन्ते । तथाहि । कोके यः कश्चित्सुखमुपलभते स आर्जव-
 मार्दवसत्याग्रौचद्वीबुद्धिसमानुकन्याप्रसादादिस्थानं भवति । तस्य-
 15 त्तम् । यः कश्चिदुःखमुपलभते, स तदा देशद्रोहमत्सरनिन्दावञ्जन-
 वन्धनतापादिस्थानं भवति । तद्रजः । यः कश्चित्कदापि मोहं
 लभते, सो ऽज्ञानमदालस्यभयदैत्याकर्मच्छतानासिकताविषा-
 दोन्मादस्त्रादिस्थानं भवति । तत्तम इति । सत्तादिभिश्च
 परस्पररोपकारिभिस्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगद्भाषं विद्यते ;
 20 परमूर्ध्वकोके प्रायो देवेषु सरूच्य वञ्जकता, अधोकोके तिर्थेषु
 शारकेषु च तमीवञ्जकता; नरेषु रजोवञ्जकता, यदुःखप्राया
 साधुषु भवन्ति । यदुक्तम् [शीघ्रकारिका ५.४] ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालसामोविशालस्य मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तन्मपर्यन्तः ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मादिस्तन्मपर्यन्त इति ब्रह्मादिपिशाचान्तो ऽष्टविधः
सर्ग इति ॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते । 5

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

एतेषां सत्त्वादिगुणानां या समा तुल्यप्रमाणा अवस्था
अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति
पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां कचिद्देवादौ कस्यचि-
दाधिक्ये ऽपि मिथः प्रमाणापेक्षया चयाणामपि समागावस्था 10
प्रकृतिः कौर्त्यत इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या, सा च
प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यमप्रच्युतास्तु-
त्यक्षिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं यस्याः सा नित्यस्वरूपिका,
अविचलितस्वरूपेत्यर्थः । अत एव सानवयवासाधारण्यशब्दा-
स्यग्रंरसारूपान्भावव्यथा चोच्यते । मौखिकसंख्या ज्ञात्मान- 15
मात्मानं प्रति पृथक् प्रधानं वदन्ति, उन्तरे तु सांख्याः
सर्वात्मस्वल्पेकं नित्यं प्रधानमिति प्रपन्नाः ॥

प्रकृत्यात्मसंयोगात्पृष्टिर्जायते । अतः सृष्टिक्रममेवाह ।

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततो ऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको गणः ॥३७॥ 20

ततः प्रकृतेर्बुद्धिः संजायत उत्पद्यते, वाच गवादी पुरो
 दृश्यमाने गौरेवाचं नाचः, स्थापुरेवाचं न पुरुष इति विषय-
 निश्चयाध्यवसायरूपा । महानिति यका प्रोच्यते महदात्म्या
 याभिधीयते । बुद्धेय तथा अष्टौ रूपाणि । धर्मज्ञानवैराग्यै-
 5 सर्वरूपाणि चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु ताम्रति-
 पचभूतानि चत्वारि तामसानौति । ततो ऽपि बुद्धेरथर्षकारः
 स्थादुत्पद्यते । स चाहं सुभगः, अहं दर्शनीय इत्याद्यभिमान-
 रूपः । तस्माद्बह्वक्षारात्षोडशको गण उत्पद्यते । षोडशसंख्या-
 मानमस्य षोडशको गणः समुदायः ॥

10 अथ षोडशसंख्यां गणं श्लोकद्वयेनाह ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यथ तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३८ ॥
 पायूपस्थवचःपाणिपादास्थानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपादितन्मावासीति षोडश ॥ ३९ ॥

15 बुद्धम् ॥ स्पर्शनं तक्, रसनं जिज्ञा, घ्राणं नासिका,
 चक्षुर्घ्राणं, श्रोत्रं च अथर्वं पञ्चमम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याण्यथ षोडशके गणे भवन्ति । एवं एवं विषयं बुध्यन्त इति
 श्लेन्द्रियाण्येव बुद्धीन्द्रियाणि प्रोच्यन्ते । तथापि । स्पर्शनं स्पर्श-
 विषयं बुध्यते, एवं रसनं रसं, घ्राणं गन्धं, चक्षु रूपं, श्रोत्रं च
 20 शब्दमिति । तथाग्रन्थः पञ्चेतिपदस्मारुकार्थंवाचः । पञ्चसंख्यानि

कर्मकारणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि च कानि तानीत्याह । “पादूपस-
वचःपाषाणादाख्यानि” । तत्र पाद्युर्गुदं, उपसः स्त्रीपुंसिङ्ग-
इयं, वचस्त्रेहोच्यतेऽनेनेति वचः, उरःकण्ठादिस्थानाद्दृष्टया
वचनमुच्चारयति । पाणी पादौ च प्रसिद्धौ । एतैर्मल्लोत्सर्गसंभोग-
वचनादानवचनादीनि कर्माणि सिध्यन्तीति कर्मैन्द्रियाण्युच्यन्ते । 5
तथाग्रन्थः समुच्चये । एकादशं मनस, मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये
बुद्धीन्द्रियं भवति, कर्मैन्द्रियमध्ये कर्मैन्द्रियम् । तत्र तत्कार्य-
मन्तरेणापि संकल्पयति । तद्यथा । कश्चिद्दुः शृणोति “सामा-
न्तरे भोजनमस्ति” इति, तत्र तस्य संकल्पः स्यात् “तत्र
यास्यामि तत्र चाहं किं गुह्यदधिक्यं भोजनं लभ्य इतस्मिद्दि 10
किं वा किमपि न” इत्येवंरूपं मन इति । तथापुंकारादन्यान्व-
पराणि रूपाणि तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि पश्योत्पद्यन्ते । तत्र
रूपतन्मात्रं शुक्लकृष्णादिरूपविशेषः, रसतन्मात्रं तिक्तादिरस-
विशेषः, गन्धतन्मात्रं सुरभादिगन्धविशेषः, शब्दतन्मात्रं मधु-
रादिशब्दविशेषः, स्पर्शतन्मात्रं स्रुकुठिनादिस्पर्शविशेषः । 15
इति षोडश । अथ षोडशको गण इत्यर्थः ॥

अथ तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्युत्पद्यन्त इत्याह ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वरात्प्रभः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

रूपतन्मात्रासूक्ष्मसंज्ञानेजो ऽग्निइत्यद्यते, रसतन्मात्रादापो 20
जलानि जायन्ते, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी समुत्पद्यते, स्वरात्प्रभ-

तस्मात्तदाकांशमुद्भवति, तथा स्वर्गतस्मात्तदाद्युः प्रादुर्भवति ।
एवं च पञ्चभ्यस्तस्मात्तदभ्यो भूतपञ्चकं भवतीति ॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।
अन्यस्त्वकर्ता विंगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्मित्यचिद्भ्युपेतः ॥

४१ ॥

5 एवमसुनोक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधा-
नम् । प्रकृतिर्महानहंकारश्चेति त्रयं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च
कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति
चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य, तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं
प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा चोक्तम् [सांख्यकारिका ३ २] ।

10 प्रकृतेर्महंस्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ॥

अत्र प्रकृतिर्न विकारः, अनुत्पन्नत्वात् । बुद्ध्यादयश्च सप्त
परेषां कारणतया प्रकृतयः, कार्यतया च विकृतय उच्यन्ते ।
षोडशकस्य गणो विकृतिरेव कार्यत्वात् । पुरुषस्तु न प्रकृतिर्न

15 विकृतिः, अनुत्पादकत्वादन्यत्पन्नत्वाच्च । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्य-
सप्ततौ [३] ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ २ ॥ इति ॥

तथा महदादयः प्रकृतेर्विकारास्तो च सप्तः सप्तः

20 पुनस्तस्मात् अपि भवतीति स्वरूपाद्गुण्यन्वमित्यत्वात् । प्रकृति-

स्वविक्रता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि वा स्वस्वरूपाङ्गमिति । तथा च महदादिकस्य प्रकृतेश्च स्वरूपं सांख्यैरित्यमूचे [सांख्यकारिका १०] ।

हेतुमदं नित्यमप्यापि सक्रियमनेकसाञ्चितं सिद्धम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥ 5

तच्च हेतुमत्कारणवत्प्रदादिकं, अनित्यमित्युत्पत्तिधर्मकत्वादुद्धादेः, अव्यापीति प्रतिनियतं न सर्वगं, सक्रियमिति च क्रियाभिरथवशाद्यादिभिर्वर्तत इति सक्रियं, अव्यापारं संस्वरूपक्रियावदिति यावत्, अनेकमिति चयोर्विग्रतिभेदात्प्रकृतं, आञ्चितमित्यात्मोपकारकत्वेन प्रधानमवशाभ्यं स्थितं, 10 सिद्धमिति यद्यस्मादुत्पन्नं तत्तस्मिन्नेव स्वयं स्वयं गच्छतीति सिद्धम् । तच्च भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राण्यौचित्यादि मनसाहंकारे, स च बुद्धौ, वा चाव्यक्ते, तन्मात्रुत्पाद्यत्वात् कश्चिन्नलीयते । सावयवमिति शब्दस्यैकरूपपरसगन्धात्मकैरवयवैर्धुक्त्वात्, परतन्त्रमिति कारणाद्यत्त्वादित्येवंरूपं 15 व्यक्तं महदादिकम् । अव्यक्तं तु प्रकृत्याख्यम् । एतद्विपरीतमिति । तच्च विपरीतता सुथोष्यैव । त्वरं प्रधानं दिवि भुव्यन्तरि च स सर्वत्र व्यापितया वर्तत इति व्यापितं तच्च, तथाव्यक्तस्य व्यापकत्वेन संस्वरूपरूपायाः क्रियाया अभावाच्चिक्रियत्वं च द्रष्टव्यमिति दिग्भाषमिदं दर्शितम् । विग्रेश्चाख्यानं 20 तु सांख्यप्रत्यादेशात्प्रकृतद्रव्येयमिति ॥ अथ पञ्चविंशतितमं पुरुषतन्त्रमात्रं “अव्यक्तकर्मा” इत्यादि । प्रकृतेश्चतुर्विंशतितन्त्र-

रूपया अन्यस्य वृष्यभूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता जित्वि-
 दभ्युपेतस्य पुमाग्युद्वयस्यम् । तथात्मा विषयसुखादिकं तस्मा-
 रणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमात्र-
 कुञ्जीकरणे ऽप्यसमर्पणात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रह-
 5 न्निस्त्रभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां
 प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् । तथा भोक्ता चतुर्भविता ॥
 भोक्तापि चाचाक्ष भोक्ता, किं तु प्रकृतिविकारभू-
 तायां शुभसुखदुःखकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-
 दुःखादीनां पुरुषः स्वात्मनि निर्मले प्रतिबिम्बोद्वयमात्रेण
 10 भोक्ता व्यपदिश्यते, बुद्ध्याध्यवसितमर्थं पुरुषस्येत्यत इति
 वचनात् । यथा जपास्तुमादिष्वभिधानवशात्स्फटिके रक्त-
 तादि व्यपदिश्यते, तथा प्रकृत्युपधागवशात्सुखदुःखाद्यात्म-
 कानामर्षाणां पुरुषस्य भोक्तात्वं युक्तमेव व्यपदिश्यते ।
वादमशार्थो ऽप्याह । बुद्धिर्दुर्षयसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं
 15 द्वितीयदुर्षयकस्ये पुंस्यधारोदिति; तदेव भोक्तृत्वमस्य, न
 आत्मनो विकारापत्तिरिति ॥

तथा चासुरिः ।

विविक्तेदृक्परिषत्तौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोद्वयः सत्ये यथा चन्द्रमसो ऽम्बधि ॥ १ ॥

20 विन्ध्यवासी श्वेभं भोगमांघ्र्ये ।

पुरुषो ऽविक्रतात्मेव क्षमिर्भाषयतेतन्मम् ।

अकः करोति चाजिद्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥ २ ॥ इति ॥

इत्या नित्या वा चिन्तेना तथाभ्युपेतः । इति च पुत्रवत्
 चैतन्यमेव सादृश्यं, न तु ज्ञानं, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वादित्यावेदि-
 तं ब्रह्मणम् । केवलमात्मा सां बुद्धेरत्यतिरिक्तमभिमन्यते ।
 सुखदुःखादवस्य विषया इन्द्रियदारेण बुद्धौ संक्रान्तिः, बुद्धि-
 क्षोभयन्सुखदर्पणाकारा, ततस्तस्यां चेतन्यप्रतिः प्रतिबिम्बते, 5
 ततः सुखं दुःखं ज्ञाताहमित्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः ।
 “बुद्धो ऽपि पुत्रवः प्रत्ययं बौद्धमनुपपन्नति, तमनुपपन्नतदा-
 त्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते” इति । बुद्धिश्चाचेतनापि
 विश्वस्त्रिष्वधिभान्यचेतनावतीवावभासते” इति । पुमानित्यत्र
 आत्युपेक्षयैकवचनम् । तेनात्मानेकोऽभ्युपगम्यः, जन्मरस- 10
 करणानां निवमदर्शनाद्बुद्ध्यादिप्रवृत्तिनामात्माह । ते च
 सर्वेऽद्यात्मानः सर्वगता नित्याश्चावचेयाः । उक्तं च ।

चमूर्तचेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

चकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिखदर्शने ॥ इति ॥

॥ तस्यान्युपसंहरणात् ।

15

पञ्चविंशतितत्त्वानि संख्यैव भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पंग्वन्धयोरिव ॥ ४२ ॥

चकारो निष्कर्मः, एवं च संख्याया पञ्चविंशतितत्त्वानि
 भवन्ति । ननु प्रकृतिपुरुषानुभावपि सर्वगतौ विषयः संयुक्तौ कथं
 वर्तते इत्याशङ्क्याह । प्रधानतोऽहोहि । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विद्ये 20
 पंग्वन्धयोरिव वृत्तिर्वर्तनम् । अथाः क्वचिन्मन्ः सार्धेन समं

पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स वार्यस्यैरैरभिहतः । अन्वस्यैव
 रहित इतश्चेतस्य धावन् वनान्तरस्थेन पशुना दृष्टोऽभिहितस्य
 “भो भो अन्व मा भैवीः, अहं पशुर्गमनादिक्रियाविकसत्वे-
 नाक्रियस्युभर्भा, सर्वं पश्यस्यसि, त्वं तु गमनादिक्रियावाञ्छ
 5 पश्यसि” । अन्वेनोचे । “रुधिरमिदम् । अहं भवन्तं स्तन्वे
 करिष्यामि । एवमावयोर्वर्तनमसु” इति । ततोऽन्वेन पशुर्दृष्ट-
 त्वगुणेन खं स्तन्वमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन्
 गौतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपसभमानो यथा मोदते, तथा
 पशुकल्पः शूद्रचेतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्वकस्यां जडां प्रकृतिं
 10 सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यवसितं शब्दादिकं स्थात्मनि प्रति-
 विम्बितं चेतसमानो मोदते, मोदमानस्य प्रकृतिं सुखस्यभावां
 मोहात्मन्यमानः संसारमधिवसति ॥

तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्थादित्याह ।

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।
 15 मानचितयं चाच प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥ ४३ ॥

बतेति पृच्छकानामामन्त्रणे । एतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्षद-
 न्तरं विवेकस्तस्य ज्ञानात्पुरुषस्य यः प्रकृतेर्वियोगो भवति, स
 मोक्षः । तथाहि ।

शूद्रचेतन्यरूपोऽर्थं पुरुषः परमार्थतः ।

20 प्रकृत्यन्तरमज्ञात्वा मोहात्मसंसारमाश्रितः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मभावाया यावत्त विवेकेन पश्यं,

तावन्न मोक्षः, प्रकृतेर्विवेकदर्शने तु प्रकृतेरुपरतार्था प्रकृतौ
 पुरुषस्य स्वरूपेणावज्ञानं मोक्ष इति । मोक्षस्य बन्धविच्छेदा-
 ङ्गवति । बन्धस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिण्यभेदास्त्रिविधः । तथाहि ।
 प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिस्तुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः ।
 ये विकारानेव भूतेन्द्रियाद्यङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्धोपासते, तेषां 5
 वैकारिकः । दृष्टापूर्ते दाक्षिण्यः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो दृष्टापूर्त-
 कारी कामोपहतमना बध्यत इति ।

दृष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य वृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा

10

इमं लोकां हीनतरं वा विगमन्ति ॥ इति ॥

बन्धाच्च प्रेत्यसंस्मरणरूपः संसारः प्रवर्तते । सांख्यमते च
 पुरुषस्य प्रकृतिविकृत्यनात्मकस्य न बन्धमोक्षसंसारः, किं तु
 प्रकृतेरेव । तथा च कापिलः ।

तस्माच्च बध्यते नैव मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । 15

संसरति बध्यते मुच्यते च नानात्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

नवरममो बन्धमोक्षसंसारः पुरुष उपवर्षन्ते । यथा
 जघपराजघौ भृत्पगतावपि स्नामिन्युपवर्षन्ते तत्फलस्य कोशजा-
 भादिः स्नामिनि संबन्धान्, तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयो-
 रपि विवेकापघात्पुरुषे संबन्ध इति ॥ 20

अथ प्रमादस्य सामान्यस्य च सुच्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः
 प्रमादमिति ॥ अचोत्तरार्धं माणभितथं च प्रमादभितथं च,

अथ बांस्त्वसते । किं तदित्याह । प्रत्ययं प्रतीतं, शिष्टमनुमानं,
 शब्दं वागमः । अकारोऽपि संबन्धीयः । तत्र प्रत्ययस्यैव-
 भाव्यायते । ओषादिदृष्टिपरिविकल्पिका प्रत्ययमिति ।

- ओषं लक् चतुर्थी जिह्वा बाधिका चेति पञ्चमी । इति ।
 5 ओषादीनीन्द्रियणि, तेषां दृष्टिर्वर्तनं परिष्कार इति
 यावत्, इन्द्रियाख्येव विषयाकारपरिष्कारानि प्रायश्चित्मिति हि
 तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका कामजात्यादिकल्पकारहित
 शास्त्रमताध्ययव्याख्येयेति । ईश्वरकृष्णस्य “प्रतिनियताध्यवसायः
 ओषादिसमुत्थोऽध्ययम्” इति प्राह ॥ अनुमानस्य त्रिदं लक्ष-
 10 णम् । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्भूतं चेति विविधमनुमानमिति ।
 तत्र ननुकतिदर्शनादुपरिदृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्पूर्ववत् ।
 तथा समुद्रोदकविन्दुप्राशनाच्छेषं जलं चारमनुमानेन ज्ञायते ।
 तथा स्थायां विकल्पकल्पवाच्छेषकं प्रकल्पकं वा ज्ञायते
 तत्रोपेवत् । यत्सामान्यतोद्भूतं तत्सिद्धिश्चिन्निपूर्वकम् । अथ
 15 सिद्धदर्शनादृष्टोऽपि शिष्टी परिप्राजकोऽसौव्यवस्यते । इति
 विविधम् । अथवा तत्सिद्धिश्चिन्निपूर्वकमित्येवानुमानस्यैव बांस्त्वैः
 समाख्यायते ॥ शब्दं तान्त्रुतिवचनम् । आत्ता रागेषादि-
 रहिता ब्रह्मणस्तुभारादयः । अतिर्वेदः । तेषां वचनं शब्दम् ॥
 अथानुक्रमपि किंचिदुच्यते । विश्वक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या
 20 नार्थं जानाति । बुद्धिस्य जला न चेतयते । प्रतिभामाततो-
 रन्वयप्रतिभासकम् । प्रकृत्यात्वात्तयोषादृष्टिदृष्ट्यायते । अज्ञानि-
 त्तिभारस्यैव कर्म । तथा चैदृशरूपं वाक्यमन्यम् । अकारः

विषयसाधिक इति । अत्र च यो गुणः सत्परकत्वमिति । ततः
कार्यं शोऽनन्तादिति चः, अथा च यो शोकात्तेशोकां
बहुधाः बाहुल्यम् । ततश्चैगुर्थं रूपं साभावो यस्य नामान्यसं,
तत् चैगुत्तरूपमिति । प्रमाणस्य च प्रकृतमित्यम् । पूर्वं पूर्वं
प्रमाणसुत्तरं तु प्रकृतमिति ॥ तथा कारणे कार्यं सदैवोपपद्यते 5
उपदेकरणादिभ्यो हेतुभ्यः । तदुक्तम् (सांख्यकारिका ८) ।

अवदकरणादुपादानवदकत्वसर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च शक्यार्थम् ॥ इति ॥

अत्र सर्वसंभवाभावादिति । अवयवकार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वत्र
भवेत् । ततश्च दृष्टादिभ्योऽपि सुवर्णादीनि भवेयुः । अ च 10
भवन्ति । तस्मात्कारणे कार्यं सदैव । तथा द्रव्यस्यैव वैयर्थ्यानि
वन्ति, अ बुद्धत्पत्तिव्यभिचरार्थाः पर्यायाः केऽपि, आविर्भाव-
विरोभावमापमानेकमिति ॥

सांख्यानं तर्कप्रज्ञाः सृष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभावं, सांख्य-
सन्नतिवाक्यं, तत्त्वकौस्तुभो गौरुपादं, आपेयतन्त्रं चेत्यादयः ॥ 15

सांख्यमतसुपर्यन्निर्णीतसुत्तरत्र जैनमतमभिहितसमाह

एवं सांख्यमतस्यापि समाप्तो गदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न वैयर्थ्यं बौद्धवैयापि-
कचौरित्वपिप्रकार्यः । समाहः संक्षेपोऽधुना गदितः । जैन- 20
दर्शनसंक्षेपः कथ्यते । सुविचारवान् । सुदु सर्व-

प्रमाणेरबाधितस्वरूपत्वेन शोभना विचाराः सुविचारास्तो विद्यन्ते
यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारितरमणीयविचारवा-
निति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं मन्त-
व्यम् । अदुक्तं परैरेव ।

- 5 पुराणं मानवो धर्मः चाङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।
आश्चाद्यिद्वानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥
परैर्हि दोषसंभावमयैव क्षमतविचारणा नाद्रियते । यत
उक्तम् ।

असि वक्तव्यता काश्चित्तेदं न विचार्यते ।

- 10 निर्देवं काश्चनं चेत्स्यात्परोक्षाया विभेति किम् ॥१॥ इति ।
अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीक्षातो निर्भीका
एवमुपदिशन्ति । सर्वथा स्वदर्शनपक्षपातं परित्यज्य माधुःश्रेणैव
युक्तिग्रतैः सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव
दर्शनं युक्तियुक्तथावभाषते यत्र च पूर्वापरविरोधगन्धोऽपि
15 नेच्छते, तदेव विचारद्वैरादरणीयं नापरमिति । तथा चोक्तम् ।
पक्षपातो न ते वीरे न द्वेषः कपिष्ठादिवु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥

इति श्रौतपागणनभोगणदिगमशिब्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलो-
पजीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकायां बह्दर्शन-
समुच्चयवृत्तौ सांख्यमतरहस्यप्रकाशनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थी ऽधिकारः ।

अथादौ जैनमते शिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते । जेना द्विविधाः श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च । तत्र श्वेताम्बराणां रजोहरण-सुखवस्त्रिकासीचादिशिङ्गं, शोचपट्टकस्यादिको वेषः । पञ्च समितयस्त्रिस्रश्च गुप्तयस्त्रेषामाचारः ।

ईयाभावैषणादाननिषेपोत्सर्गसंज्ञिकः ।

5

पञ्चाङ्गः समितौस्त्रिस्रो गुप्तौस्त्रियोगनियहात् ॥१॥

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयमहाकिंचन्यवान् क्रोधा-दिविजयी दानोद्भिधो निर्घन्धो गृहः । माधुकर्षा वृथा नव-कोटीविशुद्धस्त्रेषां नित्यमाहारः । संयमनिर्वाहार्यमेव वस्त्र-पाचादिधारणम् । वन्द्यमाना धर्मज्ञाभमाचरते ।

10

दिगम्बराः पुनर्नाग्यशिङ्गाः पाषिपाचाश्च । ते चतुर्धा काठासङ्घ-मूलासङ्घ-माथुरसङ्घ-गोप्यसङ्घ-भेदात् । काठासङ्घे चम-रीवास्यैः पिच्छिका, मूलासङ्घे माथूरपिच्छैः पिच्छिका, माथुर-सङ्घे मूलासङ्घोऽपि पिच्छिका नादृता, गोप्या मथूरपिच्छिका । आद्यासङ्घोऽपि सङ्घा वन्द्यमाना धर्मदृष्टिं भणन्ति, स्त्रीणां 15 सुक्तिं केवलिनां भुक्तिं सङ्गतस्यापि सचीवरस्य सुक्तिं च न मन्वते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मज्ञानं भणन्ति, स्त्रीणां सुक्तिं केवलिनां भुक्तिं च मन्वन्ते । गोप्या यापनीया इत्यमुच्यन्ते ॥

सर्वेषां च भिषाटने भोजने च द्वापिंशदन्तराया मलास
चतुर्दश वर्जनीयाः । श्रेयसाचारे नुरौ च दिने च सर्वे येता-
मरेखलम । नास्ति तेषां भिषः प्राक्तेषु तर्केषु परो भेदः ।

अथ देवस्य लक्षणमाह ।

- 5 जिनेन्द्रो देवता तच्च रागद्वेषविवर्जितः ।
इतमोहमहामहः केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥
सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्गुतार्थप्रकाशकः ।
छात्रकर्मक्षयं छात्वा संग्रातः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

- तच्च ज्ञेयमते । अद्यन्ति रागादीनि जिनाः सामान्य-
10 क्षेत्रज्ञिनः । तेषामिन्द्रसादृशासदृशचतुर्विंशदतिग्रथसमाधपर-
मैश्वर्यसम्पन्नितः स्वामी जिनेन्द्रो देवता देवः छात्रकर्मक्षयं छात्वा
परमं पदं संग्रात इति संबन्धः । कौदुशः च इत्याह । राग-
द्वेषविवर्जितः । मायाकोभौ रागः, क्रोधमावौ द्वेषः । राग-
द्वेषाभ्यां विशेषेण पुनः पुनरभावेन वर्जितो रहितो रागद्वेष-
15 विवर्जितो वीतराग इत्यर्थः । रागद्वेषौ हि दुर्जयौ दुरात्मभद-
संपातहेतुतया च बुद्धिप्रतिरोधकौ समये प्रविष्टौ । यदाह ।

को दुष्कं पाविष्ठा कस्य

च सुखेपि-विन्दको ज्ञया ।

को च त्व जमित्य सुखं

रागद्वेषो जह न ज्ञया ॥१॥ इति ॥

ततस्तयोर्विच्छेद उक्तः । तथा इतमोहमहामहः । मोहनीय-
कर्माद्याङ्गिषाद्यात्मकशास्त्रेभ्योऽपि सुक्तिकाचषादियामीहो
मोहः । स एव सकलजगद्गुणयत्वेन महामह इव महामहः ।
इतो मोहमहामहो येन स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन
देवस्थापायापगमातिशयो व्यञ्जितो द्रष्टव्यः, तथा रागद्वेष- 5
महामोहरहितोऽहमेव देव इति ज्ञापितं च । यदुक्तम् ।

रागोऽङ्गनासंगमतोऽनुमेयो

द्वेषः द्विषद्धारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुष्ठत्तागमदोषसाधो

नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥१॥ इति ॥ 10

तथा केवले अन्यज्ञानानपेक्षत्वेनासहाये संपूर्णं वा ज्ञानदर्शने
यस्य स तथा । केवलज्ञानकेवलदर्शनात्मको हि भगवान् ।
करतलकलितामलकफलवद्द्रव्यपर्यायात्मकं निखिलमनवरतं
जगत्स्वरूपं जानाति पश्यति चेति केवलज्ञानदर्शने यस्य स
तथा । केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । कस्यस्य हि 15
प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो
दर्शनमिति । तत्र सामान्यविशेषात्मके सर्वस्मिन्प्रमेये वस्तुनि
सामान्यस्वोपसर्जनीभावेन विशेषाणां च प्रधानभावेन ब्रह्माहकं
तज्ज्ञानम् । विशेषाणासुपसर्जनीभावेन सामान्यस्य च प्राधान्येन
ब्रह्माहकं तद्दर्शनम् । एतेन विशेषणेन ज्ञानातिशयः साक्षादुक्तो- 20
ऽवगम्यतः ॥ तथा सुराः सर्वे देवाः, असुराश्च दैत्याः । सुर-
शब्देनासुराणां संप्रत्ययेऽपि प्रथमुपादानं लौकिकव्याप्तं ज्ञातव्यम् ।

लोको हि देवेभ्यो दानवांसादिपक्षेण पृथग्निर्दिश्यतीति । तेषा-
 मिन्द्राः स्वामिनस्तेषां तेषां संपूज्योऽभ्यर्चनीयः । तादृशैरपि
 पूज्यस्य मानवतिर्यक्त्वापरकिञ्चरादिनिकरसेव्यलमातुषङ्गिक-
 भिति । अनेन पूजातिग्रय उक्तः ॥ तथा सङ्कृता यथावस्थिता
 5 वेऽर्था जीवादयः पदार्थास्तेषां प्रकाशक उपदेशकः । अनेन
 वचनतिग्रय उक्तानः ॥ तथा कृत्स्नानि संपूर्णानि चात्यघातीनि
 कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तेषां ह्ययः सर्वथा प्रलयः । तं
 कृत्वा परमं पदं सिद्धिं संप्राप्तः । एतेन कृत्स्नकर्मचयलक्षणा
 सिद्धावस्थाभिदधे । अपरे सुगतादयो मोक्षमवाप्स्यापि तीर्थ-
 10 निकारादिसंभवे भूयो भवमवतरन्ति । यदाह्वरन्वे ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मचयाभावात् । न हि

तत्त्वतः कर्मचये पुनर्भवतारः । यदुक्तम् ।

15 दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगासुक्तानां
 प्रब्रह्ममोहविकृम्भितम् ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य

20 निर्वाणमण्यनवधारितभौरनिष्ठम् ।

सुक्तः स्वयं कृततनुश्च परार्थेश्वर-

कर्मचयप्रतिहतेष्विह मोक्षराज्यम् ॥

इत्यस्यं विसरेण । तदेवमेभिस्तुर्भिरतिशयैः स नाथो
सुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेन अयणीयः, स एव स
परां सिद्धिं प्रापयति, न पुनरितरः सरागो भवेत्त्वतारवांस
देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ॥

ननु मा भूत्सुगतादिको देवः, जगत्स्रष्टा लीश्वरः 5
किमिति नाङ्गीक्रियते । तस्माधकप्रमाणाभावादिति ब्रूमः ।
अथास्त्वेव तस्माधकं प्रमाणम् । चित्यादिकं बुद्धिमत्कार्दकं, कार्य-
त्वात्, घटादिवत् । न चायमसिद्धो हेतुः, चित्यादेः सावयवत्वेन
कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथाहि । उर्नीपर्वततर्वादिकं सर्वं कार्यं,
सावयवत्वात्, घटवत् । नापि विशुद्धः, निश्चितकर्दके घटादौ 10
कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिकः, निश्चिताकर्दकेभ्यो व्योमा-
दिभ्यो व्यावर्तमानत्वात् । नापि कालात्यथापदिष्टः, प्रत्यक्षागमा-
बाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं “घटकर्वादिदृष्टान्तदृष्टासर्व-
ज्ञत्वासर्वगतत्वकर्दलादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्ट-
साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तश्च साध्यविकसो घटादौ 15
तथाभूतबुद्धिमतो ऽभावात्” इति, अतः साध्यसाधनयोर्विशेषण
व्याप्तौ गृह्यमाणायां सकलानुमानोच्छेदप्रसक्तिः, किं तु सामान्ये-
नान्यथयतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते । तौ ज्ञानन्याद्वाभि-
चाराच्च विशेषेषु गृहीतं न शक्यौ । तेन बुद्धिमत्पूर्वकालमात्रेण
कार्यत्वञ्च व्याप्तिः प्रत्येतस्या, न शरीरित्वादिना । न चसु कर्दल- 20
सामर्थ्यां शरीरसुपयुञ्जते, तद्वातिरेकेषापि ज्ञानेच्छाप्रसङ्गा-
अथत्वेन च शरीरकरणे कर्दलोपलभ्यात् । अकिञ्चित्करसापि

सहचरत्वमेष कारणत्वे वञ्चितैस्तुल्यत्वापि धूमं प्रति कारणत्व-
 प्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां
 व्यस्तानां वाभावे कुलात्तादावपि कर्तृत्वं नोपसृज्यते । प्रथमं हि
 कार्योत्पादककारणकलापज्ञानं, ततः करणेषु, ततः प्रथमः,
 5 ततः क्लृप्तनिवृत्तिरित्यमौषां चयाणां समुदितात्मानेव कार्य-
 कर्तृत्वे सर्वत्रायभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वात्सिद्धम् ।
 प्रयोगोऽत्र । ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलचित्वादिकार्यकर्तृत्वात् । यो
 हि यत्नं कर्ता स तदुपादानाद्यभिज्ञः, यथा षटोत्पादकः
 कुलात्तो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः । जगतः कर्ता चायम् । तस्यात्सर्वज्ञ
 10 इति । उपादानं हि जगतः पार्थिववायुतैजसवायवीयलक्षणा-
 सत्सर्विधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्तात्मा,
 भोग्यं तत्त्वादि । न चैतद्व्यभिज्ञस्य चित्वादी कर्तृत्वं संभव-
 त्यसदादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलात्तादि-
 ज्ञानादिभ्यो विलक्षणत्वात् । एकलं च चित्वादिकर्तृत्वेनैक-
 15 कर्तृत्वमेकाधिष्ठाननियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रविद्धा
 हि स्वतत्त्वादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महाप्राणादादिकार्य-
 करणे प्रवृत्तिः । न च “ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां
 कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विदुष्यते” इति वाच्यं, कादाचित्क-
 विचित्रसहकारित्वाभेन कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ
 20 निरोधार्थमस्यात् । ननु चित्वादीर्बुद्धिमद्हेतुकत्वेऽपि वादत्रिंशोऽपि
 बोधोक्त्यादिभिर्बुद्धिजन्यवृत्तयश्चेत्, न चान्न सा कल्पसामाना-
 दृष्टा । अतः इष्टान्मद्दृष्टस्य त्रैतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वम् ।

तद्व्ययुक्तं, यतः प्रामाणिकमितरं वापेक्ष्येदमुच्यते । यदीतरं,
 तर्हि धूमादावप्यसिद्धत्वानुषङ्गः । प्रामाणिकस्य तु नासिद्धत्वं,
 कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कार्दपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य चित्यादौ
 प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः
 कृतकाः, तावन्तः कृतबुद्धिमात्मन्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति, 5
 स्यात्प्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् ।
 किं च बुद्धिमत्कारणाभावो ऽचानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते ।
 एतच्चायुक्तं, दृश्यानुपलब्धेरेवाभावसाधकलोपपत्तेः । न चेयमत्र
 संभवति, जगत्कर्तुरदृश्यत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे
 पिशाचादेरपि तत्प्रसक्तिः स्यादिति ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यच्चावत् चित्यादेर्बुद्धिमद्वेतु-
 कत्वसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १ प्रागसतः
 स्वरूपसत्तासमवायः २ कृतमिति-प्रत्ययविषयत्वं ३ विका-
 रित्वं ४ वा स्यात् ॥ यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्त-
 मानत्वं १ अवयवैरारम्भमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति- 15
 बुद्धिविषयत्वं ४ वा । तच्चाद्यप्येऽवयवसामान्येनानैकान्तिको ऽयं
 हेतुः, तद्वावयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्थं च प्रोच्यते ।
 द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुः । यथैव हि चित्यादेः कार्यत्वसाध्यं,
 एवं परमास्वाद्यवयवारम्भत्वमपि । द्वितीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकः,
 तस्य प्रदेशवत्त्वेऽप्यकार्यत्वात् । प्रसाध्यच्छित्तं चासतोऽस्य प्रदेश- 20
 वर्त्तनम् । चतुर्थकसाध्यमपि तेनैवानेकान्तो न स्यात् निरवयवत्वं,
 व्यापिलविरोधात्परमावयवत्वं ॥१॥ नापि प्रागसतः स्वरूपसत्ता-

समवायः 'कार्यत्वं, तस्य नित्यत्वेन तद्व्यवसायोगात् । तद्व्यवसाये
 वा कार्यस्यापि चित्यादेस्तदभिव्यक्त्यानुषङ्गात्, कस्य बुद्धिमद्भेद-
 कत्वं साध्यते । किं च योगिनामग्रेसकर्मस्ये पञ्चान्तःपातिन्य-
 प्रवृत्तत्वेन भागासिद्धोऽयं हेतुः, तद्व्यवसायस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन
 5 सत्तास्त्रकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥ कृतमिति-प्रत्ययविषय-
 त्वमपि न कार्यत्वं, खननोत्प्रेषणादिना कृतमाकाशमित्य-
 कार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥ विकारित्व-
 स्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः, सतो वस्तुनो
 10 ऽन्यथाभावो हि विकारित्वम् । तद्व्यवसायस्यस्योक्त्यापरबुद्धि-
 मद्भेदकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात्, अत्रविकारित्वे चास्य कार्यकारित्व-
 मतिदुर्घटमिति ॥४॥

कार्यस्वरूपस्य विशयमाणत्वानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्य-
 त्वादित्ययं हेतुः । किं च । कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसि-
 15 द्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदासत्त्वात्कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गत-
 तद्व्यवसायादीनां कार्यत्वान्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्या-
 दीनां परमात्माद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महेश्व-
 20 ररादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्भेदकत्वकल्प-
 नाधामनवस्थापसिद्ध्यान्तस्यानुषङ्गते । अस्तु वा यथा कथंचिज्ज-
 गतः कार्यत्वं, तथापि कार्यमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तद्वि-
 25 शेषो वा । यस्माच्च, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः,
 तेन सर्वं व्याप्यसिद्धेः । किं तु कर्तृषामान्यस्य, तथा च हेतो-
 रकिञ्चित्कारणं साध्यविरुद्धसाधनादिविरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं

कृतबुद्ध्यात्पादकम् । बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वम् । साहचर्यमाशेष
 च गमकत्वे बाध्यादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्या-
 त्मत्वादेः सादृश्यात्संचारित्वकिंचिच्छ्रुत्वाखिलजगदकर्तृत्वानुमाप-
 कारुषङ्गः, तुल्याचेपसमाधानत्वात् । ततो बाध्यधूमयोः केनचिदं-
 ग्रेन सान्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न बाध्यादिः, 5
 तथा चित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ॥

अथ द्वितीयः, तर्हि हेतोरधिद्वलं कार्यविशेषस्याभावाद्भावे
 वा जीर्णरूपप्रासादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्यात्पादकत्व-
 प्रसङ्गः । समारोपाच्चेति चेत्, सोऽप्युभयचाविशेषतः किं न स्यात्,
 उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाविशेषात् ॥ अथ प्रामाणिकस्यास्त्वेवाच 10
 कृतबुद्धिः, ननु कथं तस्य तत्र कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनानुमा-
 नान्तरेण वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । तथाहि । सिद्धविशेषणाद्दे-
 तोरस्योत्थानं, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीय-
 पक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषणहेतोरेवोत्थानम् । तथाप्यनुमाना-
 न्तरात्तत्सिद्धावनवस्था । तत्र कृतबुद्ध्यात्पादकत्वविशेषणसिद्धिः । 15
 तथा च विशेषणासिद्धलं हेतोः । यदुच्यते “स्वातप्रतिपूरित-
 भूनिदर्शनेन कृतकानामात्मनि कृतबुद्ध्यात्पादकत्वनियमाभावः”
 इति तदप्यसत्, तथाऽऽचिमभूभागादिसाहचर्यस्य तदनुत्पादकस्य
 सङ्गावान्तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च चित्यादावप्यऽऽचिमसंज्ञान-
 साहचर्यमस्ति, येनाऽऽचिमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्यु- 20
 पगमे चापसिद्धान्तप्रसङ्गिः स्यादिति । कृतबुद्ध्यात्पादकत्वविशे-
 षणासिद्धेर्विशेषणासिद्धलं हेतोः । सिध्यत् वा, तथाप्यसौ विद्वद्भिः,

- घटादाविव शरीरादिविग्रहस्यैव बुद्धिमत्कर्तृरत्र प्रसाधनात् ।
 नन्वेवं दृष्टान्तदाष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतुमामनुपपत्तिरिति
 चेत् । न, धूमाद्यनुमाने मन्वानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः ।
 अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्नैव विबुद्धत्वमित्यप्युक्तं, दृश्यविशेष-
 5 साधारण्यैव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नादृश्यविशेषाधारस्य,
 तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः, खरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृ-
 श्चात्कारसाक्षाद्दृशं कार्यसुपकथं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यं, यथा
 यावद्दूर्मात्मकादृशैर्यावद्दूर्मात्मकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणा-
 त्प्रतिपत्त्या तादृशादेव धूमात्तादृशस्यैवाग्नेरनुमानमिति, एतेन
 10 साध्यसाधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायामां सर्वानुमानोच्छेद-
 प्रवृत्तिरित्याद्यपासं द्रष्टव्यमिति । तथाऽऽद्यप्रभवैस्तदृश्यादि-
 भिर्यथैवकार्यं हेतुः । दिविधानि कार्यासुपलभ्यन्ते, कानि-
 चिद्बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तदिपरौतानि
 यथाऽऽद्यप्रभवतृणादीनि । तेषां पक्षीकरणद्वयविचारे, स
 15 श्यामस्त्युचलादितरतपुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात्
 कश्चिद्धेतुर्थविचारी स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तृ
 शक्यत्वात् । ईसरमुखादिभिस्तु व्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि
 समवायिकारणादीशरादिभिस्तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युप-
 गमे चानवस्था । तथा काष्ठात्प्रापदिष्टस्यायं, अऽऽद्यप्रभवापुरादौ
 20 कर्तृभावात्साध्यवशाच्चवशायात्, अग्नेरनुमाने साध्ये द्रव्यत्ववत् ।
 ननु तथाप्यदृश्या ईसर एव कर्तृति चेत् । तन्न, यतस्तत्र तत्सङ्गादौ
 सादिवाच्यते । सा प्रमाणात्सिद्धेत् । प्रथमपक्षे चककम् ।

धतो वि तस्यज्ञावे विद्धे ऽसादृश्यत्वेनानुपपन्नविद्धिः, तस्मिन्तौ
 च काशात्प्रपापदिष्टत्वाभावः, ततश्चास्मान्तस्यज्ञावविद्धिरिति ।
 द्वितीर्तुपचो ऽप्यनुक्तः, तस्यज्ञावावेदकस्य प्रमाणात्परस्वैवाभावात् ।
 अस्तु वा तत्र तस्यज्ञावः, तथाप्यसादृश्यत्वे शरीराभावः कारणं,
 विद्यादिप्रभावः, जातिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिः ।
 अशरीरत्वात्, सुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छा-
 प्रयत्नाप्रयत्नेन शरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमीक्षिताभि-
 धानं, शरीरसंबन्धेनैव तत्प्रेरणोपपत्तेः, शरीराभावे सुक्तात्म-
 वत्तदसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याप्रयत्नप्रयत्नसंबन्धं, तदु-
 त्पत्तावस्य निमित्तकरणत्वात्, अथवा सुक्तात्मगतेऽपि तदु-
 त्पत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य सादृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ
 दृश्येत । न अस्तु विद्याभक्तां प्राचलिकमदृश्यत्वं दृश्यते, चिन्ता-
 द्यदिवत् । जातिविशेषोऽपि सादृश्यत्वे हेतुरेकस्य जातिविशे-
 षाभावाद्नेकव्यक्तिनिष्ठत्वात्तस्य ॥

अस्तु वा दृश्यो ऽदृश्यो वाचौ, तथापि किं वस्तुमान्नेच १
 ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वेन ३ तत्पूर्वकत्वापारेण ४ शैश्वर्यस्य
 वा चित्यादेः कारणं स्यात् । तथाप्यपक्षे सुखाकादीनामपि अन्त-
 र्कर्तृत्वमनुपपद्यते, सत्त्वाविशेषात् । द्वितीये तु घोमिनामपि कर्तृ-
 त्वावपत्तिः । तृतीचो ऽप्यसाक्यतः, अशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्या-
 प्रयत्नप्रतिशेषात् । अस्तु चो ऽप्यसंभवात्, अशरीरस्य कायवाक्यत-
 त्वात्प्रयत्नकारणत्वात् । शैश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वमन्यथा । ज्ञातृत्वं
 चेत्, तत्किं ज्ञातृत्वमिति कर्तृत्वमिति वा । अस्तुपक्षे ज्ञानेवाप्यौ

- श्लाघेश्वरः; अस्मदाद्यन्यज्ञाहलवत् । द्वितीये ऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव
 श्लाघेश्वर्यं, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं, तर्हि कुम्भकारादीना-
 मप्यनेककार्यकारिणामेश्वर्यप्रसक्तिः । गायन्त्यत्, इच्छाप्रयत्न-
 यतिरेकेषान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरे ऽभावात् ॥ किं चेश्वरस्य
 5 जगन्निर्माणे यथावत्प्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ कल्पयथा ३
 क्रीडाया ४ नियमानुग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अथ-
 र्वाविकल्पे कदापिदन्यादृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये ज्ञात-
 म्यज्ञानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति । अथेश्वरः
 किं करोति । पूर्वाजितेरेव कर्मभिर्वशीकृता द्युःखमनुभवन्ति ।
 10 तदा तस्य कः पुरुषकारः; अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्प-
 नया, जगतस्तदधीनतैवास्तु । अतुर्थपञ्चमयोस्तु रागद्वेषताभावः
 प्रसज्यते । तथाहि “रागवागीश्वरः क्रीडाकारिलाद्वास्तव-
 नया, अनुग्रहप्रदत्वाद्वाजवन्तया द्वेषवानसौ नियहप्रदत्वात्तद-
 देव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव
 15 स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु; किं तत्कर्तृकल्पनयेति । न कार्ष्वलहेतु-
 बुद्धिमत्तां कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वा-
 दचेतनोपादानत्वाद्भूतभाविलादित्यादयोऽपि स्वयमुत्पाद्याः,
 तुल्याचेपसमाधानत्वात् । किं च चित्यादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साधे
 प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरह्या दृष्टान्तानुग्रहेण
 20 अग्ररीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धूमात्पावकानु-
 माने ऽप्यथं दोषः, तत्र तार्थपाषाण्दिविशेषाभारवक्रिमाच-
 क्षाप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमप्य सर्वज्ञासर्वकर्तृविशेषाधि-

करणतत्त्वामान्येन कार्यत्वस्यासि व्याप्तिः, सर्वज्ञश्च कर्तृरतो
 ऽनुमानात्प्रागसिद्धेः । अविचारिणस्यामी बुद्धिमन्तमन्तरेणापि
 विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावात्, संप्राप्तवस्त्राद्यामबुद्धिमत्पूर्व-
 स्त्रापि कार्यत्वं दर्शनाच्चेति । काष्ठात्ययापदिष्टाच्चेते, प्रत्यचा-
 गमबाधितपञ्चान्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । 6
 प्रकरणसमाप्त्यामी, प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां हेत्वन्तराणां सद्भा-
 वात् । तथाहि । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरुपकरणत्वात्,
 दण्डचक्रचौवराद्युपकरणरहितकुसुमास्रवत्, तथा व्यापिलादाकाश-
 वत्, एकत्वात्तददित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेष-
 णानि तद्भावस्थापनायानीयमानानि शब्दं प्रति कामिन्या रूप- 10
 संपन्निरूपणप्रायास्यपकर्षणीयान्येव । विचारासहत्वाख्यापनार्थं तु
 किंचिदुच्यते । तथादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेत्यरे न घटते ।
 तथाहि । नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव चित्यादिकार्यकर्त्त-
 र्त्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि
 नित्यत्वलक्षणाभ्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युपगमे च सृष्टिसंहारा- 15
 दिविरुद्धकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं
 वाच्यं, प्रतीतिविरोधात्, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादि-
 त्वादसादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीय-
 ज्ञानादयो नित्या इत्यादि घट्वादि, तदपोहितसूक्ष्मीयम् ।
 सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन वाच्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्मै- 20
 चिद्व्याप्यधिकर्षोत्पन्नत्वेनातीन्द्रियार्थग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनु-
 मानेन, अप्यविचारिण्यिच्छाभावात् । ननु जगद्वैशिष्ट्यान्यकारुप-

पत्निरूपं तदस्त्विति चेत् । न, तेन अष्टाविजाभावाभावात्, जगदै-
 श्विश्चक्षुः शर्वश्च विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवशेनोपपद्य-
 मानत्वात् । किं चायं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपसृष्टकरश्च-
 खेरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिष्ठेपकृतो ऽस्य-
 ८ दादौश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा ब्रह्मनामेक-
 कार्थकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेश्वरस्तुरेकत्वकल्पना भोज-
 नादिव्यभयात् कृपणस्यात्यन्तवक्त्रभयकल्पनमिच्छादियरित्यज-
 नेन शून्यारस्थानीयेवनतुष्टामाकल्पयति । अनेककौटिकास्त्रपा-
 श्रतसंघास्यलेऽपि शक्रमूर्धमधुष्कादिकार्याणामेकरूपमवाविना-
 10 नेनोपलभ्यात् । किं चेश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वे ऽभ्युपगम्यमाने
 श्रद्धायां प्रमाद्येतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि । सर्वं
 श्रास्त्रं प्रमाद्यमौश्वरप्रणीतत्वादितरप्रणीतश्रास्त्रवत् । प्रतिवाद्या-
 दिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामौश्वरादेश्वविधायित्वेन तत्प्रतिको-
 मास्त्रणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सृष्टिकरस्य
 15 महेश्वरस्य कथंचिदपि सिद्धिः । ततः सङ्गतर्यप्रकाशकत्वादीत-
 राग एव सर्वज्ञो देवो देवत्वेनाभ्युपगमनार्थो नापरः कश्चि-
 दिति खितम् ॥

अथ अक्षयि जैमिनीयाः । इह हि सर्वज्ञादिविशेष-
 विशिष्टो भवदभिमतः कश्चापि देवो नास्ति, तद्वाचकप्रमाणा-
 20 भावात् । तथाहि । न तावन्प्रत्ययं तद्वाचकं,

संसृजं वर्तमानं हि ऋषयः चतुरादिना ।

इति कश्चात् ।

न चातुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवर्तनात् । न चात्मः,
सर्वज्ञस्याभिदूलेन तदागमस्यापि विवादास्यदत्वात् । न चोप-
मानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञ-
साधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाद्यपक्षकाप्रवृत्ते-
रभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम् ।

5

प्रमाद्यपक्षकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्त्वावबोधार्थं तथाभावप्रमायता ॥ इति ।

प्रयोगोऽत्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाद्यपक्षकाद्यात्मनाश्रयान्,
स्वरविषयवत् ॥

किं च । यथानादेरपि सुवर्णमल्लस्य चारमृत्युटपाकादि- 10
प्रक्रियया विप्रोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरकारं
ज्ञानाद्यभावेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मति-
स्यादपि न, अभावेन हि शब्देक्षारतम्यमेव भवेत् परमः प्रकर्षः,
न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकल-
लोकविवक्षुपक्षभते । उक्तं च ।

15

दृग्ग्रहस्तान्तरं व्योमो यो नासौत्सुत्य नच्छति ।

न चोच्यते ननु ग्रहो ऽभ्यासग्रहैरपि ॥ १ ॥ इति ।

अपि च सर्वं वस्तुजार्तमेव प्रमायेन जानाति । किं प्रमाये-
द्योत तत्रावभवं सर्वैरेव प्रमायैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तत्र चक्षिहित-
प्रतिबिद्यतार्थघातित्वात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण, नत्सम्भावे प्रमा- 20
द्यभावात् । नापि सर्वैरेव प्रमायैः, तेषां प्रमाद्यपूर्वकत्वात्
सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तेरिति ॥ अन्वयः । अनाद्यनन्तः संसारः

तत्तद्वस्त्वर्थ्यगन्तानि क्रमेण विदन्, कथमनन्तेनापि कालेन सर्ववेदी भविष्यति । किं च यथावस्थितवस्तुवेदित्वे ऽऽशुष्यादिरसास्वादप्रसङ्गः, तेषां यथावस्थिततया संवेदनात् । चाह च ऽऽशुष्यादिरसास्वादप्रसङ्गस्यानिवारितः । इति ।

5 किं चातीतानागतवस्तुनि स किं स्वेन स्वेन रूपेण जानाति किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षतपत्तिः, अवर्तमानवस्तुयाहिलात्, स्मरणादिवत् । द्वितीये तु तज्ज्ञानस्य भ्राम्मत्वप्रसङ्गः, अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणात्, द्विचन्द्रादिवदिति ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्वाचकप्रमाणाभावात्” इति साधनं, तदसम्बन्धं, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां बद्धान्वात् । तथाहि । ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विभ्रान्तं, तरतमग्रब्धवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति । नायमधिद्वो हेतुः, प्रतिप्राप्ति प्रज्ञानेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलभ्येः । ततो

15 ऽवग्रहस्य सर्वात्मिमप्रकर्षेण भायं, यथा परिमाणस्याकाशे । स च ज्ञानस्य सर्ववस्तुप्रकाशकत्वरूपो यत्र विभ्रान्तः स भगवान् सर्वज्ञः । ननु संताप्यमानपायस औच्छ्रितारतम्ये सत्यपि सर्वात्मिमवक्त्रिरूपतापत्तिरूपप्रकर्षाद्दर्शनाद्वाभिचारार्थं हेतुरिति चेत् । न, यतो यो द्रव्यस्य सृष्टजो धर्मो न तु सृष्टकारिसम्बन्धः—

20 (सृष्टजो ऽपि स यः स्थाय्ये विशेषमारभते)—यो ऽभ्यासक्रमेण प्रकर्षपर्यन्तमासादयति, यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रसन्नाहितो विदुःश्लिः न च पायसस्थापः सृष्टजो धर्मः, किं तन्त्यादिसृष्ट-

कारिष्यपेक्षः । तत्कथं तत्र तापो ऽभ्यस्यमानः परां काष्ठां
 गच्छेत् । अगन्ततापे प्रत्युत पायसः परिचयात् । ज्ञानं तु
 जीवस्य सहजो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमाधत्ते । तेन तस्य
 निरन्तराभ्यासाद्विधाधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानात् प्रकर्षपर्यन्त-
 प्राप्तिर्नायुक्ता । एतेन “लङ्गनाभ्यास” इत्यादि निरस्तं, 5
 लङ्गनस्यासहजधर्मत्वात्, स्वाश्रये च विशेषानाधानात्, प्रत्युत
 तेन सामर्थ्यपरिचयादिति । तथा जलधिजलपक्षप्रमाणादयः
 कस्यचित्प्रत्यक्षाः, प्रमेयत्वात्, घटादिगतरूपादिविशेषवत् । न च
 प्रमेयत्वमसिद्धं, अभावप्रमाणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेः । तथाहि ।
 प्रमाणपक्षकान्तिक्रान्तस्य हि वस्तुनो ऽभावप्रमाणविषयता 10
 भवताभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलपक्षप्रमाणादिषु प्रमाण-
 पक्षकान्तिक्रान्तरूपप्रमेयत्वं स्यात्, तदा तेस्वयमभावप्रमाणविष-
 यता स्यात् । न चात्र तत्त्वे ऽपि सा संभविनीति । यस्य च
 प्रत्यक्षाः, स भगवान् सर्वज्ञ इति । तथास्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थ-
 सार्थसाक्षात्कारी, अनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवादिविशिष्टदिग्देशका- 15
 लप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिपक्षेषुपदेशदायित्वात् । यो यदिष्ये
 ऽनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवाद्युपदेशदायी स तस्यासात्कारी यथास-
 दादिः, अनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवाद्युपदेशदायी च कश्चित्, तस्यास-
 तासात्कारी ; तथाविधस्य श्रीसर्वज्ञ एवेति । यद्योक्तं “प्रमाणप-
 क्षकाप्रवृत्तेः सर्वज्ञसाभावप्रमाणगोचरत्वं”, तदपि बाधकत्वं, 20
 प्रमाणपक्षकाप्रवृत्तेरसंभवात् । सा हि बाधकत्वेन स्यात्, न च
 सर्वज्ञे बाधकसंभवः । तथाहि । तद्बाधकं प्रत्यक्षं १ अनुमानं २

भागः ४ उपमानं ४ अर्थापत्तिर्वा ५ । तथाचः पक्षो न
 ज्ञेयान्, एतो यदि प्रत्यक्षं वस्तुनः कारणं व्यापकं वा स्यात्, तदा
 तन्निरूप्यो वस्तुनो ऽपि निवृत्तिर्भुक्तिमती, वज्रादिकारणवृत्त-
 तादिव्यापकनिवृत्तौ भूमत्तादिश्रिंशपात्तादिनिवृत्तिवत् । न
 5 चार्थसाधकं कारणं, तदभावे ऽपि देयादिव्यवधाने ऽर्थस्य
 भावान् । नापि व्यापकं, तन्निरूप्यतावपि देयादिविप्रकृतवस्तु-
 धामनिवर्तमानत्वात् । न चाकारणाव्यापकनिवृत्तावकार्याव्याप-
 निवृत्तिरूपप्रचातिप्रसङ्गेरिति । नाप्यनुमानं तद्वाचकं, धर्मि-
 साधधर्मसाधनानां स्वरूपाधिद्वेः । तत्र हि धर्मित्वेन किं
 10 सर्वज्ञो ऽभिप्रेतः १ सुगतादिः २ सर्वपुरुषा वा ३ । यदि
 सर्वज्ञः, तदा किं तत्र साध्यमसत्त्वं १ असर्वज्ञत्वं वा २ ।
 अद्यत्त्वं किं तत्र साधनमनुपलब्धौ १ विद्वद्विधिः २
 वक्तृत्वादिकं ३ वा । अद्यनुपलब्धः किं सर्वज्ञस्योत १ तत्कार-
 रणस्य २ तत्कार्यस्य ३ तद्वापकस्य ४ वा । यदि सर्वज्ञस्य,
 15 को ऽपि किं स्वयंन्वी १ सर्वयंन्वी २ वा । स्वयंन्वी
 चेन्निरूप्यत्वः १ एतोपलब्धिसाध्यप्राप्तत्वविशेषो २ वा ।
 चाद्ये परचित्तविशेषादिभिरनैकान्तिको ऽनुपलब्धादिति चेत्-
 तेषामनुपलब्धौ ऽव्यक्तत्वान्भुपनमात् । नाप्युपलब्धिसाध्यप्राप्त-
 त्वविशेषः, सर्वत्र सर्वज्ञ च सर्वज्ञभावसाधनत्वाभावप्रसङ्गात् ।
 20 न हि सर्वसाध्यवत् उपलब्धिसाध्यप्राप्तत्वं घटते, कथित्वद्व-
 त्तिवृत्तौ कथय्याविनाभावित्वात् । एतेन सर्वयंन्वियस्यो
 ऽपि व्यापकत्वः । किं चाधिद्वेः सर्वयंन्वियस्यो ऽसर्वज्ञस्य

प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । न खलु सर्वात्मनां तज्ज्ञानानां ' चाप्रति-
 पत्तौ तत्संबन्धी सर्वज्ञानुपलब्धः प्रतिपत्तुं शक्यः । नापि
 कारणाणुपलब्धः, तत्कारणस्य ज्ञानावरणादिकर्मण्यस्यानुमाने-
 गोपलब्धात् । एतस्याधकं चानुमानं, युक्तयस्यापे वक्ष्यन्ते ।
 कार्यानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तत्कार्यस्याविसंवाद्यागमस्योपलब्धेः । 5
 व्यापकानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तद्व्यापकस्य सर्वार्थसाक्षात्कारित्वस्या-
 नुमानेन प्रतीतेः । तथाहि । अस्ति कश्चित्सर्वार्थसाक्षात्कारी,
 तद्गृहणस्यभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्गृहणस्य-
 भावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धकं तत्तत्साक्षात्कारि, यथापगतति-
 मिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारौति नानुपलब्धादिति 10
 साधनं सर्वज्ञाभावं साधयति ॥ विरद्धविधिरपि साक्षात्परंपरया
 वा सर्वज्ञाभावं साधयति । प्रथमपक्षे सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरद्ध-
 सासर्वज्ञत्वस्य कश्चित्कदाचिद्विधानात्सर्वत्र सर्वदा वा । तथास्य-
 पक्षे न सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावः सिध्येत् । यत्रैव हि तद्विधानं तत्रैव
 तदभावः, नान्यत्र । न हि कश्चित्कदाचिद्विधेर्विधाने सर्वत्र 15
 सर्वदा वा तद्व्यापकविरद्धश्रीताभावो दृष्टः । द्वितीयो ऽप्ययुक्तो
 ऽर्गविरद्धः, सर्वत्र सर्वदा वा सर्वज्ञत्वविरद्धासर्वज्ञत्वविधेरसंभवात् ।
 तत्संभवे च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तेः सिद्धं नः समीक्षितम् । परंपर-
 यापि किं तद्व्यापकविरद्धस्य १ तत्कारणविरद्धस्य २ तत्कार्य-
 विरद्धस्य ३ वा विधिः सर्वज्ञाभावमादिशेत् । न तावद्व्यापक- 20
 विरद्धविधिः । अ हि सर्वज्ञस्य व्यापकमखिलार्थसाक्षात्कारित्वं,
 तेन विरद्धं तदसाक्षात्कारित्वं निवृत्तार्थपाहितं वा । तस्य च

- विधिः कश्चित्कदाचित्तद्भावं साधयेत् पुनः सर्वत्र सर्वदा वा, तुषारस्य ग्रन्थ्यापकग्रीतविद्वद्वाग्निविधानात्, कश्चित्कदाचित्तुषारस्य ग्रन्थिविधेयत् । कारश्चविद्वद्विधिरपि कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावं साधयेत्, न सर्वत्र । सर्वज्ञत्वस्य हि कारश्चमग्नैवकर्मव्ययः ।
- 5 तद्विद्वत्स्य कर्मावयवस्य च विधिः कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावसाधकः, रोमवर्षादिकारश्चग्रीतविद्वद्वाग्निविधानात्, कश्चित्कदाचिच्छीतकार्थरोमवर्षादिनिषेधवत् । न पुनः साकश्लेन, सकलकर्मावयवस्य साकश्लेन संभवाभावात्, कश्चिदप्यात्मनि तस्यापि प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि विद्वत्कार्यविधिः ।
- 10 सर्वज्ञत्वेन हि विद्वद्धं किञ्चिज्जलम् । तत्कार्थं निषत्तार्थविषयं वचः, तस्य विधिः । स च न सामश्लेन सर्वज्ञाभावं साधयेत् । यथैव हि तद्विधिसत्तैवास्तु तद्भावसाधनसमर्थत्वात्, ग्रीतविद्वद्धनकार्थधूमविशिष्टप्रदेश एव ग्रीतस्यग्रन्थिविधेयवत् । तस्य विद्वद्विधिरपि सर्वविदो साधकः ॥ नापि वक्तृत्वादिकं,
- 15 सर्वज्ञत्वानभ्युपगमे तस्मानुपपत्त्यासिद्धत्वात्, तदुपपत्तौ च स्ववचनविरोधो नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिधर्मोपेतश्चेति । तस्य सर्वज्ञत्वात्सर्वं कृतो ऽपि हेतोः साधयितुं शक्यम् ॥ नाप्यसर्वज्ञत्वं साध्यं सर्वज्ञो ऽसर्वज्ञ इत्येवं, विरोधस्याप्राप्तविशिष्टत्वात् । किं चासर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञस्य प्रमाद्यविद्वद्द्वार्थवक्तृत्वं १
- 20 तद्विपरीतं १ वक्तृत्वमात्रं २ वा हेतुत्वेन विवक्षितम् । प्रथमो ऽविद्वदो हेतुः, सर्वज्ञस्य तदाभ्युपगमत्वात्संभवात् । द्वितीयप्रश्ने च विद्वदः दृष्टेष्टाविद्वद्द्वार्थवक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वे

सत्येव संभवात् । तृतीयपक्षे ऽप्यनैकान्तिकः, वक्तृत्वमात्रस्य
 सर्वज्ञत्वेन विरोधासंभवात् ॥ एतेन सुगतादिधर्मिण्यो ऽपि
 प्रत्याख्यायि, प्रोक्तदोषानुषङ्गाविशेषात् । किं च प्रतिनियतसुग-
 तादेः सर्वज्ञतानिषेधे ऽन्येषां तद्विधिरवश्यंभावी, विशेषनिषेधस्य
 शेषाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वात्, “अथमत्राङ्गणः” इत्यादिवदिति ॥ 5
 अथ सर्वपुरुषानुररीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते । तत्र,
 विपश्चान्तस्य अतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविपश्चयादृष्टिकत्वात् सर्वज्ञो
 ऽपि भविष्यति वक्तव्योति । तस्मान्मुमानं सर्वज्ञवाचकम् ॥

नाप्यगमः । स हि पौरुषेथो ऽपौरुषेथो वा । न तावद्- 10
 पौरुषेथः, तस्मात्प्रामाण्यात्, वचनानां गुणवदङ्गधौनतया प्रामा-
 ण्योपपत्तेः । किं चास्य कार्य एवार्थं प्रामाण्याभ्युपगमाच्च
 सर्वतः स्वरूपनिषेधे प्रामाण्यं स्यात् । न चाग्नेवज्ञानाभावसाधकं
 किंचिदेवाक्यमस्ति, “हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः” इत्यादिवेदवाक्यानां
 तत्रातिपादकानामनेकशः अवशात् ॥ 15

नाप्युपमानं तद्वाचकम् । तत्स्वरूपमानोपलेशधोरण्यस्यै
 सति गोगवधवत् स्यात् । न चाग्नेवपुरुषाः सर्वज्ञस्य केनचिदुद्घाः,
 येन “अग्नेवपुरुषवत्सर्वज्ञः सर्वज्ञवदा ते” इत्युपमानं स्यात् ।
 अग्नेवपुरुषवदुद्घौ च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तिरिति ॥

नायत्तर्पणिसाहायिका, सर्वज्ञाभावमन्तरेणानुपपन्नमानस्य 20
 कस्याप्यवस्थाभावात्, वेदप्रामाण्याच्च च सर्वज्ञे सत्योपपत्तेः । न
 हि गुणवदङ्गुरभावे वचसां प्रामाण्यं षट्त्वं इति न सर्वज्ञे
 वाचकसंभवः । तद्भावे च प्रमाथपक्षकामहृत्फिरण्यविद्धा । तथा

- यदुक्तं “प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्याभावप्रमाणविवक्षितं”, यदयमेका-
 न्तिकं, हिमवत्पक्षपरिमाणपिशाचादीनां प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ता-
 वषभावप्रमाणगोचरत्वाभावादिति “प्रमाणपञ्चकं यच्च” इत्या-
 क्षपाक्षं द्रष्टव्यम् ॥ यच्चोक्तं “सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन”
 5 इत्यादि, तदप्ययुक्तं, सकलज्ञानावरणविक्षयोत्याविकलक्षणेवक्षा-
 लोकेन सकललोकासोकादिवस्तुवेत्तृत्वात्सर्वज्ञस्येति । यच्चोक्तं
 “अभूत्त्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यक्षयामाक्षमेव
 व्यगमि, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्
 जिह्वेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तटस्थतथैव वेदनं, न तु
 10 भवद्भक्तज्ञापारसापेक्षं वेदनमिति । यदप्यवादि “काक्षतो-
 ऽजाद्यनन्तः संसारः” इत्यादि, तदप्यसम्भक्तं, युगपत्संवेदनात् ।
 न च तदसंभक्तिं दृष्टत्वात् । तथाहि । यथा स्वभ्यस्तसकलप्रा-
 क्षार्थः सामान्येन युगपत्प्रतिभासते, एवमग्रेष्वविशेषकक्षितो
 ऽपि । यथा चोक्तम् ।
 15 यथा सकलप्राक्षार्थः स्वभक्तः प्रतिभासते ।
 मनस्येकक्षणेनैव तपानन्नादिवेदनम् ॥ १ ॥ इति ॥
 यच्चोक्तं “अतीतानागत” इत्यादि, तदपि स्वप्रणेतुरज्ञानि-
 त्तमेव ज्ञापयति, अतो यद्यपीदानीं तनकाक्षापेक्षयातीतानागत-
 वस्तुनी ज्ञयती, तथापि यथातीतमतीतकाक्षे ऽवर्तिष्ठ यथा च
 20 भावि वर्तिष्यते, तथैव तयोः साक्षात्कारित्वेन न कश्चनापि
 दोष इति सिद्धः सुखादिवस्तुनिश्चितासंभवदात्मकप्रमात्तत्वात्
 सर्वज्ञ इति ॥

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति । कस्य भवतु सुनिश्चितासंभव-
 द्वाधकप्रमाणत्वात्सर्वशक्तिः । किं तस्य कवचाहार इति न
 नृत्त्यामहे । तथाहि । केवलिनः कवचाहारो न भवति,
 तत्कारणाभावात्, न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः, अति-
 प्रसङ्गे । न च तत्कारणाभावो ऽसिद्धः, आहारादाननिदान- 5
 भूते वेदनादिषु एकस्यापि, तस्य केवलिन्यभावात् । तथाहि ।
 न तावन्तस्य वेदनोत्पद्यते, तद्वेदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् ।
 सत्यामपि वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अन्तर्वीर्यत्वात् ।
 वैयावृत्यकरणं तु भगवति चैकोक्त्यप्येव न संभवत्येवेति । ईर्ष्या-
 पथं पुनः केवलज्ञानावरणत्वात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु 10
 तस्य अथाख्यातपरिनिष्णो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च ग्राह्य-
 कारणो भवति । प्राणवृत्तिरपि तस्यानपवर्त्यायुद्धानन्तवीर्यत्वा-
 चान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्वपगतः, निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं
 केवलिनः कवचिकाहारो बद्धदोषदुष्टत्वाच्च घटत इति ॥

अचोच्यते । तच्च क्त्वावदूचानं “तत्कारणाभावात्” इति 15
 साधनं, तदसिद्धं, आहारकारणस्य वेदनीयस्य केवलिनि तथैव
 शङ्कत्वात् । तथा च किमिति सा ग्राहीरौ स्थितिः प्राक्कमी न
 स्यात् । प्रयोगो ऽत्र । स्यात्केवलिनो भुक्तिः, समपषामपीकत्वात्,
 पूर्वभुक्तिवत् । सामयी चेशं पर्याप्तत्वं वेदनीयोदय आहारपक्ति-
 निमित्तं तेजसग्रीरं दीर्घायुद्धं चेति । सा च समयापि केवलिनि 20
 समक्षि । यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते, तदप्यना-
 गमिकमयुक्तिपुक्तं च, आगमे ऽत्यन्तघातोदयस्य केवलिनि प्रति-

- पादनात् । शुक्तिरपि, यदि धातिकर्मवशाज्ज्ञानादयस्तस्य भवेद्युः
वेदनीषोऽज्ञावाचाः युधः किमायातं धेनासौ न भवति । न
तथोऽज्ञायातपथोरिव सद्धानवस्थानस्य चणो भावाभावयोरिव
परस्परपरिहारस्य चणो वा कश्चिदिरोधो ऽस्ति साताघातयोर-
- 5 कर्तुं कर्तपरिवर्तमानतया सातोदयवत् असातोदयो ऽप्यस्तीत्यन-
नवीर्षमे सत्यपि प्ररीरवस्त्रापचयः सुदुःखपीडा च भवत्येव ।
न चाहारपक्षे तस्य किंचित्पृथयते केवलमाहोपुत्रविकामाव-
नेवेति । अद्युच्यते “वेदनीषस्योदीरणाभावात् प्रभूततरपुङ्गवो-
दयाभावः, तदभावाच्चात्यन्तं पीडाभावः” इति, तदद्युक्तं,
- 10 तुर्षादिगुणस्थानकेषु वेदनीयस्य गुणश्रेणीसङ्गावात्, प्रचुरपुङ्ग-
वोदये सत्यपि तत्कृतपीडाक्षयस्यैव दर्शनात्, जिने सातोद-
यवत्, प्रचुरपुङ्गवोदयाभावे ऽपि तीव्रप्रदर्शनाच्चेति । अद्यु-
च्यते “आहाराकाङ्क्षा युतं, वा च परिग्रहबुद्धिः, वा च
मोहनीयविकारः, तस्य चापगतत्वात्केवलिनो न शुक्तिः” इति,
- 15 तदसत्यम्, यतो मोहनीयविपाकात्सुखं भवति, तद्विपाकस्य
प्रतिपक्षभावेनानिवर्तमानत्वात्, क्रोधादीनां तद्योपरमोपलब्धेः ।
तद्युक्तं “उवचनेष ह्ये कोहं” इत्यादि । न च सुदेदनीयं
तद्विपक्षभावेनानिवर्तमानं दृष्टम् । अतो न मोहविपाक-
स्यभावा अद्युच्यते । एतेन अद्युच्यते
- 20 “अपवर्त्यते कृतार्थं मायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।”
“जनदुपकृतावगन्तं वीर्यं किं गतदयो शुक्तिः ॥”
इत्यादि । अत्र, एतद्विधौदारिकमादिषावपीडयानेन अद्यु-

क्षावस्त्राद्यामपि केवलिनो ऽभुक्तिप्रसङ्गे । समस्तवीर्यान्तराद्य-
 धाभावाच्छ्रयस्य । भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । यतः,
 किं तत्रायुक्तस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्षां ज्ञानानां काशि-
 झ्जानिः स्यात्, येन भुक्तिः । तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुक्तं
 कारणमेवमाहारो ऽपि, यथासिद्धिगतेषु परतक्रियाध्यानचर- 5
 मन्वयः कारणं, एवं सम्यक्कादिकमपीति, अगन्तवीर्यतापि
 तस्याहारपक्षे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि
 विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति, एवमाहारक्रि-
 यापि, विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतो ऽपीयवी
 चुष्ट्यभिधारात् । किं चागमो ऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपाद- 10
 यति । तथाहि तत्कार्यसूत्रम् [८; ११] । “एकादश जिने”
 इति । व्याख्या । एकादश परीषदाः चुत्पिपासाग्रीतोत्पादश्रम-
 श्रकचर्याश्रम्यावधरोगदणस्यर्षमसाख्या जिने केवलिनि
 भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनौघस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च
 कारणानुच्छेदे कार्यस्योच्छेदे संभाव्यते, अतिप्रसङ्गे । यत एव 15
 केवलिनि चुदेदनीयपीडा संभाव्यते, किं तत्रावनन्तवीर्यत्वात्
 विक्रमोभवति, न चासौ निहितार्थो निःप्रयोजनमेव पीडां
 सृष्टे, न च ग्रस्यते वक्तुं “एवंभूतमेव भगवतः शरीरं, चतु-
 सुपीडया न बाध्यते” इति, अस्तुमानेन तस्यास्य सिद्धत्वात् ।
 तथाहि । केवलिशरीरं चुदादिना पीयते, शरीरत्वात्, 20
 असादासिद्धितशरीरवत् । तथा । यथा तच्छरीरं स्वभावेन
 प्रवेदादिरहितं, एवं प्रवेदाहाररहितमपीत्यपकर्षनीयमेव, अत्र

- माणकत्वात् । तदेवं देवो न पूर्वकोटिकास्य केवलिस्थितेः
 सभवाद्दौदारिकग्ररीरस्थितेस्य यथायुष्कं कारणमेवं प्रक्षेपाहारो
 ऽपि । तथाहि । तैजसग्ररीरेण ब्रह्मरूपतत्त्वाभ्यवृत्तस्य स्वपर्याप्त्या
 परिणामितस्योत्तरोत्तरपरिणामक्रमेणौदारिकग्ररीरिणामनेन
 5 प्रकारेण सुदुर्लभो भवति । वेदनौघोदये चेयं समयापि
 साम्यो भगवति केवलिनि संभवति । ततः केन हेतुनासौ न
 भुङ्क्ते इति । न च घातिचतुष्टयस्य सुवेदनौघं प्रति सहका-
 रिकारणभावो ऽस्ति चेन्न तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति
 सिद्धा केवलिभुक्तिः । तथा प्रयोगश्चाथ । केवलिनः प्रक्षेपा-
 10 हारो भवति, कवलाहारकेवलिलघोरविरोधात्, घातवेदनौ-
 घवदिति । इति केवलिभुक्तिव्यवस्थापनस्यलामिति ॥
 अथ तत्त्वान्याह ।

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरौ ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

- 15/ व्याख्या ॥ चेतनासत्त्वो जीवः, तदिपरीतसत्त्वस्यजीवः ।
 धर्माधर्माकाशकासपुद्गलभेदेन तसौ पञ्चधा व्यवस्थितः । अन्-
 योरेव इयोर्जगदतिनः सर्वे ऽपि भावा अन्तर्भवन्ति । न हि
 ज्ञानादयो रूपराद्यस्य इत्यगुणा उत्क्षेपणादीनि च कर्माणि
 सामान्यविशेषसमवायास जीवाजीवव्यतिरेकेणात्मस्थितिं लभन्ते,
 20 तद्देहेन्द्रात्मतत्त्वोचामनुपलब्धात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः,
 अन्वयात् तदसत्त्वप्रसङ्गात् । बौद्धादिपरिकल्पितदुःखादितत्त्वानि

जीवाजीवात्त्वां पृथग्जात्यकारतया न वक्तव्यानि, जीवाजीवरा-
 श्रिद्धयेन सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वात्, तदव्याप्तस्य प्रग्रष्टप्रतुष्ट-
 त्वात् । तर्हि पुच्छपापास्रवादीनामपि ततः पृथग्पादानं न
 युक्तिप्रधानं स्यात्, राश्रिद्धयेन सर्वस्य व्याप्तत्वादिति चेत् । न,
 पुच्छादीनां विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्, आस्रवादीनां सकारण- 5
 संस्कारसुक्तिप्रतिपादनपरत्वात् पृथग्पादानस्यादुष्टता । यथा च
 संस्वरनिर्जैर्योर्नोच्छेत्तुता आस्रवस्य बन्धननिबन्धनत्वं पुच्छापुच्छ-
 दिभेदबन्धस्य च संस्वारहेतुत्वं तद्यागमाप्रतिपत्तयम् । तत्र पुच्छं
 शुभाः कर्मपुद्गलाः १ । त एव तद्गुभाः पापं ४ । आस्रवति
 कर्म घतः स आस्रवः काथवाक्त्रनोव्यापारः, पुच्छापुच्छेत्तुतया 10
 चासौ द्विविधः १ । आस्रवनिरोधः संस्वरः, गुप्तिव्यतिथिधर्मानु-
 प्रेक्षादीनां आस्रवप्रतिबन्धकारित्वात् ; स च द्विविधः सर्वदेय-
 भेदात् ३ । योगनिमित्तः सकषायस्यात्मनः कर्मवर्गशापुद्गलैः
 संक्षेपविशेषो बन्धः । स च सामान्येनैकविधो ऽपि प्रकृतिस्त्रि-
 त्यनुभागप्रदेशभेदेन चतुर्धा, पुनरेकैको ज्ञानावरणादिमूला- 15
 प्रकृतिभेदाददृष्टा, पुनरपि मत्यावरणादितदुत्तरप्रकृतिभेदादने-
 कविधः । अयं च कश्चित्तौर्धकारलादिफलनिर्वर्तकलाप्रग्रसाः,
 अपरस्य नारकादिफलनिर्वर्तकलादप्रग्रसाः, प्रग्रसाप्रग्रस्यपरिच्छ-
 मोद्भूतस्य कर्मणः सुखदुःखसंबेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ७ ।
 चात्मसंप्रकर्मनिर्जैरसकारणं निर्जैरा वादंशविधतपोरूपा । वा 20
 शोकादृष्टा एकाद्यानरूपा “तयसा निर्जैरा ७” [तत्प्राकाराधिगमः ८, ३]
 इति वचनात्, प्रागस्य ज्ञानरतपोरूपत्वात् ८ । विनिर्जैरप्र-

वन्धनस्य प्राप्तमिजस्वरूपस्यात्मनो लोकात्नेऽवस्थानं मोक्षः,
वन्धविप्रयोगो मोक्ष इति वचनात् । ८ ॥ तानि नवसंख्यानि
तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ॥

अथ शास्त्रकार एव तत्त्वानि क्रमेण व्याख्याति । तत्र
5 यद्योद्देशं निर्देष्टुं इति न्यायात् प्रथमं जीवतत्त्वमाह ।

तत्र ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।
शुभाशुभकर्मकर्ता मोक्ता कर्मफलस्य च ॥ ४८ ॥
चैतन्यलक्षणे जीवो यद्यैतद्विपरीतवान् ।
अजीवः स समाख्यातः पुण्यं सत्कर्मपुत्रलाः ॥ ४९ ॥

- 20 युग्मम् ॥ तत्रेति निर्धारणार्थः । ये ज्ञानद्वन्द्वनचारित्र्यसुखदु-
खवीर्यभयाभयत्वसत्त्वप्रमेयत्वद्रव्यलप्राणधारित्वाक्रोधादिपरिणत-
त्वसंसारित्वादिद्वलपरवस्तुव्यावृत्तत्वाद्यः स्वपरपर्याया जीवस्य
भवन्ति, ते ज्ञानादयो धर्मा उच्यन्ते । तेभ्यो जीवो न भिन्नो
नाप्यभिन्नः, किं तु आत्यन्तरतया भिन्नाभिन्नः । यदि हि
25 ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो जीवो भिन्नः स्यात्, तदा “अहं जानामि”,
“अहं पश्यामि”, “अहं ज्ञाता”, “अहं द्रष्टा”, “अहं सुखितः”,
“अहं भव्यः” चेत्याद्यभेदप्रतिभासो न स्यात् । अस्ति च सर्वप्राणिनां
सोऽभेदप्रतिभासः । तथा यद्यभिन्नः स्यात्, तदा “अहं धर्मी”,
“एते धर्माः” इति भेदबुद्धिर्न स्यात् । अस्ति च वा । अथवा-
30 भिन्नतायां ज्ञानादिसर्वधर्माणां नैकं स्यात्, एकजीवाभिन्नत्वात् ।
तथा च “मम ज्ञानं मम दर्शनं चास्ति” इत्यादिज्ञानादिभिद्यो-
भेदप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च वा । ततो ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो

भिन्नाभिन्न एवाभ्युपगम्यथः । अनेन धर्मधर्मिणोर्वैशेषिकाद्यभि-
मतं भेदैकान्तं सौगतस्वीकृतं चाभेदैकान्तं प्रतिक्षिपति, सौग-
तेनापि बुद्धिचरणपरंपरारूपस्यात्मनो धर्मित्वेन स्वीकारात् ॥
तथा विविधं वर्तनं त्रिष्टुत्तिर्नरामरादिपक्षात्तरानुसरणं,
तद्वान् विवृत्तिमान् । अनेन भवान्तरगामिनमात्मानं प्रति 5
त्रिप्रतिपक्षांश्चार्वाकान् कूटस्थनित्यात्मवादिनो नैयायिकादीन्धि-
रस्थति ॥ तथा शुभाशुभाणि कर्माणि करोतीति शुभाशुभ-
कर्मकर्ता ॥ तथा स्वकृतस्य कर्मणो यत्फलं सुखादिकं, तस्य
साक्षाद्भोक्ता च । चकारो विशेषणानां समुच्चये । एतेन विशेष-
णद्वयेनाकर्तारमुपचरितवृत्त्या भोक्तारं चात्मानं मन्यमानानां 10
सांख्यानानां निरासः ॥ तथा चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगात्मकं
लक्षणं स्वरूपं यस्य, स चैतन्यलक्षणः । एतेन जडस्वरूपो नैया-
यिकादिसंमत आत्मा व्यवच्छिद्यते । एवंविशेषणो जीवः
समाख्यात इत्यत्रापि संबन्धनीयमिति ॥

अत्र चार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा । इह कायाकारपरिणतानि 15
चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते । न पुनस्तेभ्यो व्यति-
रिक्तो भवान्तरयाची यथोक्तलक्षणः कश्चनाप्यात्मा, तत्सद्भावे
प्रमाणाभावात् । तथाहि । भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रवर्ततेतानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनिधितेऽपि-
संबन्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्तसुपपत्तेः । न च 20
“अटमहं वेद्रीत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः प्रति-
भाति” इत्यभिधानर्थं, तस्य “सूक्ष्मोऽहं” “हृद्योऽहं” इत्यादि-

- बहुरीरविषयान्शैवोपपत्तेः । न खलु तत्रत्यवस्थात्मासम्बन्ध-
त्वमसि, आत्मनि शैव्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटमहं
वेत्ति” इत्यस्यापि प्रत्यक्षं न बहुरीरादन्वो भवत्परिकल्पितः
कल्पनाप्यात्मासम्बन्धेन खल्वे ऽपि प्रतीयते । अप्रतीतस्यापि
5 कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनियतवस्तुमवस्थावा अभावश्च स्यात् ।
न च “अरूपश्च बहुरीरश्च घटादेरिवाहंप्रत्यक्षो ऽनुपपन्नः”
इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । न च “सा
चेतना जीवकर्तृका” इति वाच्यं, तस्याप्रतीतत्वात् । तत्कर्तृत्व-
मयम्, खलुप्यादेरपि तत्रसङ्गात् । ततः प्रसिद्धत्वात्बहुरीरशैव
10 चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधाधित्वाच्च ।
प्रयोगश्चाप । यत्खलु अज्ञानव्यतिरेकावस्तुकरोति तत्तस्य
कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । बहुरीरज्ञानव्यतिरेकावस्तुक-
रोति च चैतन्यम् । तस्मान्तत्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
गम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चाप विद्येते, यति
15 बहुरीरे चैतन्योपपत्त्ये, अयति चानुपपत्त्ये । न च “अतबहुरीरे
चैतन्यानुपपत्त्येखदन्वयव्यतिरेकानुविधाधित्वमसिद्धं” इति वाच्यं,
अतावत्कार्या वास्तुतेजसोरभावेन बहुरीरशैवाभावात्, विशिष्ट-
भूतसंयोगश्चैव बहुरीरत्वप्रतिपादनात् । न च बहुरीरकारणभावे
चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, अकिञ्चित्तदुत्पन्नादित्यपि चैतन्योत्पत्ति-
20 प्रसङ्गात् । ततः सिद्धं बहुरीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्य-
व्यतिरेकबहुरीर इवाहंप्रत्यक्षोऽव्यतिरेकप्रसिद्धा । इति च अज्ञान-
प्रतिषेधः, अज्ञानात् । ततश्चाप्रतिषेधत्वम् एव । अज्ञानव्यतिरेकत्वम्

नास्वात्मा, अत्यन्ताप्रत्यक्षत्वात् । अदत्तत्वात्प्रत्यक्षं तन्मात्रं,
अथा अयुज्यम् । अथास्ति तत्रत्यक्षेण गृह्यत एव, अथा अटः ।
अथोऽपि अत्रत्यक्षः किं तु अटादिकार्थतया परिष्कृतत्वे
प्रत्यक्षत्वसुपवाप्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावसु-
यगच्छति । अतोऽचात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्वि- 5
भिचार इति ॥ १ ॥ तथा नाप्यनुमानं भूतव्यतिरिक्तात्मसङ्गादे
प्रवर्तते, तस्याप्रमाणात्, प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षबाधितप्रयोगान-
न्तरं प्रयुक्तत्वेन हेतोः कास्वात्यथापदिष्टत्वात् । अतीरव्यतिरि-
क्तात्प्रपञ्चो हि प्रत्यक्षेष्वेव बाध्यते । किं च । सिद्धिप्रतिषेध-
स्यारणपूर्वकं अनुमानम् । अथा । पूर्वं महानवादावधिभूमयोर्कि- 10
ञ्चिच्चिन्मोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावसंश्लेषेण गृहीयते । अत
अन्तरकाशं कश्चित्कान्तरपर्वतमित्वाद्दौ नगनावलम्बिनी भूम-
शेषामवशोका प्राग्गृहीतसंबन्धमनुसरति । तद्यथा । अथ अथ
भूमस्य च तत्र वल्लिमद्राक्षं, अथा महानवादादौ । भूमस्य
दृश्यते । तस्यादङ्गिनापीच भवितव्यमित्येवं चिन्मोरन्वयसंबन्ध- 15
बाध्यां तत्र प्रमाता अतश्चुजमवगच्छति । अथैवमात्मा
किञ्चिन्ना सार्धं कस्यापि चिन्मोर प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति,
अतस्तत्संबन्धमनुसरतः पुनस्तच्चिन्मोरन्वयव्यतिरेकं च प्रमाणात् ।
अथि पुनर्जीवचिन्मोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः कस्य, तथा
जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वात्प्राप्तमानसैवार्थं ज्ञातुं, अत एव जीव- 20
विद्येरिति । अथ वचनं "आत्मानतोऽप्युदात्तत्वात्तद्विद्यतेति-
विद्यति, अथा नतिव्याप्तदित्यो देवान्तरगतित्वसंबन्ध-

- देवदत्तवत्” इति, यतो ह्यन्य देवदत्ते ब्रह्मान्नाधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका प्रत्यक्षेणैव निश्चिता । सूर्ये ऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमत्र कश्चिदपि ब्रह्मणे जीवसत्त्वेनाविनाश्रुतः को ऽपि हेतुरस्येषोपलक्ष्यत
- ६ इत्यती न सामान्यतोद्ब्रह्मादप्यनुमानात्तद्वृत्तिरिति ॥ २ ॥ तथा नाप्यागमगम्य आत्मा । अविशंवादिवचनात्प्रणौतत्वेन ज्ञागमस्य प्रामाण्यम् । न चैवंभूतमविशंवादिवचनं कंचनाप्याप्तसुपलक्षभा-
मये, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति । अनुपलक्ष्यमानाश्च कथमात्मानं विप्रलभेमहि । किं चागमाश्च सर्वे परस्परविरुद्धरूपविषयः ।
- १० ततश्च कः प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति संदेहदावानलज्वालावकीर्ण-
मेवागमस्य प्रामाण्यम् । ततश्च नागमप्रमाणादप्यात्मचिद्धिः ॥ २ ॥
तथा नोपमानप्रमाणोपमेयो ऽप्यात्मा । तत्र हि यथा गौक्षया
गवस इत्यादाविव सादृश्यमसंनिहृष्टे ऽयं बुद्धिसुत्यादवति । न
साच चिभुवने ऽपि कस्यनात्मसदृशः पदार्थो ऽस्ति षड्दर्शनादा-
- १५ ज्ञानमवगच्छामः । काशाकाशदिगादयो जीवतुष्ट्या विद्यन्त
एवेति चेत् । न, तेषामपि विवादास्यदौर्भूतत्वेन तदंश्रिवद्-
त्वात् ॥ ४ ॥ तथार्थापत्तिसाध्यो ऽपि नात्मा । न हि ब्रह्मः श्रुतो
वा को ऽप्यर्थ आत्मनमकारेण नोपपद्यते, यद्वलात् साधयामः ।
ततः अनुपलक्ष्यकप्रमाणाविविधयातीतत्वात्प्रतिषेधसाधकाभावा-
- २० ज्ञप्रमाणाविविधौकृत एव जीव इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिषेधोच्यते । अन्तावदुक्तं ‘इह कायाकारपरिणतानि
भूतान्ब्रह्मणोऽप्यनुमाने, न पुनस्तद्वृत्तिरिह आत्मा, तस्यद्भावे

प्रमाणाभावात्” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं, मत्त्वस्यैव
तत्सङ्गावे प्रमाणात् सङ्गावात् । तथाहि । “सुखमहमनुभवामि”
इत्यन्योन्यविविक्तज्ञेयज्ञातज्ञानोक्तेषु प्रतिप्राप्ति स्वसंवेद्यः प्रत्ययो
जायमानः संवेद्यते । न चायं मिथ्या, बाधकाभावात् । नापि
संदिग्धः, उभयकोटिसंशयभावात् । न चेत्यंभूतस्याधानात्म- 5
नस्यं युक्तं, रूपादिज्ञानानामप्यनात्मन्यन्यप्रसङ्गात् । नापि
शरीरात्मनस्य, बहिःकारणनिरपेक्षानःकरणव्यापारेषोत्पत्तेः ।
न खलु शरीरमित्यंभूतासंप्रत्ययवेद्यं, बहिःकरणविषयत्वात् ।
अतः शरीरातिरिक्तः कश्चिदेतस्यात्मनश्चैव ज्ञानवानर्थो ऽभु-
पगन्तव्यः, तस्यैव ज्ञातलोपपत्तेः । स च जीव एवेति सिद्धः 10
स्वसंवेदनवेद्यासंप्रत्ययोत्पादयुक्तः, न त्वचेतनः प्रत्ययस्य च्छात्मा ॥
तथा यदयुक्तं “चेतनायोगेन स चेतनत्वाच्छरीरस्यैवासंप्रत्ययः”
इत्यादि, तदपि प्रस्थापनात्, यतश्चेतनायोगे ऽपि स्वयं चेतनस्यै-
वासंप्रत्ययोत्पादो युक्तः, न त्वचेतनस्य । यथा परःसहस्रप्रदीप-
प्रभायोगे ऽपि स्वयमप्रकाशरूपस्य चटस्य प्रकाशकत्वं न दृष्टं, 15
किं तु प्रदीपस्यैव, एवं चेतनायोगे ऽपि न स्वयमचेतनस्य
देहस्य ज्ञातत्वं, किं त्वात्मन एवेति तस्यैव चासंप्रत्ययोत्पादः ।
यो ऽपि “सूक्ष्मोऽहं” “क्षमोऽहं” इत्यादिप्रत्ययः ससुखमिति,
सोऽस्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव,
अत्यन्तोपकारके भूत्ये “सहसेवाद्यं” इति प्रत्ययवत् ॥ तथा 20
शरीरस्यैव चेतन्यं प्रति “कर्तृत्वं” इत्यादि यदप्यवादि वादि-
तुल्यैः, तदप्युक्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेष

- संशयव्यतिरेकाभावात् । जन्तुर्हितप्रसूतानां तान्दृश्ररीर-
 यद्भावे ऽपि न तथाविधं चैतन्यसुपक्षभ्यते । दृश्यते च केषांचित्
 कप्रतरशरीराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् सूक्ष्मदिशानामपि
 तदप्रकर्षः । ततो न तदन्वयव्यतिरेकानुविधाधि चैतन्यम् ।
 5 अतो न तत्कार्यम् । किं च । न हि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे
 किमपि प्रमाणासुपक्षान्नामहे । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं,
 अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । न ह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं
 भूतानां कार्यमिति प्रत्यक्षव्यापारसुपैति, तस्य ज्ञयोऽयमसिद्धि-
 तार्थपरत्वरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोऽयमत्वात् । न च
 10 "भूतानामसं कार्यं" इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवग-
 मुमकं, कार्यकारणभावस्थान्यव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च
 भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्वयी तदुभयान्वयव्यतिरेकज्ञाताभ्यु-
 पगच्छते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य
 भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्मान्मभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं
 15 नान्वदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रती-
 तिसिद्धिः । अतु कार्याकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्प-
 ष्यते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, नष्टाङ्गेष्वो नदप्रतिवदित्वाद्य-
 नुमानाद्बलत्वेन चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् । न,
 नद्भाव एव तद्भावसिद्धिः चेतोरनैकान्तिकात्, अतावत्कार्या
 20 तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् । सादेतत्, प्रतियोगीनाद्युपस-
 खभूतप्रतियोगसुदृश्रप्रत्यक्षं हि चैतन्यं, न च अतीन्द्रियैः कस्य-
 रसि, अन्तर्ज्ञानात्तत्र चैतन्याभाव इति न तत्र कश्चिदन्वयी

चोच्यते इति । अत्रिरे तत्र वातः सुतरां संभाव्यत एव । किं
 च । अदि तत्र वायुवैकल्याच्चैतन्व्याभावः; ततो वक्ष्यादितिः
 संपादिते वाचौ तत्र चैतन्व्यसुपसन्धेत । न च तत्र तत्संपादिते
 ऽपि वाचौ चैतन्व्यसुपसन्धेत अथ प्राणायामस्य वायोरभावात्
 तत्र चैतन्व्यमिति चेत् । न, अन्यथ्यतिरेकानुविधायित्वा-
 भावात् प्राणायामवाचोच्येतत्वं प्रति हेतुता, यतो मरणा- 5
 द्यवसायां प्रचुरतरदोर्घसासोच्छ्वाससंभवे ऽपि चैतन्व्याद्यन्व-
 परिचयः । तथा ध्यानस्थितिमत्सोचनस्य संवृतमनोवाङ्मायस्योक्त-
 निवारणमहोद्दिधिकल्पस्य धोमिनो निरद्वुप्राणायामस्यापि
 परमप्रकर्षप्राप्त्येतन्नोपचयः समुपसन्धते । अथ तेजसो ऽभावात्
 मृतावसायां चैतन्व्यमिति चेत्, तर्हि तत्र तेजसुपनीते इति 10
 कथं न चैतन्नोपसन्धते । किं च । मृतावसायां अदि वायुतेज-
 सोरभावेन चैतन्व्याभावो ऽभ्युपगम्यते, तर्हि मृतशरीरे किञ्चदे-
 खानन्तरं समुत्पन्नां कृन्दादीनां कथं चैतन्व्यम् । ततो यत्किं-
 चिदिति । किं च । न चैतन्व्यं भूतमात्रकारणम् । तथा इति
 चैतन्व्यस्य भूतमात्रजन्यसंभवात् तेषामपि तज्जननस्य सादृश्यात् 15
 सर्वदा सर्वत्र चट्टादौ पुरुषादिव्यक्त्यस्य चैतन्व्योत्पादोः भवेत्,
 निमित्तादिभिर्ज्ञानम् । सर्वत्र चट्टादिपुरुषचोरविशेषः स्यात् । ननु
 कायाकारपरिचयमात्रायापानपरिचयवद्भूतो भूतेभ्यश्चैतन्व्यसुपसन्धत
 इति प्रयोगः पूर्वोक्ता इति प्रकृतदोषावकाश इति चेत् । तत्र,
 तत्रैतन्व्यस्य कायाकारपरिचयस्यैवासुपसन्धतमात्रात् । तथाहि । 20
 कायाकारपरिचयः किञ्चिद्विधादिभूतमात्रविद्यमान इति वक्ष्या-

- कारनिमित्त उताहेतुक इति चथी गतिः । तत्र न तावदाद्यः
 पक्षः कञ्चीकरणीयः, पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सङ्गावात्
 सर्वत्रापि कायाकारपरिणामप्रसङ्गः । तथाविधस्याद्यादिभावसङ्घ-
 कारिकारणवैकल्याच्च सर्वत्र तत्रप्रसङ्ग इति चेत् । तत्र, यतः
 सोऽपि साम्यादिभावो न वस्तुकारनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्ति-
 5 प्रसङ्गात्; किं तु पृथिव्यादिषत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यापि
 सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सङ्घकारिकारणवैकल्यमिति ।
 अथ “वस्तुकारनिमित्तः” इति पक्षस्तदप्ययुक्तं, तथाभ्युपगमे
 जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदाभावादप्रसङ्गः,
 10 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणादिति वचनात् । तत्र
 लक्ष्यते कायाकारपरिणामः संगच्छते । तदभावे तु दूरोत्सा-
 रितमेव प्राणायानपरिग्रहवत्त्वममीषां भूतानामिति चैतन्त्रं
 न भूतकार्यमित्यतो जीवगुण एव चेतनेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
 किं च । गुणप्रत्यक्षत्वादात्मापि गुणी प्रत्यक्ष एव । प्रयोगो
 15 यथा । प्रत्यक्ष आत्मा, कृतिजिज्ञासाचिकीर्षाजिगमिषासंश्र-
 यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंबेदनप्रत्यक्षत्वात् । इह
 यत्र गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो बृष्टः, यथा घट इति । प्रत्यक्ष-
 गुणस्य जीवः । तस्मात्प्रत्यक्षः ॥ अत्राह परः । अनैकान्तिको
 ऽयं हेतुः, यत आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षः, न पुनराकाशम् ।
 20 तदयुक्तं, यतो नाकाशगुणः शब्दः किं तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रि-
 यकत्वान्त्वं रूपादिवत् । एतच्च पुद्गलविचारे समर्थवित्यन्ते ।
 अत्राह । अहं भवतु गुणानां प्रत्यक्षत्वान्तदभिकत्वानुक्तिर्नो ऽपि

प्रत्यक्षत्वम् । किं तु देह एव ज्ञानादयो गुणा उपलभ्यन्ते ।
 अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः । प्रयोगो
 यथा । ज्ञानादयो देहगुणा एव, तत्रेवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-
 ष्टग्रन्थूलत्वादिवत् । अभोच्यते । प्रत्यनुमानवाधितो ऽयं पञ्चा-
 भासः । तच्चेदम् । देहस्य गुणा ज्ञानादयो न भवन्ति, तस्य 5
 मूर्तत्वाच्चाचुपत्वादा, घटवत् । अतः सिद्धो गुणप्रत्यक्षत्वाद्गुणी
 जीवो ऽपि प्रत्यक्षः । ततश्चाहंप्रत्यक्षप्राज्ञं प्रत्यक्षमात्मानं निष्पु-
 वानस्याश्रावणः शब्द इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पञ्चाभासः ।
 तथा वक्ष्यमाणात्मास्त्रिलानुमानसङ्गात्वात् नित्यः शब्द इत्यादि-
 वदनुमानविरुद्धो ऽपि आबालगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं 10
 निराकुर्वतः “नास्ति सूर्यः प्रकाशकर्ता” इत्यादिवक्ष्योक्तविरोधः ।
 “अहं नाहं” चेति गदतः “माता मे बन्ध्या” इत्यादिवत्
 स्ववचनविरोधश्च । तथा प्रतिपादितयुक्तात्मनः स्वसंबेदनप्रत्य-
 क्षत्वादाद्यन्ताप्रत्यक्षत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति खितम् ॥ तथा-
 नुमानगम्यो ऽप्यात्मा । तानि चामुनि । जीवच्छरीरं प्रथमव- 15
 ताधिष्ठितं, इच्छानुविधाधिक्रियाश्रयत्वात्, रथवत् । १ । ओ-
 च्चदौम्युपलम्बिबाधनानि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात्, वास्या-
 दिवत् । २ । देहस्यासि विधाता, आदिमप्रतिनिधयताकार-
 त्वात्, घटवत् । यत्पुनरर्हकं तदादिमप्रतिनिधयताकारमपि
 न भवति, यथाभ्रविकारः । यः स्वदेहस्य कर्ता स जीवः । 20
 प्रतिनिधयताकारत्वं मेधादीनामप्यसि न च तेषां कश्चिद्विधा-
 तेति तैरनैकात्मिको हेतुः स्यात् । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमादिम-

- त्वविशेषं द्रष्टव्यम् । १ । तथेन्द्रियाणामस्यभिधाता; करण-
त्वात्, यथा दृश्यवक्त्रादीनां कुशाक्षः । ४ । विद्यमानभोक्तृकं
शरीरं, भोग्यत्वात्, भोजनवत् । यस्य भोक्ता स जीवः । ५ ।
यस्य साध्यविरुद्धसाधकत्वादिवद्वा एवेते हेतवः । तथाचि ।
5 चटादीनां कर्षादिरूपाः कुक्काकारादयो भूर्ता अनित्यादिरूप-
भावाच्च दृष्टा इति । अतो जीवो ऽखेवंविध एव सिध्यति ।
एतद्विपरीतस्य जीव इष्ट इति । अतः साध्यविरुद्धसाधकत्वा-
दिवद्भूतं हेतुनामिति चेत् । न, यतः खलु संसारिणो जीवस्या-
द्यकर्मपुद्गलवेष्टितत्वेन यशरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वाच्चायं दोषः ।
10 तथा रूपादिज्ञानं कश्चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् । ६ ।
तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानकारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, चटा-
दिवत् । ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वञ्च तदुपादानत्वञ्च
चेहत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तत्र तदाश्रितत्वतदुपादान-
त्वयोः प्राक्प्रतिबन्धत्वात् । तथा प्रतिपक्षज्ञानस्यजीवशब्दः-
15 व्युत्पत्तिमद्गुणपदप्रतिषेधात् । यत्र व्युत्पत्तिमतः इदृशपदस्य
प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाचटो ब्रह्मप्रतिपक्षवान् ।
यत्र ब्रह्मप्रथमे इदृश व्युत्पत्तिमतस्य चटस्य पदस्य प्रति-
षेधः । अत्रो ऽयमर्थः चटस्यचत्वेन प्रतिपक्षेण भावाम् । अतः न
प्रतिपक्षवान्, न तत्र व्युत्पत्तिमतः इदृशपदस्य प्रतिषेधः-
20 यथाचटविरुद्धाद्यस्य अश्रित इति च । अतएवविरुद्धमित्यत्र
विरुद्धमित्यत्रविरुद्धस्य सामाधिक्यस्य पदस्य प्रतिषेधः । यत्र
व्युत्पत्तिमत्स्य अत्रापि इदृशपदत्वाभावादपिपक्षो अश्रितः । अश्रितः

इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्ताभावात् सत्यपि इन्द्रपदत्वे नाप्यस्य चित्त-
 लक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववद्विषयभूतो ऽस्तीति । ८ । तथा स्रग्-
 रीरे स्रग्भेदप्रत्यक्षमात्मानं साधयित्वा परशरीरे ऽपि सामान्य-
 तोद्गुष्टानुमानेन साध्यते । यथा । परशरीरे ऽप्यस्यात्मा, इष्टा-
 निष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, यथा स्रगरीरे । दृश्येते च पर- 5
 शरीर इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तस्मात्सात्त्विकं, आत्माभावे
 तथोरभावात्, यथा घट इति । एतेन यदुक्तं “न सामान्यतो-
 द्गुष्टानुमानादप्यात्मविद्धिः” इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । ९ ।
 तथा नास्ति जीव इति यो ऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्ति-
 त्वेनान्तरीयक एव, निषेधग्रन्थत्वात् । यथा नास्त्वत्र घट इति 10
 ग्रन्थो ऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभावेव । प्रयोगश्चात्र । इह स्रग्
 निषेधः क्रियते तस्माच्चिदस्यैव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते
 च भवता “नास्ति जीवः” इतिवचनात् । तस्मादस्यैवास्तौ ।
 यत्र सर्वथा नास्ति, तत्र निषेधो ऽपि न दृश्यते, यथा पद्म-
 भूतातिरिक्तपद्मभूतस्येति । नन्वसतो ऽपि अरविषासादेर्निषेध- 15
 दर्शनादनैकान्तिको ऽयं हेतुरिति चेत् । न । इह चत्किमपि
 वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने संगो-१-
 खननात्-२-सामान्य-३-विशेष-४-लक्षणं चतुष्टयमेव निषि-
 ष्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति मध्ये
 देवदत्ता इत्यादिषु मध्ये देवतादीनां सतामेव संयोगमात्रं 20
 निषिध्यते, न तु तेषां सर्वेषांशित्तमेषांक्रियते । तथा
 नास्ति अरविषासनिष्ठादिषु अरविषासादीनां सतामेव संय-

- वाचमात्रं निराक्रियते । तथा नास्त्वन्यस्यन्मा इत्यादिषु विद्यमानस्यै चन्द्रमसो ऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषि-
 द्यते न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति
 घटप्रमाणानि मुक्ताफलानौत्यादिषु घटप्रमाणतामाचरूपो
 5 विघ्नो मुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु तदभावः स्थाप्यत
 इति । एवं नास्त्यात्मैत्यापि विद्यमानस्यैवात्मनो यच्च कश्चन केन
 केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धव्यं, यथा नास्त्यात्मा-
 स्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनो ऽसत्त्वमिति । अत्राह
 कश्चित् । ननु यदि यन्निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मम चित्तो-
 10 केश्वरताप्यस्य, धुम्रदादिभिर्निर्दिप्यमानत्वात् । तथा चतुर्णां
 संयोगादिप्रतिषेधानां पञ्चमो ऽपि प्रतिषेधप्रकारो ऽस्ति, त्वयैव
 निषिध्यमानत्वात् । तदयुक्तम् । चित्तोकेश्वरताविघ्नविघ्नमात्रं भवतो
 निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं मुक्तानां, न तु सर्वथेश्वरता,
 स्त्रिग्न्यादौश्वरतायास्तवापि विद्यमानत्वात् । तथा प्रतिषेध-
 15 स्थापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते । न तु
 सर्वथा प्रतिषेधस्याभावस्यतुःसंख्याविशिष्टस्य सद्भावात् । न तु
 सर्वमप्यसंबद्धमिदम् । तथाहि । मन्त्रिकोकेश्वरत्वं तावदक्षदेव
 निषिध्यते प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि विद्यमानमेव
 निवार्यते । तथा संयोगसंभवायसामान्यविघ्नोपायमपि गृह्यदेव-
 20 द्वाण्यविषाणादिव्यसतामेव प्रतिषेध इति । अतो यन्निषि-
 द्यते तदस्यैवेत्येतत्कथं न भवत इति । अत्रोच्यते । देवदत्तादीनां
 संयोगादस्यै गृह्यादिव्येवासतो निषिध्यन्ते । अर्थात्तरे तु तेषां

ते सन्त्येव । तथाहि । गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगः^१ विद्यते,
 अर्थाक्षरेण त्वारामादिना वर्तते एव । गृहस्थापि देवदत्तस्य सह
 संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु विद्यत एव । एवं विषाणस्यापि
 खर एव समवाययोगो नास्ति, गवादावस्थेव । सामान्यमपि
 द्वितीयचन्द्राभावस्य^२ एव नास्ति, अर्थांतरे तु घटादावस्थेव ।^५
 घटप्रमाणत्वमपि सुक्तासु नास्ति, अन्यत्र विद्यत एव । त्रिलो-
 केश्वरतापि भवत एव नास्ति, तीर्थकारादावस्थेव । पञ्चसंख्या-
 विग्रहत्वमपि प्रतिषेधप्रकारेषु नास्ति, अनुत्तरविमानादावस्थे-
 वेत्यनथा विवक्षया ब्रूमः “यस्मिन्निषिध्यते तत्सामान्येन विद्यत एव” ।
 न त्वेवं प्रतिजानीमहे यद्यत्र निषिध्यते तत्तत्रैवास्तीति चेत् 10
 व्यभिचारः स्यादेवं सत एव जीवस्य यत्र कापि निषेधः स्यात्
 पुनः सर्वचेति । तथास्ति देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, इन्द्रियो-
 परमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानु-
 स्मर्त्तदेवदत्तवत् । इति सिद्धमनुमानयाञ्च आत्मोक्ति ॥ अनुमान-
 याञ्चाले सिद्धे तदन्तर्भूतत्वेनागमोपमानार्थापत्तिघाततापि 15
 सिद्धा ॥ किं च “प्रमाणपञ्चकाभावेन” इत्यादि यदप्यवादि,
 तदपि मदिराप्रमादिविषयितसोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरि-
 षामादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावे ऽपि विद्य-
 मानत्वादिति । अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनै-
 कान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यवादिप्रमाणघात आत्मा ॥ स च 20
 विद्वत्सामान्यरत्नोक्तयायी । तत्र चानुमानमिदम् । तद्वृत्त-
 वास्तवकस्याद्यस्तन्याभिप्रायः पूर्वाभिप्रायपूर्वकः, अभिप्रायसमाप्तः,

द्वितीयद्विधासक्यमाभिधातव्यम् । तद्विदमनुमानमासक्यमाभि-
धाव्याभिधावान्तरपूर्वकत्वमनुमापन्नदर्शापत्त्या परकोक्तगामिर्न
भोवमाधिपति, तस्यान्वयमिधावापन्तराभावादिति स्थितम् ॥

तथा कूटस्थगिद्यतायात्मनो न षट्ते, अतो यथाविधः
5 पूर्वदर्श्यामात्मा, तथाविध एव रेञ्जानोत्पत्तिवन्नेऽपि
भवेत्, तदा प्रागिव कथमेव पदार्थपरिच्छेदकः जातः, प्रवि-
नियतस्वरूपाप्रच्युतिरूपत्वात्कौटस्थश्च । पदार्थपरिच्छेदे तु
प्रागप्रमातुः प्रमात्वरूपतया परिष्णामात्कृतः कौटस्थमिति ॥

तथा सांख्यमिमतमकर्तृत्वमयुक्तम् । तथाहि । कर्तात्मा,
10 स्वकर्मफलभोक्तृत्वात् । अः स्वकर्मफलभोक्ता स कर्तापि दृष्टः ।
अथा ह्यधीवचः । तथा सांख्यकथितः पुत्रघो वस्तु न भवति,
अकर्तृत्वत्वात्, अपुण्यवत् । किं चात्मा भोक्ताङ्गीक्रियते स च
शुभिक्रियाः करोति न वा । यदि करोति तदापराभिः
क्रियाभिः किमपराङ्कम् । अथ शुभिक्रियामपि न करोति,
15 तर्हि कथं भोक्तेति चिन्तयम् । प्रथमस्याच । संघायात्मा भोक्ता
न भवति, अकर्तृत्वात्, युक्तात्वात् । अकर्तृभोक्तृत्वाभ्युपगमे च
कृत्याशाकृत्याभ्याममादिहीनप्रसङ्गः । प्रकृत्या कृतं कर्म न च
तथाः फलीनाभिव्यञ्ज्य इति कृत्याच । चात्मानो च कृत-
कृतमथ च तस्य फलीनाभिव्यञ्ज्य इत्युक्तानाम् इत्यात्मनः कर्तृत्व-
20 भङ्गीकर्तृत्वम् ॥

तथा कूटस्थरूपत्वमात्मनो न षट्ते, तथाचात्मानुमान-
मात्मान् तथाहि । कूटस्थीकृत्याच चात्मा कर्तृत्वात्कौटस्थीति

अचेतनत्वात्. मगलवत् । अथ चेतनासमवायात्परिच्छिन्नत्तौति चेत्, तर्हि यथात्मनश्चेतनाभमवायात्प्रादुर्भावः, तथा घटकार्पि ज्ञातृत्वप्रसङ्गः, समवायस्य नित्यत्वैकस्य व्यापिनः सर्ववायविशि-
धादित्यत्र षड् वक्तव्यम् । तन्न नोच्यते, घञ्यगौरवमदान् । ततश्चात्मनः पदाशेषपरिच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वन्नेत्येतत्सङ्ख्यपतापस्य
जने पादिकान्यायेन प्रतिपत्तव्येति स्थितं चेतन्यसङ्घर्षो जीव इति ॥

जीवश्च पृथिव्यशोभाययत्रनस्पतिद्विचिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदासव-
विश्रः । ननु भवत् जीवसङ्घोपेतत्वाद्द्वौन्द्रियादीनां जीवत्वं, पृथिव्यादीनां तु जीवत्वं कथं युक्त्यं, व्यक्तनसिक्त्यात्पलभ्ये- 10
रिति चेत् । सत्यं; यद्यपि तेषु व्यक्तं जीवस्मिन्नं नोपलभ्यते, तथाप्यव्यक्तं तत्समुपलभ्यते एव । यथा हृत्पूरव्यतिमिश्रमदिरा-
पानादिभिर्भूर्किंनानां व्यक्तलिङ्गाभावेऽपि सजीवत्वमव्यक्तलिङ्गे-
र्बवद्ब्रूयते, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवत्वं व्यवहरणीयम् । ननु
सृष्टिर्तेषूच्छ्वासादिकमव्यक्तं चेतनाकिङ्कमस्ति, न पुनः 15
पृथिव्यादिषु तथाविधं किञ्चित्चेतनालिङ्गमस्ति । नैतदेवं, पृथिवीकाद्ये तावत्स्वस्वकारावस्थितानां लक्षणविद्रुभोपलादीनां
समानजातीयानुरोत्पत्तिमात्रमर्शांसाङ्कुरस्त्वेव चेतनाचङ्गम-
स्त्वेव । अत्रैतन्चेतनानां हि संभावितैकचेतनासिङ्गानां वनस्पती-
नांमिव चेतनाभ्युपगमन्या । वनस्पतेषु चैतन्यं विशिष्टतुल्य- 20
प्रदत्तमेव स्पष्टमेव । साधयिष्यते च । ततोऽव्यक्तोपयोगादि-
कचक्षमद्भावात्सचिन्ता पृथिवीति स्थितम् । ननु च विद्रुम-

प्राधान्यादिप्रथिव्याः कटिनपुङ्गवात्मिकायाः कथं सचेतनत्व-
 भिति चेत् । नैवं । उच्यते । यथास्मि शरीराधुगतं सचेतनं
 काटेन च दृष्टं, एवं जीवानुगतं प्रथिवीशरीरमपीति । अथवा
 प्रथिव्यन्तर्जातवायुवनस्पतयो जीवशरीराणि, हेतुभेदोत्पद्यभागा-
 १० ष्वेव रमनीयसुषुप्त्रद्रव्यान्, सास्त्राविश्राणादिसंघातवत् । न हि
 प्रथिव्यादीनां हेतुत्वादि दृष्टमपकरोतुं शक्यम् । न च प्रथिव्या-
 दीनां जीवशरीरत्वमितिष्टं साध्यते, सर्वस्य पुङ्गलद्रव्यस्य शरीर-
 त्वाभ्युपगमात् । जीवमिदमिवावहितत्वं च विशेषः । अथ
 शस्त्रोपहतं प्रथिव्य-दिनं कदाचिद्वृत्तं संघातत्वात्, पाणिपाद-
 15 संघातवत् । तद्वत् कायविक्रिन्दिदचेतनमपि, शस्त्रोपहतत्वात्,
 पाष्ठादिवदेव । न चात्मनं तदवित्तमेवेति ॥

अथ नात्कायो जीवः, तत्कल्पनायोगान्, प्रखण्णादिष्वदिति
 चेत् । नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि हस्तिनः शरीरं कल-
 कावस्थायामधुनोत्पन्नस्य इत्तं चेतनं च दृष्टं, एवमत्कायो ऽपि,
 15 यथा अण्डके रसमात्मनसंजातवायुवननभिव्यक्तवद्वादिप्रविभागं
 चेतनावहृष्टम् । एषेव बोधमाजीवानामपि । प्रयोगश्चायम् ;
 सचेतना आपः शस्त्रानुपहतले सति द्रवत्वात्, हस्तिशरी-
 रोपादानभूतकल्लवत् । हेतोर्विशेषोपादानात् प्रखण्णादि-
 व्युदासः । १ । तथा सात्त्विकं तोयमनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्य-
 20 स्थितकल्लवदिति । १ । इदं वा प्राम्बळीववच्छरीरत्वे सिद्धे
 सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः क्वचित्, अत्काथत्वात्,
 इनरोदकवदिति । तथा क्वचन चेतनावत्य आपः, खातश्रुमि-

स्वाभाविकमभवात्, दर्द्वरवत् । अथवा भवेत्तना अन्तरिक्षोक्त्या
 प्रायः, अक्षदिविकारे खल एव संभूय धातान्, महावदिति ।
 तथा शीतकाले शय्य शीते पतति महादिव्यन्ते ऽप्यो दक्षी वड्ड-
 वेङ्गवरे च नड्डतरो य ऊष्मा भवेत्यति, स जीवहेतुक एव, अल्प-
 वड्डवड्डतरमिच्छितमनुष्णशरीरेत्यल्पवड्डवड्डतरोऽवदत् । प्रथोम- ६
 भावम् । शीतकाले अल्पेषु वाप्य उष्णस्पर्शतनुप्रभवः, उष्णस्पर्शत्वात्,
 मनुष्णशरीरेणान्यत्रोच्यते । न च अल्पेषु वाप्यस्पर्श- सङ्गाः,
 'अधु स्पर्शः शीत एव' इति वैशतिककारिवचनात् ; तथा शीत-
 काले शीते स्थीते निमित्तानि प्रातस्तटाकादिः पश्चिमाधा दिशि
 भिव्यन् यदा तदाकादिकं त्रिजगत्प्रदेशे, तदा तद्व्यक्तान्निर्गतो ७
 वायव्यसंभारो दृश्यते, सो ऽपि जीवहेतुक एव । पश्चिमदिशि-
 त्यम् । शीतकाले अल्पेषु वाप्य उष्णस्पर्शतनुप्रभवः, उष्णत्वात्
 शीतकाले शीतसज्जलधिकमनुष्णशरीरवाप्यत्वात् । प्रथोमद्वये ऽपि
 अद्वैतयोक्त्यापशस्य वाप्यस्य च निमित्ततनुष्णस्पर्शः वस्तु, तदेव
 तैजसशरीरं तैजसात्मास्थं वस्तु प्रतिपत्तयं, अल्पेऽल्पस्योष्णस्पर्श- ८
 वाप्ययोर्निमित्तस्य वस्तुनो ऽभावात् । न च शीतकाले उष्ण-
 द्रविकावकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्वाश्रयनिर्मितवाप्येण च प्रकृतहेतो-
 र्वाभिचारः शङ्क्यः, तथोरथवकरमथोत्पन्नमृतजीवशरीरनिमि-
 त्तत्वाभ्युपगमात् । ननु मृतजीवानां शरीराणि कथमुष्णस्पर्श-
 वाप्ययोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् । उच्यते । यथाग्निद्रवधपावाण- ९
 सखिडकासु अक्षप्रक्षेपे विधातादध्यग्नेरुष्णस्पर्शवाप्यौ भवेतां,
 तथा शीतसंयोगे सत्यप्यभापीति । एवमन्यथापि वाप्योष्ण-

स्पर्शोर्निमित्तं सचित्तमचित्तं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्यनेन
 ५ शीतकाले पर्यतनित्यस्य निकटे वृक्षादीनामधिकाश्च य-
 ६ क्कशा संवेद्यन्ते, सोऽपि मनुष्यवपुरुषश्चैव हेतुरेवावगन्तव्यः ।
 ७ यं यौष्णिकाले बाह्यतापेन तैजसशरीररूपाग्नेर्मन्दीभवनात्
 ८ ज्वरादिवैद्यः शीतलस्यार्शः सोऽपि मातृशरीरशीतलस्यार्श-
 ९ व्हीवहेतुकोऽभ्युपगमनेत्यः । तत एवंपल्लवणभाक्काष्ठीना
 १० भवन्त्यापायताः ॥ १ ॥

यथा शरीरो ज्वरोतवत्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्दिष्ट-
 ११ शक्तिरतिविकारिणः एवमनुष्यादीनामपि प्रतिक्रियाप्रकाश-
 १२ दिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयागविशेषाविवर्तितेति । यथा वा
 १३ ज्वरोऽग्ना जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषैवोपमाद्येयजन्तूनां, न च
 १४ क्षता क्षरिणः क्षासदुपलभ्यन्ते । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्नेः
 १५ सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चापि । आत्मसंयोगविर्भतोऽङ्गा-
 १६ र्शदीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्यत्वात्, स्वर्शातदेहपरि-
 १७ षामवत् । १ । तथात्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्णः, शरीरस्य-
 १८ त्वात्, ज्वरोऽभवत् । न चादित्यादिभिरनेकात्मः, सर्वेषामुष्ण-
 १९ स्पर्शस्यैवसंयोगपूर्वकत्वात् । २ । तथा सचेतनं तेजः, यथा-
 २० योग्याहारोपादानेन वृक्षादिविकारोपलभात्, पुरुषवपुर्वत् ।
 २१ एवमादिनक्षत्रैराग्नेयजन्तवोऽवसेथाः ॥ २ ॥

२२ यथा देवस्य सशक्तिप्रभावान्मनुष्याणां चाज्ञानविद्यामन्त्रै-
 २३ ररक्षणाने शरीरं सजुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनां व-
 २४ द्याभ्यवधीयते, एवं वाचावपि सजुषां रूपं न भवति, सूक्ष्म-

परिणामात्, परमाणोरिदं वदन्त्युपपाषाणखण्डिकागता-
 विस्फाद्यैरिव वा । प्रयोगश्चायम् । चेतनावान् वायुः, अपर-
 प्रेरितनिर्द्योगनिधमित्तिगामितिसत्त्वात्, गवाश्चादिवत् । निर्द्योगव
 यमननिधमादनिधमितविशेषणोपादानाच्च परमगुणा न श्यामि-
 यात्, नस्य नियमितगतिसत्त्वात्, जीवपुद्गलधोरनुश्रितिरिति
 इत्येतात् । एवं वायुपुद्गलापस्तस्येतनावानवगन्तव्यं ॥ ४ ॥

धनुस्त्राशोकश्वकाद्यनेकविधैः, सतौजासैतानि शरीराणि
 न जीवव्यापारमन्तरेण मनुष्यशरीरममानधर्मभाञ्जि भवन्ति ।
 तथाहि । यथा पुरुषशरीरं शालुकुमारयुववृद्धतापरिणाम-
 विशेषवत्त्वान्मननावदधिष्ठितं पृथक्चेतनात्मिसुपजभ्यते, तथेदं
 वनस्पतिशरीरम् । यतो जातः ततकरुर्गन्तव्यो यथा वृद्धश्च
 मृष्टश्च इति, अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् मचेतनो नवस्यतिरिति ।
 तथा, यथेदं मनुष्यशरीरमनवरतं शालुकुमारयुवाद्यवस्था-
 विशेषैः प्रक्षिण्यतं वर्धते, तथेदमपि वनस्पतिशरीरमाङ्कुर-
 किलनप्रशयाप्रशयाद्यादिभिर्विशेषैः प्रतिनियतं वर्धते इति ।
 तथा, यथा मनुष्यशरीरं ज्ञानेनानुगतं, एवं वनस्पतिशरीर-
 मपि, यतः शमीप्रपुष्पाटविद्धेरकासुन्दरवृक्षकागद्व्यामलकी-
 कडिप्रसृतीनां स्वापविबोधतस्तद्भावः । तथाधोनिखातद्रविण
 राशेः स्वपरोक्षेषोष्ठमम् । तथा वटापप्यकनिम्बादीनां
 प्रावृद्धजलधरनिनादग्निशिरवायुसंस्पर्शादङ्कुरोद्भेदः । तथा मल- १०
 कामिकीसनूपुरसुकुमारचरणतडिनादङ्गोक्तरोः पद्मवकुसुमो-
 द्भेदः । तथा युवत्याल्लिङ्गनात् पद्मपत्रम् । तथा सुरभिपुरा-

गण्डूषमेकादशकुलस्य । तथा सुरभिर्मिस्रलशलाशेकाश्चण्डकस्य ।
 तथा कटाश्वीनणान्तिलकस्य । तथा पञ्चमखरोगोद्गाराश्चिरोषस्य
 त्रिरङ्कणस्य च पुष्पविकिरणम् । तथा पद्यादीनां आनर्तिकमर्गं,
 लोकातवशादियुष्पादां च संघातं, कुकुदादीनां तु चन्द्रोदये ।
 तथासखसेधप्रवृत्तौ शब्दाश्चरणम् । तथा वनौनां प्रस्थाद्या-
 श्वोपमर्षणम् । तथा लज्जालूपभ्रवीनां हस्तादिसंस्पर्शात्पल-
 मकोच्चारिका परिमृष्टा, शोषलभने । अथवा सर्वतन्मस्यते-
 र्निगिहृत्स्थित्वा फलप्रदानं न चैतदनन्तराभिहितं तदर्थं तन्नि-
 र्दिष्टानाञ्च कान्तशक्तयेण घटने । तस्मात्किञ्चित्तन्नात्स्य नम-
 १०) सत्तरिति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं हस्तादिच्छिन्नं शुभ्रमिति,
 तथा तद्विशरीरमपि पञ्चवहुमसादिच्छिन्नं त्रिगोषमुपगच्छदृष्टम् ।
 न चाचेतनानात्मनं धर्मं दति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं सन-
 शरीरव्यञ्जनौद्गाथाकाराभ्यन्तहारादाहारकं, एवं वनस्पतिशरीर-
 मपि भुजकाद्याहाराभ्यन्तहारादाहारकम् । न चैतदाहारकत्व-
 ११) मचेतनानां दृष्टम् । अतस्तत्सद्भावात्सचेतनत्वमिति । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरं नियतायुष्कं, तथा वनस्पतिशरीरमपि नियता-
 युष्कम् । तथा ह्यस्य दशवर्षमहसायुष्कृष्टमायुः । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारादिप्राप्ता दृष्टिज्ञान्यात्मकं, तथा
 वनस्पतिशरीरमपि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य तन्मद्भोग-
 १२) शेषकाद्रोगयागडलोदरवृद्धिशोफकृशत्वाङ्गुलिनामिकाभिन्नीभवन-
 विगलनादि, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तथाविधरोगो-
 द्भवात्पुष्पफलपत्रत्वगाद्यन्यथाभवनपतनादि । तथा, यथा

मनुष्यशरीरस्यौषधप्रयोगाद्द्विष्टाफिक्तभुग्मररोहणानि, तथा
 वनस्पतिशरीरस्यापि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य रसायनमे-
 चाद्युपयोगाद्विशिष्टकान्तिरसावकोपसर्थाद, तथा वनस्पति-
 शरीरस्यापि विशिष्टेष्टनभोजनादिसेकाद्विशिष्टरसवैर्यक्षिभ-
 यादि । तथा, यथा स्त्रीशरीरस्य तथाविधदौर्दण्डपरणात्युचादि- 5
 पसवस, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत्पूरणात्युष्णतादिप्रभव-
 मित्यादि । तथा च प्रयोगः । अस्मत्तय सर्वना आकृत्यभार-
 तद्भावस्या - २ - प्रतिनिधनद्विष्टि - १ - स्थापप्रबोधस्यार्णदित्तुकोष्ठा-
 न्नमभोज्याशयोपसर्पणादिविशिष्टानेकक्रिया - ३ - द्विष्टावयवस्यानि
 - ४ - प्रतिनिधतप्रदेशाहाररक्षण - ५ - दृष्टायुर्वेदाभिहितायुष्केष्टा-
 निष्टाहारगदिनिमित्तकद्विष्टानि - [६] ७ - आर्षुर्वेदादिप्रत-
 नद्रोग - ८ - विशिष्टौषधप्रयोगसंपादितपदद्विष्टानिचतभुग्मरयो-
 हण - ९ - प्रतिनिधतविशिष्टशरीरसवैर्यस्त्रिधनरुद्धत्व - १० -
 विशिष्टदौर्दण्डा - ११ - दिसत्वान्यथासुपपत्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीर-
 यत् । अथवैते हेतवः प्रत्येकं पक्षेण महत्त्वयोक्तव्या अथं वा संश- 10
 भौतोकार्यः प्रयोगः । सर्वतना वनस्पतयो कश्चजराभरणयोना
 दीनां समुदितानां सद्भावात्, स्त्रीवत् । अथ समुदितानां
 कस्यादीनां ग्रहणात् "जातं तद्धि" इत्यादिव्यपदेशदर्शना-
 दृष्ट्यादिभिरचेतनैर्न व्यभिचारः शक्यः । तदेवं पृथिव्यादीनां
 सचेतनत्वं सिद्धम् । आप्रवचनादा सर्वेषां सात्मकत्वसिद्धिः ॥ 20

द्वीन्द्रियादिषु च क्वमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यजखचरखल-
 चरखचरपद्यादिषु न केषांचित्सात्मकत्वे विगानमिति । ये त

तत्रापि विप्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदमभिधीयते । इन्द्रियैर्भ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरसे ऽपि तदुपलब्धावर्थावुत्तरणात् ।
 प्रयोगो ऽन । इह यो चदुपरसे चदुपलब्धानामर्थानामनुभवात्,
 स तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षो-
 परसे ऽपि देवदत्तः । अदस्मरति वाचनात्प्राग्बधिरत्वादि-
 काले ऽपि अर्थोपलब्धानर्थान् । अतः स तेभ्यो ऽर्थात्तदिति ।
 अथवेन्द्रियैर्भ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्याप्तानपि कदाचित्-
 दनुपपद्यतावस्थायां सम्बन्धुपलब्धात् । प्रयोगश्च । इन्द्रियैर्भ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, तद्गुणपारे ऽप्यर्थानुपलब्धात् । इह यो धर्मा-
 10 पारे ऽपि सैरुपलब्धानर्थानुपलभते, स तेभ्यो भिक्षो दृष्टः-
 यथाङ्गमितगवाक्षे ऽयन्वसन्नकृतयानुपपद्यते ऽप्यर्थोभ्यो देवदत्त-
 इति । अथवेदमनुमानम् । समन्तीन्द्रियैर्भ्यो भिक्षो जीवो
 ऽप्येतां पलभ्यन्ति विभारग्रहणात् । इह योऽन्येतां पलभ्यान्वेन
 विकारं प्रतिपद्यते, स तस्माद्भिर्भ्यो दृष्टः, यथा गवरासादौ
 15 पञ्चिपूर्ववातःशनेन रमणीयवलोकापरवाताशनेन समायाताया-
 स्तस्माः करुदिना कुचक्षुशोदिविकारमुपदर्शयन्देवदत्तः । तथा
 वायमात्मा चक्षुषाक्षौकामश्रुत्वं दृष्ट्वा रमणेन चक्षुषलाक्षा-
 क्षुषणादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मान्तयोर्भिन्न इति । अथ-
 वेन्द्रियैर्भ्यो व्यतिरिक्त आत्मा अन्येतां पलभ्यान्वेन गृहणात् । इह
 20 यो घटादिकमन्येतां पलभ्यान्वेन गृह्णाति, स ताभ्यां भेदवान्
 दृष्टः, यथा पूर्ववाताशनेन घटमुपलभ्यापरवाताशनेन गृह्णाम-
 ताभ्यां देवदत्तः । गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थ

वृक्षादिना जीवः ; ततस्ताभ्यां भिन्न इति । एवमशनेकान्यनु-
ज्ञानानि नैकाश्च युक्तयो विशेषावश्यकटीकादिभ्यः स्वयं कर्त-
व्यानीति । प्रोक्तं विसरेण प्रथमं जीवतन्त्रम् ॥

अजीवतन्त्रं व्याचिख्यासुराश्च "यश्चैतद्विपरीतवान्" इत्यादि ।
यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते सस्यः सदेतद्विप- 6
रीतवान्, सो जीवः समाख्यातः । "यश्चैतद्विपरीत्यवान्" इति
पठेत् । यः पुनश्चास्माज्जीवादेवपरीत्यमन्यथात्वं तद्वानजीव' स
समाख्यातः । अज्ञानादित्यस्मीको रूपसमन्वयस्पर्शादिरयो भिन्ना-
भिन्नो अत्राभराद्विभवान्तरानुसाथी ज्ञानावरणादिकर्मणाम-
कर्ता सत्कर्मण्य साभोका अवस्वरूपस्य जीव इत्यर्थः । स च 10
अर्थाधर्माकारकाभपुङ्गवभेदात्पञ्चविधो ऽभिधीयते । तत्र अर्से
भोक्तव्यपी नित्यो वर्ण्यतो ऽरूपी द्रव्यमस्तिकायो ऽरुक्
प्रदेशो गन्तुपयहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावा-
द्भेद्युक्त आख्यायते । अवस्थितशब्देनानूनाधिक आर्षभञ्जते ।
अनूनाधिकस्यानादिनिधनेतं यत्ताभ्यां न स्वतन्त्रं व्यभिचरति । 11
तथाकार्यपरिहारादमूर्तं उच्यते । अमूर्तस्य रूपसमन्वयस्पर्शपरि-
हामनाश्रयत्वोभिधीयते । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति,
सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शासमन्वयैरपि
भाष्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमन्ततः परमाणावपि तिष्ठते ।
तथा द्रव्यरूपाद्रूपपर्यायवान् प्रोच्यते, गणपर्यायैश्च द्रव्यमिति 12
वक्ष्यात् । तथास्तथाः प्रदेशाः प्रकृष्टा देयाः प्रदेशा निर्दि-
भागाणि स्वज्ञानीत्यर्थः । तेषां कायः समुदायः कथ्यते । तथा

लोकव्यप्रीतिवशनेनासख्यप्रदेशवशनेन च लोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणप्रदेशी निर्दिश्यते । तथा एतन् एव गतेः परिणतानां
जीवपुद्गलानामुपकारकरो ऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि
त्रिविधमुच्यते, यथा छद्मस्य सत्यविणामिकारणं १, दण्डादयो
मातृकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ ।
तदुक्तम् ।

निर्वर्तकं निमित्तं परिणामं च त्रिधैक्येति चेत् ।

कुम्भस्य कुम्भकारो धर्मो ह्येति समसंख्यम् ॥

निमित्तकारणं च हेत्वा निमित्तकारणकारणकारणं च ।

१० यत्र दण्डादयु मातृकांशो वैश्विकी च कियत् भवति तानि
दण्डादीनि निमित्तकारणम् । यत्र तु धर्मादिद्रव्येषु वैश्विकोव
कियत् तानि निमित्तकारणत्वेऽपि विशेषकारणताज्ञापनार्थ-
मपेक्षाकारणान्युच्यन्ते । धर्मादिद्रव्यवर्तकत्वापरिणामसमयेऽभावं
जीवदिद्रव्यमत्तादिक्रियापरिणतिं पुरुषातीति क्त्वा ततो ऽव
११ धर्मो ऽपेक्षाकारणम् २ । एतन् धर्मो ऽपि लोकाकाशपितृमकल-
विशेषणप्रिष्टो धर्मवन्निर्दिशयं भक्त्या, नवर च्छिद्युपशंभ-
कारो खत एव स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविषये
ऽपेक्षाकारणं वक्तव्यः २ । एतन् लोकाकाशमपि लोकाकाशव्यापक-
भक्त्यप्रदेशं नित्यमवस्थितमस्यपि द्रव्यमस्तिकायो ऽवगाहोप-
कारकं च वक्तव्यं, अवरं लोकाकाशव्यापकमिति । ये कंचना-
चायाः कालं द्रव्यं नाभ्युपयन्ति किं तु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव,
तन्मते धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यपञ्चास्तिकायात्मको लोकः ।

ये तु काशं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मन्ते यत्तद्द्रव्यात्मको लोकाः, पञ्चानां
धर्मादिद्रव्याणां काशद्रव्यात् त तत्र मल्लवात् । आकाशद्रव्य-
भेदभेदाश्च यत्र सो ऽलोकः लोकाभौकयोव्यापकम्बदाहोप-
कावकमिति स्तन एवावगाहमानानां द्रव्याणामवगाहदायि
यति न पुनरवगाहानां पुद्गलादि मन्वाटवगाहयति । अतो
निमित्तकारणभाकाशमन्ववकावरादीनामिति । अहं ता-नां
रूपमवगाहोपकारकं, अन्ववगाह्यादिति चेत् । अन्ववगाहो
शान्तिवैवावकाशदानेन, यति मतिस्थितिहेतु, धर्माधर्माभि-
कापी तत्र लोकाः, न च लो तत्र काः, तदभावाच्च विश्वानां
ऽवगाहवशात् । आभिव्यक्त्यो किञ्चालोकाकाशम्येति ॥ ३ ॥

काशोऽर्थातीत्यधीपान्त्वर्तौ धर्मसूक्तो निर्धिभाभ एतः
वसयः । अ वाञ्छिकाया न भव्यते, एकमनयत्तस्य तस्य
निःप्रदेशत्वात् । आह ।

तस्मान्मानुषस्यैकस्यापि कान्तं ज्ञेयं समथं एक इह ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति जायो हि भस्मदायः ॥ २ ॥ १०

अ च सूर्यादिग्रहमन्त्रोदकाणादिकथाभिव्यक्त्य, एकीय-
मतेन द्रव्यमभिधीयते । अ वैकल्यमते द्रव्यपथाभेदभावेन,
द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायसुत्पादव्यवधर्मापि स्वरूपानन्यभूतकमा-
कमभावनाद्यपर्यवधानानन्तसंख्यपरिमाणः, इत एव अ स स्वरु-
पायप्रवाहदायौ द्रव्यात्मना नित्यो ऽभिधीयते । अतीतावागत- २०
वर्तमानावस्थास्यपि काशः काश इत्यभिधीयते । यथा ह्येकः
परमाणुः पराक्षरनित्यो ऽपि द्रव्यत्वेन सदा सचेत् न कदापि-

- दमन् भवति, तथैकः दमयो ऽपीति । अयं च काको न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किं तु स्वयं संभवतो भागनामस्थित्वास्त्रे भवितव्यं मान्यदेव्येषांकारणम् । काल-क्षता वर्तनाया वस्त्रनाशुपकाराः । अथवा वर्तनाया उपकाराः
- ७ काष्ठस्य किङ्कानि, ततस्तानाह "वर्तना परिणामः किथा-परत्वापरत्वे च" [तत्त्वार्थाधिगमः ५, ११] । तत्र वर्तने स्वयं परत्वात्, तेषां वर्तनाकार्थं एथौजिकाकालः अथ वृत्तिवर्तना, प्रत्यक्षमवयवया स्थितिरित्यर्थः । १ । परिणामो द्रव्यस्य स्वजा-त्यवस्थायां परिशब्देत्प्रयोगजन्यवर्णयस्वभावः परिणामः ।
- १० भद्रयाः दृष्ट्याङ्कुरमूलाद्यवस्थाः परिणामः, आनीदङ्कुरः मद्यति स्वभवदौर्भमः सुख्ययतीति । पुरुषद्रव्यस्य वासधुमार-युवाद्यवस्थाः परिणामः । एवमन्यत्रापि ; परिणामो द्विदिधः, अनादिरसृष्टेषु धर्मादिषु, सृष्टेषु तु सादिरभेदधुरादिषु स्वभावधुभाभोरुहादिषु च । अतुविभागकृतां वेद्याविभागकृतस्य
- ११ परिणामस्तुप्रजातीयानां सम्यक्त्यादीनामेकस्मिन्काले विविधो भवति २ । प्रयोगविस्मयाभ्यां जनितो जीवानां परिणामेन व्यापारकरणं किथा, तस्या अनुपाहकः कालः । तद्यथा । गृहो घटः, सूत्रं पथ्यामि, भविष्यति दृष्टिरित्यादिका अतीतादि-व्यपदेशाः परस्वरापंकीर्णा यदपेक्षया वर्तन्ते, स कालः १ ।
- १२ इदं परिणामपरमितिप्रत्ययाभिधाने काष्ठजिमित्ते ४-५ तद्वैवं वर्तनामुपकारानुमेयः काको द्रव्यं मानुषवैवे । मनुष्यलोकाद्विधिः काष्ठद्रव्यं नास्ति । यतो हि भावास्तत्र स्वयमेवोत्पद्यन्ते व्यय-

अथविद्यन्ते च । अद्वित्वं च भावानां स्वत एव, न तु काला-
 तेकम् । न च तत्रत्याः प्राणायाननिरोधोन्मेषाद्युःप्रमाणादि-
 श्चक्षयः काक्षापेक्षाः, तुल्यतातीयाणां सर्वेषां युगपदभवनात् ।
 कालापेक्षा स्वर्ग्यास्तुत्यातीयानामेकस्मिन्काले भवति, न
 त्रिजातीयानाम् । ताश्च प्राणःदिव्यतयस्तद्वत्तां केकस्मिन्काले
 भवन्त्यपरमिति चेति । तस्मान्न कालापेक्षास्ताः । परन्वाप-
 र्याय तत्र चिरस्थित्यपेक्षा, स्थितिश्चास्तिवापेक्षा अस्ति न च स्वत
 यत्नः । न तु कालं दृष्ट्वा न मन्यन्ते, तन्नते सर्वेषां प्राणानां
 अन्वापदयः परोप्या एव चन्ति, न तपेक्षाकरणं कश्चन काल
 निति ॥ ३ ॥

अथ पुद्गलाः । “गर्भरुभगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः” [तत्त्वार्थ-
 धिगमं ५, १६] । अत्र स्वर्ग्यपदसमादौ स्वर्गं सति रसा-
 दिष्वप्यवस्थापनार्थम् । ततो अवादीनि चतुर्गुणानि स्वीक्र्वात्,
 तन्निर्वीचतः तथा कलः स्वर्गादिभन्तु अमर्तमनद्वयत्वात्,
 गर्भिवाणुवदिति प्रथोगौ सिद्धौ । तत्र स्वर्गाणि सुदुर्कठिन-
 मुक्लघुशीतोष्णःस्निग्धरूक्षाः । अत्र च स्निग्धरूक्षशीतोष्णाश्चलार
 एताणुषु संभवन्ति । स्कन्धेग्राह्यावपि यथासंभवमभिधानीयाः ।
 अथास्निग्धकटुकषायास्त्रमधुराः । स्ववशो मधुरान्तर्गत इत्येते,
 संमर्गज इत्यपरे । गन्धी सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वर्णाः । तद्वन्तः
 पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्वर्गादयो धर्माः, शब्दादय-
 २०
 २१
 चेति दर्शयते । “शब्दवन्धसौक्ष्ण्यौल्लसंस्थानभेदतमच्छायातयो-
 योतवन्तश्च” [तत्त्वार्थधिगमं ५, १४] पुद्गला । अत्र पुद्गल-

परिणामानिष्कारे मत्प्रत्ययो नित्ययोगार्थे विहितः । तत्र
 मत्स्यो भवति १ । बन्धः परस्परान्नेषलक्षणः प्रयोगविश्रमादि-
 शक्तिः श्रौदारिन्नादिशरीरेषु जतुकाधादिष्वेवम् परमाणु
 पदोभवदिति २ । सौम्यतां सूक्ष्मता ३ । सूक्ष्मं सूक्ष्मता ४ ।
 अस्मान्माहनिः ५ । भेदः खण्डयो भवन् ६ । तस्यैवाद्यादयः
 प्रतीतिः । एवं तन्मन्त्रिणः प्रत्यानयन् पुरुषेणैव भवतीति ७ ।
 बुद्ध्या विधा, परमाणुवत् स्वरूपाः । तत्र परमाणुः नैकान-
 मिदम् ।

कारणमेव मद्दत्तं सूक्ष्मं नित्यम् भवति परमाणुः ।

१० एकरसवर्तनस्यो दिग्भ्यः कार्यत्विक्त्वम् १ ॥

कारणा ॥ मकन्दभेदवर्षकानतिनादन्धं भेदेव कारणं न पुन-
 न्यदद्भुत्कारि । नटे ३ किमित्याह । सूक्ष्म आगमभ्याः । अक्ष-
 दादौक्त्यन्वयापामतीतत्वात् । नित्यमेति इत्यर्थकनथापेक्षया
 पुनः । यथाचार्यिकन्यापेक्षया तु नौक्षादिभिराकारैरनित्य
 15 एवेति । न ततः परमणीयो द्रव्यमस्ति । तेन परमाणुः । तथा
 पश्चादां रणानां दयोगन्धयोः एवविधस्य तन्निमित्तं रमादित्वा
 युक्तः । तथा चतुर्णां स्थानां मध्ये दावविकट्टी यो स्थानो
 । स्थानोपणो । तद्व्यगती कक्षगोपी कक्षोष्णी वा, ताभ्यां युक्तः ।
 तथा कार्ये द्रव्यकार्यावित्तमन्त्रास्त्वभयर्षन्तां तस्य निर्वर्तमति ।
 20 एवंविधकक्षणा निरवयवाः परस्परैकान्तयुक्ताः परमाणवः ।
 स्वरूपाः । पुनश्चतुर्णादयोः । नक्ताणुकपर्यन्ताः सावयवाः प्राथो-
 गद्व्युद्भाजादिव्यापारसमर्थाः परमाणुसंघाता इति । एते धर्मा-

प्रमांकाशकानपुद्गला जीवः सप्त षड्द्रव्याणि । यथाद्यानि
 अकार्यैकद्रव्याणि जीवाः पुद्गलास्तैकद्रव्याणि, पुद्गलरहि-
 तानि पञ्चासृतिनि, पुद्गलास्तु सृता एवेति ॥

ननु जीवद्रव्यस्याकपिणो ऽप्युपयं गच्छमानत्वन त्तमवेदन
 स्वैश्यादास्त्रिव श्रद्धावपशमनारयितुं शक्यम् । अन्तर्निर्गति-
 यादादीनां तु न जातुषिदपि स्वयदेतत्तवेद्यत त्वास्ति, अन्ते-
 त्तत्वात् । नापि परमवेदतत्तवेद्यता, निवृत्त्यात् । अन्त-
 र्गतां धर्मात्मिकायादीनां अतां अन्ता अद्वेषः स्वादितां येत् ।
 त्वाते । प्रत्यक्षेण यो ऽर्थो नोपलभ्यते स सर्वथा न दृश्ये । यदा
 तदविशालभित्तिकान्तं न सक्रमं, यत इह जाते तद्विधा
 नुपलब्धिर्भवति । तत्कैकामतो पदानो ऽनुपलब्धिः यथा तुर-
 द्गमोत्तमाङ्गुलभयानुषङ्गदृश्य, द्वितीया तु कतामल्यभित्-
 त्तमपुष्पत्तिर्भवति । या च सत्त्वभावानामपि भावानामनुप-
 लब्धिः सावाहृधा भिद्यते । तथाहि । अतिदूरात् १, अति-
 धामोद्यात् २, इन्द्रियवातात् ३, मनसो ऽनवस्थानात् ४, १०
 भौक्ष्यात् ५, आवरणात् ६, अभिभवात् ७, समानाभिहा-
 राद्येति ८ । तथातिदूराद्देशकालस्वभावविप्रकर्षाच्चिविधानुप-
 लब्धिः । तत्र देशविप्रकर्षात् । यथा कश्चित् देवदत्तो ग्रामा-
 न्तरं गतो न दृश्यते । तत्कथं न नास्ति । सो ऽस्यैव, देश-
 विप्रकर्षालोपलब्धिः । एवं मसुद्रुस्य परतटं मेवादिकं वा २०
 सदपि नोपलभ्यते । तथा काश्चविप्रकर्षाद्भूता निजपूर्वजादयो
 भविष्या वा पदानाभादयो जिना वा नोपलभ्यन्ते, अभूवन्

अविद्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षात्तन्मोक्षोपपिशाचादृशो
 मोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति । १ । तथातिशामीयात् । यथा ।
 देवकृत्स्नं मोपलभ्यते । तत्कथं तस्मात्सि । तदस्यैव, पुनरति-
 शामीयात्तन्मोपलभ्यते । २ । तथेन्द्रियवातात् । यथा । अन्त-
 रधिपरादधी रूपप्रख्यादीन्मोपलभन्ते । तत्कथं रूपपादयो न
 सन्ति । सन्त्येव ते, पुनरिन्द्रियवातात्तन्मोपलभन्ते । ३ । तथा
 अभोनवस्थाः सः । यथा । अनवस्थितचेता न पश्यति । उक्तं च ।
 इपुकारानन्दः कश्चिद्वागर्थं सपरिच्छदम् ।

न जानाति पुरो यान्ति यथा धामं सभारणेत् ॥१॥

- 10 तत्किं राजा न गतः । स भव एव, पुनरभवस्थितस्तत्स्व-
 त्वात् दृष्टवान् । नष्टचेतसां वा सतो ऽपि भावस्यानुपलब्धिः । ४ ।
 तथा, सौत्स्यात् । यथा । जालकान्तरगतधूमोऽग्नीशारादीनां
 भस्मरेणयो मोपलभ्यन्ते, परमाणुह्यणुकादयो वा सूक्ष्मकिमोदा-
 दयो मोपलभ्यन्त । तत्किं न सन्ति । सन्त्येव ते, पुनः सौत्स्या-
- 15 श्रोपलब्धिः । १ । तथावरणात् । कुशादिव्यवधानाज्जानाद्यावर-
 णादानुपलब्धिः । नव व्यवधानात् । यथा । कुशान्तरे व्यवस्थितं
 वस्तु मोपलभ्यते । तत्किं नास्ति । किं तु तदस्यैव, पुनर्व्यव-
 धानात्तन्मोपलब्धिः । एवं स्वरूपकन्धराभक्तकष्टानि मोपलभ्यन्ते
 चन्द्रमण्डलाद्य च सन्नपि परभागो न दृश्यते, अर्वाग्भागेन व्यवहित-
- 20 त्वात् । ज्ञानाद्यावरणाच्चानुपलब्धिः । यथा । मतिमात्स्यात्सता-
 मपि शास्त्रसूत्रयार्थविशेषाणामनुपलब्धिः, सतो ऽपि वा जलधि-
 जलपक्षप्रमाणत्वाच्चानुपलब्धिः । विष्णुतेजा, पूर्वापलब्ध्यस्तु नो

दुष्कृत्स्वः । श्रीहातु, यतामपि तस्यानां जीवादीनामनुप-
 लब्धिरित्यादि । ६ । तथाभिभवात्, सूर्यादितेजसाभिभूतानि
 ग्रहणक्षपादि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषामभावः । किं तु तानि
 सन्धेव, पुनरभिभवात् नृप्यन्ते । एवमन्धकारे ऽपि चट्टादयो
 नोपलभ्यन्ते । ७ । समानाभिहारात्, यथा सुद्धराग्नौ सुद्धसुष्टिः 5
 निखराग्नौ निखसुष्टिर्वा चिन्ता सती रूपलक्षितापि नोप-
 लभ्यते, जले चिन्तानि लवणादीनि वा नोपलभ्यन्ते । तत्कथं
 तेषामभावः । तानि सन्धेव, पुनः समानाभिहारात्नोपलब्धिः । ८ ।
 तथा चोक्तं सांख्यसूत्रतौ [७] ॥

अतिदूरात्सानीयादिन्द्रियघातात्मनो नवच्छान्तात् । 10

वैश्याद्भवधानादभिभवात्समानाभिहारात् ॥ १ ॥ इति ॥

एवमष्टधापि सत्त्वभावानामपि भावानां यथानुपलब्धौ
 ऽभिहितः, एवं धर्मास्तिकायादयो ऽपि विद्यमाना अपि
 स्वभावविप्रकर्षान्नोपलभ्यन्त इति मन्तव्यम् ॥

आह परः । ये ऽत्र देशान्तरगतदेवदत्तादयो इरिंताः, 15
 तेऽप्यात्मकमप्रत्यक्षा अपि देशान्तरगतलोकानां केषांचि-
 त्प्रत्यक्षा एव सन्ति । तेन तेषां स्वप्नं प्रतीयते । धर्मास्तिकाया-
 दयस्तु केषिदपि कदापि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषां सत्ता
 निश्चीयत इति । अचोच्यते । यथा देवदत्तादयः केषांचित्प्रत्यक्ष-
 यमात्मनो निश्चीयन्ते, तथा धर्मास्तिकायादयो ऽपि केषांचिनां 20
 प्रत्यक्षत्वकिं च सत्ताः प्रतीयन्ताम् । यथा वा परमात्मनो
 विद्यमानप्रत्यक्षा अपि साक्षात्पुरुषेभ्यः क्षुः, तथा धर्मास्तिकाया-

- दस्यो ऽपि किं न स्नकार्यानुमेया भवेद्युः । धर्मास्तिकायादीनां
 कार्याणि चामूनि । तत्र धर्मा गत्युपग्रहकार्यानुमेयः, अधर्मः
 स्थित्युपग्रहकार्यानुमेयः, अवगाहोपकारानुमेयमाकाशं, वर्तना-
 5 चुपकारानुमेयः काशः, प्रत्यक्षानुमानावशेषाच्च पुद्गलाः । गन्वा-
 काग्रादयः स्नकार्यानुमेया भवन्तु, धर्माधर्मौ तु कथम् । अचो-
 च्यते युक्तिः । धर्माधर्मौ हि स्नत एव गतिस्थितिपरिणतःनां
 द्रव्याणामुपगृह्णाते ऽपेक्षाकारणतया, आकाशकालादिवत् ;
 न पुनर्निर्वर्तककरणतया । निर्वर्तकं हि कारणं तदेव जीव-
 द्रव्यं पुद्गलद्रव्यं वा गतिस्थितिक्रियाविशिष्टं, धर्माधर्मौ पुनर्गति-
 10 स्थितिक्रियाविशिष्टानां द्रव्याणामुपकारकावेव न पुनर्बलाद्गति-
 स्थितिनिर्वर्तकौ । यथा च सरित्तटाकण्टकसमुद्रेषु वेगवाहिले
 यति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्योपघाहकं अक्षं विमित्त-
 तयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तारि मृदः परिणामिन्याः,
 नभोवदा नभस्वरतां नभस्वराणामपेक्षाकारणं ; न पुनस्तम्बं
 15 गतेः कारणभावं विधायमगच्छन्तमपि मत्स्यं बलात्प्रेषं गम-
 यति, शितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्नानभ्रममापनीययते
 न पुनरतिष्ठद्रव्यं बलादवगिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य
 स्नत एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति न पुनरवगाहमान-
 मवगाहयति स्नावृत्त्यात् । स्वयमेव कृषीवलानां कृष्यारम्भ-
 20 मनुतिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं न च पुनः कुर्वतस्नांसदर्थ-
 मारम्भ्यदर्थवारि प्रतीतम् । प्रादृशि वा गवाक्षोर्धरध्निश्रवस-
 निमित्तोप्राधीकमानगर्भा स्नत एव प्रसूते बलाका न चाम-

सूक्ष्माणां तामभिगवजस्रधरनिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रति-
 बुध वा पुद्बः प्रतिबोधनिमित्तामवसादिरतिमातिहमागो दृष्टो
 न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्यु-
 पकारो ऽवगाहलक्षणकाग्रस्थोपपद्यते किं तर्हि धर्मस्यैवोपकारः
 च दृष्टः । स्थित्युपकारसाधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य व्योमः । अवग्र- 5
 नेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्गुणो ऽभ्युपेयः ।
 द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमादा निश्चेयम् । युक्तिरन्तरमेवायतो
 वक्ष्यते । आगमस्त्वयम् । “कद्वणं भंते द्वा पञ्चत्ता गोथमा ह
 द्वा पञ्चत्ता । तं जहा । धमत्तिकाए, अधमत्तिकाए, आगस-
 त्तिकाए, पुगसत्तिकाए, जीवत्तिकाए, अद्वायमए” ॥ 10

ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शक्तुनेरुत्पत्तनमग्रेरुध्वंशजनं
 मरुतस्य तिर्यकूपवनं स्वभावादेवानादिकालीनादिति । उच्यते ।
 प्रतिष्ठामाचमिदं, नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवधौ स्तः ।
 स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यचिद्भवान्,
 यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपपादकं 15
 धर्ममनुबध्यन्ते ऽनेकान्तवादिनः स्थितिपरिणामभाजां वाधर्मः
 चाभ्यां च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साक्षिण्यमात्रेषोप-
 कारकत्वं, यथा भिन्ना वाचयति कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति ।
 ननु तवापि लोकालोकाक्यापिधर्माधर्मद्रव्यास्तित्वादिनः संज्ञा-
 माचमेव “तदुपकारौ गतिस्थित्युपपादौ” इति [तत्त्वार्थाधि- 20
 गम० ५, १०] । अथ आगद्यते युक्तिः । अवधत्तां भवान् ।
 ननिश्चिती चे जीवानां पुद्गलानां च ते स्तःपरिणामावि-

भावात् परिष्कारिकर्तृभिन्नकारणव्यतिरिक्तोदासीनकार-
 णान्तरापोषात्प्रसङ्गे, अस्माभाविकपर्षाधने षति कदाचि-
 द्भावात्, उदासीनकारणपानीयापोषात्प्रसङ्गव्यतिवत् । इति
 धर्माधर्मयोः सिद्धिः । १ । अवगाहिनां धर्मादीनामवकाशदा-
 5 धित्वेनोपकारेणाकाशमनुमीयते । अवकाशदायित्वं चोपकारो-
 ऽवगाहः । स चात्मभूतो ऽस्य लक्षणमुच्यते । मकरादिगत्युप-
 कारकारिण्यत्वादिदृष्ट्यान्वा अपायनुवर्तनीयाः । न्ययमवगाहो
 पुद्गलादिसंबन्धी शोमसंबन्धी च । ततः स उभयोर्धर्मः । कथ-
 माकाशस्यैव लक्षणं, उभयजन्मत्वात्, श्रुतसंबन्धोऽवत् । न च
 10 द्रव्यदशमितिः संबन्धो द्रव्यैक्येन व्यपदेशुं पार्थते, लक्षणं
 चैकस्य भवितुमर्हतीति । सत्यमेतत् । सत्यपि संबन्धमव्यत्ये
 लक्षणमाकाशं प्रधानम् । ततो ऽवगाहनमनुप्रवेशो लक्ष, तदा-
 काशमवगाहमवगाहलक्षणं विवक्षितं, इतरत्तु पुद्गलादिकमव-
 गाहकम् । अस्माद्भोमैवासाधारणकारणतयावगाहत्वेनोपकरोति,
 15 अतो द्रव्यान्तरासंबन्धिना स्नेनोपकारेणातीन्द्रियमपि शोमातु-
 लेषं, चात्मवत्, धर्मादिवत् । अथा पुद्गलसदृशसंबन्धोऽनेका-
 दिकीरुषः शब्दो भेरीशब्दो व्यपदिश्यते, भूजकामिकव्यादि-
 कारणत्वाद्गुरो कवागुरो ऽभिधीयते, असाधारणकारणत्वात्,
 एवमवगाहो ऽप्यम्बरस्य प्रतिपत्तव्यः । वैशेषिकास्तु प्रत्यक्षि-
 20 माकाशं संनिरन्ते, गुणसुषुम्भित्वेन स्वस्वामादितिः । तद-
 व्युत्पत्तिं, रूपादिकत्वात्प्रत्यक्षं, रूपादिकत्वात् प्रतिज्ञाताभि-
 भवतां विनिश्चया १ । काशस्य वर्तनादिभिर्विशेषैरनुमीयते ।

धतो वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्धीतिकसमस्यस्वप्नानुभूतित्वप्रज्ञा
 या च सकलवस्त्वानया काणमन्तरेण प्रतिवमयमनुपपन्ना,
 धतो ऽस्ति कार्यानुमेयः काणः पदार्थपरिणतिहेतुः । लोक-
 प्रचिद्व्यास 'काणद्रव्याभिधायिनः शब्दाः सन्ति, न तु सूक्ष्-
 क्लियामात्राभिधायिनः । अथाह ।

5

धुगपदधुगपत्किप्रं चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।
 वर्त्यति नैतद्वर्त्यति वृत्तं तत्तत्र वृत्तमपि ॥१॥
 वर्तत इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता अत् ।

सर्वे भ्रुवन्ति तस्मात्तु सर्वेषां मतः काणः ॥२॥

ज्ञः शोऽथ संप्रति परस्परारि नक्तं दिवेषमः प्रातः । 10

सायमिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसन्नि काखे ॥३॥

परिणामो ऽपि सजातीयानां वृत्तादिवस्तुनामेकस्मिन्काण
 क्षणविभागकृतो वेदानियमकृतश्च विधिषः कारणं निधामक-
 मन्तरेणानुपपन्नः । ततः समस्ति तत्कारणं काण इत्यवधीयते ।
 तथा विगृह्यो विगच्छति विगच्छति च षट् इत्यादिक्रियाश्चप- 15
 देया अतीतवर्तमानागतकाणव्यविभागनिमित्ताः परस्पर-
 संकीर्णाः संबन्धहारानुगुणाः काणमन्तरेण न भवेयुः । ततो
 ऽस्ति काणः । तथेदं परभिन्नपरमिति धम्मिमित्ते प्रत्यक्षा-
 निधाये, स समस्ति काण इति ॥४॥

दुर्लभाः प्राणवस्तुमानामभावधियाः । तथे कालव्यपटलकुट- 20
 प्रकटादयो ऽव्यवधिज्ञाः । अनुमानगन्ता इत्यम् । सुखवस्तु-
 पानुपपत्त्या सुखपरमापुस्तुकादीनां सत्तावधीयते । आगम-

गम्यता वैवं “पुम्नलत्तिकाए” इत्यादि । तथा परमाणवः सर्वे
 ज्येकरूपा एव विद्यन्ते, न पुनर्वैशेषिकाभिमतचतुस्त्रिंशत्पुण-
 क्त्वादिगुणवतां पार्थिवायतैजसवायवौषपरमाणूनां जातिभेदा-
 द्वात्तत्त्वाः । अथा लवणसिंशुनी स्वर्गनक्षत्रसमन्नांशयोगे ऽपि
 5 जले विलीने सती लोचनस्वर्गनाम्नां यहीतुं न शक्ये परि-
 षामविशेषवत्त्वात्, एवं पार्थिवादिपरमाणवो ज्येकजातीया
 एव परिणतिविशेषवत्त्वात् न सर्वेन्द्रिययाक्षा भवन्ति, न पुन-
 स्यान्जातिभेदादिति । शब्दादीनां तु पौद्गलिकतैवं ज्ञेया ।
 शब्दः पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चास्य मूर्तत्वात्,
 10 मूर्तता चोरःकच्छत्रिरोजिह्वामुखदन्तादिद्रव्यान्तरविक्रियापाद-
 कसामर्थ्यात्, पिप्पल्यादिवत् । तथा ताव्यमानपटभेरीश्लक्षरि-
 तलक्षकिलिञ्जादिप्रकल्पनात्, तथा शृङ्गादिशब्दानामतिमात्र-
 प्रवृत्तानां अक्षयवधिरौकरणसामर्थ्यम् । तच्चाकाशादावमूर्तं
 नास्ति । अतो न तद्रूपः शब्दः । तथा प्रतीपद्याधित्वात्, पर्वत-
 15 प्रतिहतप्रस्तरवत् । तथा शब्दो नाम्बरगुणः, द्वारादुविधाधि-
 त्वात्, आतपवत् । तस्मिन्नेव पक्षे सति दर्शनसाधनपक्षकं
 प्रपञ्चते । अथा शब्दो ऽन्तरगुणो न भवति, संहारसामर्थ्यात्,
 अगुदधूपवत् ; तथा वायुना प्रेषमाणत्वात्, हृणपक्षादिवत् ;
 सर्वदिग्ग्राह्यत्वात्, प्रदीपवत् ; अभिभवनीयत्वात्, तारासू-
 20 द्वादिवत् ; अभिभावकत्वात्, सवित्तमण्डलप्रकाशवत् । महता हि
 शब्देनाप्यौघानभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव । तस्मात्पुद्गल-
 परिणामः शब्दः । अथ शब्दो तद्विनाशे तदीयसंज्ञेयु च अथा

पौद्गलिकत्वाद्द्रूपसुपञ्चभ्यते, तथा शब्देऽपि कुतो नेति चेत् ।
 उच्यते । सूक्ष्मत्वात्, विध्यातप्रदीपशिक्षारूपादिवत् गन्धपर-
 माणुष्यवस्थितरूपादिवदेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामता
 प्रसिद्धैव । तन्मन्थायादीनां त्वेवम् । तमः पुद्गलपरिणामो, दृष्टि-
 प्रतिबन्धकारित्वात्, कुद्यादिवत् ; आवारकत्वात्, पटादिवत् । 5
 छायापि शिशिरत्वात्, आप्यायकत्वात्, जलवातादिवत् । छाया-
 कारेण परिणममाद्यं प्रतिबिम्बमपि पौद्गलिकं, साकारत्वात् ।
 अथ कथं कठिनमादर्शं प्रतिभिद्य सुखतो निर्गताः पुद्गलाः
 प्रतिबिम्बमाजिहृत इति चेत् । उच्यते । तद्यतिभेदः कठिन-
 शिखातलपरिस्फुतजलेनायस्थिण्डे ऽग्निपुद्गलप्रवेशेन शरीरात्प्र- 10
 खेदवारिल्लेग्ननिर्गमनेन च व्याख्येयः । चातपो ऽपि, द्रव्यं, ताप-
 कत्वात्, खेदहेतुत्वात्, उष्णत्वात्, अग्निवत् । उद्योतश्च चन्द्रिकादि-
 द्रव्यं, आकाशकत्वात्, जलवत् ; प्रकाशकत्वात्, अग्निवत् । तथा
 पद्मरागादीनामनुष्णाग्नीत उद्योतः । अतो मूर्तद्रव्यविकारसम-
 न्थायादिः । इति सिद्धाः पुद्गलाः । इति सुस्थितमजीवतत्त्वम् ॥ 15

अथ पुच्छतत्त्वमभिधत्ते “पुच्छं सत्कर्मपुद्गलाः” इति पुच्छं
 यन्मत्सौर्धकरत्त्वर्णादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रश्लाः कर्मणां पुद्गला
 जीवसंबन्धाः कर्मवर्गणाः ॥ अथ पापास्रवतत्वं व्याख्याति ।

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

ये बन्धस्य स-विज्ञेय आस्रवो जिनशासने ॥५०॥ 20

ःतुर्भिन्नकाले । पापं तु तस्मात्पुच्छाद्विपरीतम् । नरकादि-

एकनिर्वर्तकत्वाद्प्रग्रहा जीवसंबन्धाः कर्मपुद्गलाः पापमित्यर्थः ।
 इष्यते च वक्ष्यमाणवन्वतस्मान्भूतबोधरपि पुण्यपापयोः इच्छि-
 र्द्वेषः पुण्यपापविवक्षणाभाविधपरमतभेदभिरासाधः । परमताभि
 चामूनि । केषांश्चित्तौर्धिकाणामयं प्रवादः । पुण्यमेवैकमस्ति,
 5 न पापम् । अन्ये लाडः । पापमेवैकमस्ति, न पुण्यम् । अपरे
 तु वदन्ति । उभयमप्यन्योन्याभुविद्वेषरूपं नैकमधिककथं
 तन्मिन्नसुखदुःखात्प्रकथयतेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यनेकं
 वदन्ति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति कभाव-
 विद्वेषः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निश्चिन्तानि
 10 मतामि न सख्यमिति मन्तव्यानि, यतः सुखदुःखे विचित्रे
 एवोभे सर्वैरनुभूयेते । ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि
 खतन्त्रे एवोभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्व्ययं वा तन्मिन्न-
 मिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति ।
 ननु पुण्यपापे नभोऽप्योजनिभे एव मन्तव्ये, न पुनः सङ्गते ;
 15 कुतः पुण्यपापयोः प्रकृतभोगस्थाने कर्णनरकाविति चेत् । उच्यते ।
 पुण्यपापबोधभावे सुखदुःखयोर्निर्हितकत्वाद्दुःखत्वाद् एव स्यात् ।
 स च प्रत्यक्षविद्वेषः । तथाहि । मनुजन्त्रे ब्रह्मज्ञेऽपि दुःखमे
 केषम स्थामितमनुभवन्तो, अपरे पुनस्तन्त्रेऽप्यभावमाविधासाः ।
 एते च कश्चिदुर्ध्विभरयः, अन्ये तु खोदरदरीपूरणेष्वपिपुष्पाः,
 20 एते देवा इव भिरन्तरं अरयविकाससुखमाप्तिनः, इतरं पुन-
 र्गौरवाः इवोकिद्वेषदुःखविद्रावचित्तुत्तय इति । अतोऽनुभूय-
 मानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे खीकर्तव्ये । तदङ्गीकरणे च

विशिष्टयोस्तत्प्रसङ्गोर्जनस्थाने कर्मण्येवमपि प्रतिपत्तव्यौ,
 प्रत्ययार्थमस्तीत्यन्वयप्रसङ्गः स्यात् । प्रयोगस्य च । सुखदुःखे
 कारकपूर्वके, कार्थत्वात्, अद्भुरवत् । ये च तयोः कारकेऽपि
 पुण्यपापे मन्तव्ये, यथाद्भुरस्य बीजम् । अथ नीलादिकं मूर्तं कञ्च
 यथा स्वप्रतिभाविज्ञानस्यामूर्तस्य कारणं भवति, तथाअस्य
 पुण्यगादिकं मूर्तं दृश्यभागमेव सुखस्यामूर्तस्य कारणं भवित्यति,
 अद्विविधकष्टकादिकं च दुःखस्य । ततः किमदृष्टाभां पुण्य-
 पापाभां परिकल्पिताभां प्रयोजनमिति चेत् । तदुक्तं, अवि-
 चारात् । तथाहि । तुल्याअस्यगादिसाधनयोरपि द्वयोः पुत्रवयोः
 सुखदुःखस्यप्ये फले मद्याभेदो दृश्यते । तुल्येऽपि अजादिके 10
 धुक्ते कस्याप्याह्लादो दृश्यते, अपरस्य तु रोगासुत्यपिः । अथ च
 पक्षभेदोऽजस्यमेव सकारणः, निःकारणत्वे निर्यां सस्यास्यमप्रसङ्गात् ।
 यद्य तत्कारणं, तददृष्टं पुण्यपापरूपं कर्मेति । तदुक्तम् ।

जो तुल्यवाप्येषं फले विषयो न सो विषय हेतुं ।

कल्पनपक्षो मोक्षम चतो न्य हेतु च सो कथं ॥ इति । 15

अथवा कारणानुमानात्कार्थानुमानाच्चैवं पुण्यपापे मन्तव्ये ।

तत्र कारणानुमानमिदम् । दानादिशुभक्रियायां शिवात्कशुभ-
 क्रियायां वासि फलभूतं कार्यं, कारणत्वात्, कस्यादिक्रियावत् ।
 यथायां फलभूतं कार्यं तत्पुण्यं पापं चावगन्तव्यं, यथा कस्यादि-
 क्रियायां प्राक्सिधकगोभूमाधिकम् । ननु यथा कस्यादिक्रिया 20
 दृष्टमास्यादिक्रियाभावेऽपि वावधितप्रयोजना भवन्ति, तथा दाना-
 दिकाः प्रशुश्रिवादिकाश्च सर्वा अपि क्रियाः साक्षादितो

मांसभक्षणादिना च दृष्टफलाभावेणैवावसितप्रयोजना भवन्तु,
किमदृष्टधर्माधर्मफलकल्पनेन । लोको हि प्रायेण सर्वोऽपि
दृष्टमात्रफलाख्येव क्वचिवाश्विष्यद्विंसादिक्रियासु प्रवर्तते । अदृष्ट-
फलासु पुनर्दानादिक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, न वज्रः ।
5 ततश्च क्वचिद्विंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावादानादिशुभ-
क्रियाणामप्यदृष्टफलाभावो भविष्यतीति चेत् । न । यत एव.
क्वचिदशुभक्रियासु दृष्टफलासु बहवः प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु
पुनर्दानादिशुभक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, तत एव
क्वचिद्विंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टपापरूपफला अपि
10 प्रतिपत्तव्याः, अगन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेः । ते हि
क्वचिद्विंसादिक्रियागिमित्तमनभिक्षापितमप्यदृष्टं पापफलं फलं
वज्रा अगन्तसंसारं परिभ्रमन्तोऽगन्ता इह तिष्ठन्ति । यदि हि
क्वचिद्विंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं पापरूपं फलं नाभ्युपगम्यते, तदा
तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावान्तरणान्तरमेव सर्वेऽप्यथक्लेन सुक्तिं
15 गच्छेयुः । ततः प्रायः शून्य एव संसारः स्यात् । ततश्च संसारे
दुःखो कोऽपि नोपलभ्येत । दानादिशुभक्रियासुहातारः शुभ-
तत्फलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वचोपलभ्येरन् ।
दुःखिनश्चापि बहवो दृश्यन्ते, सुखिनस्त्वप्याः । तेन ज्ञायते ।
क्वचिवाश्विष्यद्विंसादिक्रियागिबन्धनो ऽदृष्टपापरूपफलविपाको
20 दुःखिनां, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुको ऽदृष्टधर्मरूपफल-
विपाक इति । व्यत्ययः कलात्र भवतीति चेत् । उच्यते ।
अशुभक्रियारक्षिणानेव च वज्रलान् शुभक्रियानुहादुषानेव च

स्वत्वादिति कारणानुमानम् ॥ अथ कार्यानुमानम् ॥ जीवा-
नामात्मत्वविशेषेऽपि नरपक्षादिषु देहादिवैचित्र्यस्य कारणमस्ति,
कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्वृष्ट्यकचौवरादिसामग्रीकक्षितः
सुखासः । न च वृष्ट एव मातापितादिकस्यस्य हेतुरिति कर्तव्यं,
वृष्टहेतुत्वान्नेऽपि, सुरुपेतरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्श- 5
नात्, तस्य चादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत
एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति
कार्यानुमानम् ॥ सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्वा पुण्यपापयोर्दभयोः सत्ता
प्रतिपत्तव्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावचोकनीयेति ॥

अथास्त्वमाह । “मिथ्यात्वाद्यास्य हेतवः” इत्यादि । अस्य हे- 10
गुदधर्मेषु सहेवादिबुद्धिमिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः ।
प्रमादो मद्यविषयादिः । कषायाः क्रुधादयः । योगा मनो-
वाक्कायव्यापाराः । अचैवमस्त्वत्तना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः
पुनर्वन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मवन्धस्य ये हेतवः, स आस्यवो
जिनशासने विज्ञेयः । आस्यवति कर्मैभ्यः स आस्यवः । ततो 15
मिथ्यात्वादिविषया मनोवाक्कायव्यापारा एव शुभाशुभकर्मवन्ध-
हेतुत्वादास्यव इत्यर्थः ॥ अथ बन्धाभावे कथमास्यवस्योपपत्तिः,
आस्यवात् प्राग्बन्धसङ्गावे वा तस्य बन्धहेतुता, प्रागपि बन्धस्य
सङ्गावात् । न हि, यद्यद्वेतुकं तत्तद्भावेऽपि भवति, अतिप्रसङ्गात् ।
अस्यदेतत्, अत आस्यवस्य पूर्वबन्धापेक्षया कार्यत्वमिच्छते, 20
अन्तरबन्धापेक्षया च कारणत्वम् । एवं बन्धस्यापि पूर्वोत्तरा-
स्यवापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं च अतस्तथा, जीवाङ्कुरस्योरिव

बन्धाख्ययोरन्वयं कार्यकारणभावमिद्यमात् । न चैवमितरेत-
 राख्ययोः, प्रयासापेक्षयानादित्यात् । अथं वाक्यः युष्मासु-
 बन्धैस्तुतथा द्विविधः । द्विविधोऽप्यथं मिथ्यानापुनरभेदापेक्ष-
 योक्तृर्वापकर्षभेदापेक्षया वानेकप्रकारः । अथ च 'शुभाशुभ-
 5 मनोनाम्नायव्यापाररूपसाक्षवत्तद्विद्धिः सात्मनि स्वयंवेद-
 नास्यधत्तः परस्मिन् वाक्सायव्यापारस्य कश्चिन्नित्यन्तः प्रेवस्य
 च तत्कार्यप्रभवानुमानतस्यात्रयेवा, आगमाच्च ॥

अथ संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

10 अन्धोन्धानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या ॥ तेषां मिथ्यात्वविरतिकषाणयोगानामाख्यायां
 सत्यदर्शनविरतिप्रमादपरिहारसमादिशुभिसप्तधर्मास्तुमेवाभि-
 निर्दिष्टो निवारणं स्वगणं संवरः; पर्यायकथनेन व्याख्या ।
 आत्मनः कर्मोपादानचेतुभूतपरिचामाभावः संवर इत्यभिप्रायः ।

15 यः च द्वैतसर्वभेदाद्वेषा । तत्र बाह्यस्यस्ययोगनिरोधकाद्ये सर्व-
 संवरः । त्रैलोक्याद्ये परस्मिन्तिपत्तेरारम्भ द्वैतसंवरः ॥

अथ बन्धतत्त्वमाह । "बन्धो जीवस्य कर्मणः" इत्यादि । तत्र
 बन्धः परस्परान्वेषो जीवप्रतिप्रसुप्तज्ञानां चौरजीववत् । अथवा
 कथं च वेगान्ना पारतन्त्र्यापन्नते ज्ञानापरसादिना संबन्धः

20 पुनस्तद्विज्ञानः । अथ जीवकर्मणोः संबन्धः किं त्रैलोक्यादिव-
 परिकल्पितानुभूतिकसुखसंपत्तौकस्य चतान्तः कश्चिद्विज्ञान-

प्रकृत्या "इधोरपि" कर्मवर्गसाधोग्रहणार्था जीवसा चान्यो-
 न्वासुगमात्मान्योन्वातुमतिस्वरूपः परस्परानुप्रवेशरूप इत्यर्थः ।
 अथमत्र भावः । वज्रयस्त्रिष्वसंबन्धवत् शीरोदकसंपर्कवदा
 जीवकर्मसोर्भेयोऽनुप्रवेशात्प्रकृत्य एव संबन्धो बन्धो बोद्धव्यो, न
 पुनः कश्चुक्किकश्चुकसंधोगकस्योऽन्यो वेति । अथाह । कथम- 5
 मूर्तेस्तात्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्यादागप्रतिविरहात्कर्मपक्षसुच्यते
 इति चेत् । उच्यते । इत्यनेव तावदस्मान्गारेका प्रक्रिया भवतो
 ऽनभिन्नतां ज्ञापयति, यतः केनामूर्तताभ्युपेतात्मनः कर्मजीव-
 संबन्धस्यागादिसादिकमपरिणामे सति शीरोदकवन्मूर्त एव
 कर्मपक्षे व्यापियते । न च हस्तादिव्यापारादियं कर्म, किं 10
 तु पौद्गल्यमपि सदृशवशाद्यविशेषाद्भागदेषमोक्षपरिणामाभ्यन्त-
 र्दृष्ट्यादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजासंश्लेषमादागं शेषाभ्यन्त-
 रुपो रजोसमनवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तरमाप्तुसंश्लेषात्जीवसा
 कर्मसा सह लोकीभावात्कर्मचिन्मूर्तत्वमपि संसारावसाधामभ्यु-
 मन्वत एव सादादवादिभिरिति । य च प्रज्ञाप्रज्ञाभेदाद् 15
 देहा । प्रकृतिशित्यनुभागप्रदेशभेदाच्च चतुर्विधा । प्रकृतिः
 सभावो यथा ज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनसमावभित्यादि ।
 क्लितिरध्ववशाद्यजनः काशविभानः । अतुभागो रवः । प्रदेशः
 कर्मदृष्टसंबन्ध इति । पुनरपि मूलप्रकृतिभेदादृष्ट्या ज्ञानावर-
 णादिकः । अन्तरप्रकृतिभेदादृष्ट्याश्रद्धधिकप्रतभेः । सोऽपि 20
 तीव्रतीव्रतस्मद्व्यन्तरादिभेदादनेकविध इत्यादि कर्मपञ्चा-
 दवशेषः । अतः वज्रयसम् ॥

निर्जरातत्त्वमाह ।

बह्वस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मांस उच्यते ॥५२॥

अस्तु बह्वस्य जीवेन संबद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेः साटः
 5 सटनं हादशविधेन तपसा विचटनं, सा निर्जरा मता संमता ।
 सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तच्चाद्या चारित्रिणां दुष्करतर-
 तपस्वरणकायोत्सर्गकरणदाविंशतिपरीषत्परारणां श्लोकादिकाद्य-
 क्लेशकारिणामष्टादशग्रीसाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिषत्परि-
 चारिणां निःप्रतिकर्मशरीरिणां भवति । द्वितीया त्वन्यशरीरिणां
 10 तीव्रतरशरीरमानसानेककटुकदुःखगतसहस्रसहनतो भवति ॥

अथोत्तरार्धेन मोक्षतत्त्वमाह “आत्यन्तिकः” इत्यादि ।
 देहादेः शरीरपञ्चकेन्द्रियायुरादिबाह्यप्राणपुण्यापुण्यवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शपुनर्जन्मपक्षवेदचयकषायादिसङ्गाज्ञानासिद्धलादेवात्य-
 न्तिको वियोगो विरहः पुनर्मांस उच्यते । यो हि शयन्नवति न
 15 पुनः कदापि न भवति, स आत्यन्तिकः । अत्र परं आह । ननु
 भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः, तस्य सादित्वात् । परं रागा-
 दिभिः सहात्यन्तिको वियोगो ऽसंभवी, प्रमाद्यबाधनात् ।
 प्रमाद्यं चेदम् । अदनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति, यथा-
 काशम् । अनादिमन्तस्य रागादय रति । उच्यते । यद्यपि रागा-
 20 द्यो हीना जन्तो रनादिमन्तः, तथापि कश्चिद्यथावस्थितस्त्री-
 शरीरादीन्संस्तुतत्त्वावगतेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः

प्रतिक्षणमपचयो वृक्षते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालादिसाम-
 शीसङ्गावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युप-
 गमे ऽपचयस्याप्यसिद्धेः । यथा हि ग्रीतस्वर्गसंपाद्या रोमहर्षादयः
 ग्रीतप्रतिपक्षं च वक्रमेन्दतायां मन्दा उपसन्धा उत्कर्षं च
 निरन्वयविनाशिताः, एवमन्यथापि मन्दासङ्गावे निरन्वयविना- 5
 शोऽवस्थनेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य
 मन्दता भवति तत्प्रकर्षं च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं
 प्रतिपक्षभावोत्कर्षं ऽपि न रागादीनामत्यन्तसुच्छेदो भवित्य-
 तीति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि वाच्यं, सहभूतसंभावं सहका-
 रिसंपाद्यसंभावं च । तत्र यस्यसहभूतसंभावं, तत्र बाधकोत्कर्षं 10
 कदापिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मनः सह-
 भूतसंभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः । ततो ऽत्यन्तप्रकर्षव-
 त्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः ।
 रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः । ततः
 कर्मणो निर्मूलमपगमे ते ऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोग- 15
 स्यात् । ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः, ते तदत्य-
 न्तवृद्धौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वक्रिवृद्धौ ।
 भावोपधानादपकर्षिणस्तु सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति ।
 अथ “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभूतसंभावज्ञानादि-
 श्यवच्छेदार्थम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमत्, न 20
 तद्विनाशमाविशति” इति, तदयप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्व्य-
 भिचारात् । प्रागभावो ज्ञानादिमानपि विनाशमाविशति,

अन्वया कार्यानुत्पत्तेः । काष्ठकोपककोः संबन्धेन च चेतुरने-
 कान्तिकः । तद्व्ययोगे ऽपि क्वादिघन्तमित्यतो ऽपि चारंस्तु-
 टपाकादिगोषावेन विघटमानो बृह इति । अथ राजादयो
 धर्मा धर्मिण्य आत्मनो भिन्नाच्चेत्, तदा सर्वेषां वीतरागत्वसि-
 ६ ड्मप्रसङ्गः, रागादिभ्यो भिन्नात्, सुप्तात्मवत् । अभिन्नाच्चेत्,
 तदा तेषां अचे धर्मिणो ऽपि अथ इति । तद्व्युक्तं, भेदाभे-
 दपक्षे जात्यन्तरस्याभ्युपगमात् । कथमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिधर्मायां न भेद एव, अभेदस्यापि सत्त्वात् ; नाप्यभेद
 एव, भेदस्यापि सत्त्वात् । ततो गौतमोपायकाश्च इति । अथ
 10. कार्मव्यग्ररीरादेः सर्वपापियोगे कथं जीवन्तोर्ध्वमा लोकान्तं
 गतिरिति चेत् । पूर्वप्रयोगादिभिस्तत्त्वोर्ध्वं गतिरिति ब्रूमः ।
 तद्युक्तं तत्कार्यभाष्ये ।

तद्व्यग्रमेवोर्ध्वमा लोकान्तात् गच्छति ।

पूर्वप्रयोगात्तत्त्वोर्ध्वमेवोर्ध्वगौरवैः ॥ १ ॥

15 कुशाक्षयकं दोषायामिषौ चापि यथेयते ।

पूर्वप्रयोगात्कर्मैव तथा विद्वगतिः सता ॥ १ ॥

तत्त्वोर्ध्वगतिर्निर्माणाया दृष्टाद्यु चानुनः ।

कर्मव्यग्रनिर्माणाया विद्वगतिः सता ॥ २ ॥

एतत्त्वोर्ध्वगतिः सता ॥ २ ॥

20 कर्मव्यग्रनिर्माणाया विद्वगतिः सता ॥ ३ ॥

कर्मव्यग्रनिर्माणाया विद्वगतिः सता ॥ ३ ॥

कर्मव्यग्रनिर्माणाया विद्वगतिः सता ॥ ४ ॥

अथाधस्त्रिर्गूर्ध्वं च सोऽष्टवाच्यमिदं वचः ।
 स्वभावतः प्रवर्तन्ते तयोर्ध्वंगतिरात्मनः ॥ ६ ॥
 अधस्त्रिर्गूर्ध्वं तयोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।
 ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ ७ ॥
 ततो ऽयूर्ध्वगतिस्रोतां कक्षाभास्योति चेन्मतिः ।
 धर्मास्तिकाद्यस्वभावात्स हि हेतुर्गतेः परम् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकाद्यस्व गतिहेतुत्वं पुरापि व्यवस्थापितमेवेति ।
 ननु भवतु कर्मणामभावे ऽपि पूर्वप्रयोगादिभिर्जीवस्योर्ध्वं
 गतिः, तथापि सर्वथा प्रतीरेन्द्रियादिप्राणनामभावात्सोऽप्ये
 जीवस्याजीवत्वप्रसङ्गः । यतो जीवनं प्राणधारणसुच्यते ; तस्ये- 10
 कास्ति, तदा जीवस्य जीवनाभावादजीवं स्यात्, अजीवस्य च
 मोक्षभाव इति चेत् । न, अभिप्रायापरिज्ञानात् । प्राणा हि
 द्विविधाः, द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च । मोक्षे च द्रव्यप्राणानामेवा-
 भावः, न पुनर्भावप्राणानाम् । भावप्राणाश्च सुक्तावस्थावामपि
 सन्त्येव । यदुक्तम् ।

15

अस्मात्प्राणिकसन्ध्यावर्ध्वं दर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो निर्दन्देनापि च सुखेन ॥ १ ॥

ज्ञानादस्यु भावप्राणा सुक्तो ऽपि जीवति स तैर्धि ।

तस्मान्नजीवत्वं नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ २ ॥

ततस्तान्मन्त्रज्ञानानन्ददर्शनानन्दवीर्याङ्गान्तसुखसुखं जीवनं 20
 विद्वानामपि भवतीत्यर्थः । सुखं च विद्वानां सर्वसंसारसुख-
 विरक्तसुखं परमानन्दरूपं ज्ञानस्यम् । उक्तं च ।

न वि प्रति नदुस्त्राणं तं सुखं तैव सम्बन्धितं ।
 अं चिद्व्याणं सुखं अन्वावाणं उवगवाणं ॥ १ ॥
 सुरगणसुखं समग्नं सम्बद्धा पिच्छिणं अणनासुखं ।
 न वि पावद सुनिसुखं एकासिं वम्बम्बुधिः ॥ २ ॥
 चिद्व्यास सुखो राधी सम्बद्धा पिच्छिणो नद हस्विया ।
 यो ऽणनावम्बभद्रयो सम्वागावे न मारम्बा ॥ ३ ॥

तथा योगशास्त्रे ऽप्युक्तम् ।

सुरासुरनरिन्प्राणां यत्सुखं भुवनेषु ।

तस्याद्वयभागे ऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥ १ ॥

10

सुखभावजसत्त्वाणं यस्मिन्मै श्चायतं सुखम् ।

चतुर्वर्गापत्नीनेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अथ चिद्व्यानां सुखमपत्ने यद्यो विप्रतिपद्यन्ते । तथापि ।

आत्मनो सुखौ बुद्ध्याद्यग्रेषुषोऽप्येदात्कथं सुखमपत्नमिति
 त्रैशेषिकाः १ । अत्यन्तचित्तवन्तानोऽप्येदत् आत्मन एवासंभवा-

15

दिति शौचताः २ । अभोकृलात्कथमात्मनो सुखौ सुखमपत्न-
 मिति सांख्याः ३ ॥ अथादौ त्रैशेषिकाः अग्रेषुषीं विप्रेषयन्ति ।

ननु मोक्षे विप्रद्वेषानादिकभावतात्मनो ऽसुपपत्ता, बुद्ध्यादि-
 विप्रेषुषुषोऽप्येदत्कथमात्मोचस्य । तथापि । अथवादिप्रमाणप्रति-

20

पत्ने जीवस्वरूपे परिपाकं प्राप्ते तत्प्राप्तौ ज्ञानात् जीवविप्रेष-
 बुद्ध्यानामात्मनोऽप्येदत् स्वरूपेसात्मनो ऽप्येदात्कं मोक्षः । तनुऽप्येदे

च प्रमाणमिदं । अथा । तत्त्वानामात्मविप्रेषुषुषाणां ज्ञानात्
 ऽप्येदात्कं मोक्षः । अथा । तत्त्वानामात्मविप्रेषुषुषाणां ज्ञानात्

विद्वो हेतुः, यथे वर्तमानत्वात् । नापि विद्वः, सपथे प्रदीपादौ
 सत्वात् । नाथनेकामिकः, केवलपरमासादावप्रवृत्तेः । नापि
 कौशल्यथापदिष्टः, विपरीतार्थस्थापकयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्-
 वासंभवात् । ननु संतानोच्छेदहेतुर्वक्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
 निरन्तरमासाभावात्कश्चित्पुंसस्तत्त्वज्ञानं जायते, तेन च 5
 मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्विधीयते, तच्च निवृत्तौ तत्कार्यभूता रागा-
 दयो निवर्तन्ते, तदभावे तत्कार्या मनोवाङ्मायप्रवृत्तिर्यावर्तते,
 तद्वाटतौ च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । आरम्भशरीरेन्द्रियकार्य-
 योस्तु सुखादिफलोपभोगात्प्रवचः । अनारम्भशरीरादिकार्ययो-
 रप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रवचः । ततश्च सर्वसंतानो- 10
 च्छेदाश्लेष इति खितम् ॥

अथ प्रतिविधीयते । यन्नावदुक्तं “संतानत्वात्” इत्यादि,
 तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्धादिगुणानां
 संतानोच्छेदः शाश्वते ऽभिज्ञानां वा कथंचिद्विज्ञानां वा ।
 चाप्यथ आत्मचाविद्वो हेतुः, संतानिभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नस्य 15
 यन्मानसावत्कल्पत्वात् । द्वितीयपथे तु सर्वथाभिज्ञानां तेषा-
 मुच्छेदवाधने संतानवत् संतानिणो ऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च
 कक्षांशौ श्लेषः । भिन्नाभिन्नपचाभ्युपगमे थापयित्वात्तः । किं
 च । विद्वत्कार्यं हेतुः, कार्यकारणभूतस्यप्रवाहस्यसंसंतानत्वस्य
 नित्याभित्येकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यात एव प्रति- 20
 पादित्वमासेत्वात् । शाश्वतत्वस्य बुद्धानां, प्रदीपादेरत्यन्तो-
 च्छेदासंभवात्, तत्रपरमादूनां नास्त्वदस्यपरित्यागेनाभ्यकार-

रूपतयावस्थानात् । प्रथोमज्ञाप । पूर्वापरस्यभावपरिहाराङ्गी-
 कारस्मितिकवृत्तपरिणामवाग्ब्रह्मैः, सत्तात्, पटादिवदिति ।
 अथ वज्र वक्रव्यं, तत्तन्निभाकृते विकारेणानेकान्तप्रवृत्ते । किं
 च । इन्द्रियजानी बुद्ध्यादिमुद्यानासुच्छेदः साध्यमानो ऽस्तुताती-
 5 म्प्रियासाम् । तत्राद्यपचे सिद्धबाधनं, अस्माभिरपि तत्र तदुच्छे-
 दाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे सुप्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनुप्र-
 पत्तेः । मोक्षार्थं हि सर्वो ऽपि निरतिग्रथसुखज्ञानादिप्राप्त्य-
 भिलाषेषैव प्रवर्तते, न पुनः शिक्षाग्रकलकल्पमपगतसकलसु-
 खसंवेदनमात्मानसुपपादयितुं शतते । यदि मोक्षायसाधामपि
 10 पापापकल्पो ऽपगतसुखसंवेदनाशेषः पुरुषः संपद्यते, तदा
 कृतं मोक्षेण, संसार एव गरीयान्, अथ शान्तरापि सुखशेष-
 प्रतिपत्तिरप्यस्ति । जतो न वैशेषिकोपकल्पिते मोक्षे कस्य-
 चिद्गन्तुमिच्छा । उक्तं च ।

वरं वृन्दावने वाचः भृगास्यैव सहोचितम् ।

15 न तु वैशेषिकीं सुक्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ १ ॥

एतेन बहून्मीमांसका अपि

यावदात्मगुणाः सर्वे गोच्छिन्ना वास्माद्वयः ।

तावदात्मनि कौ दुःखव्यावृत्तिर्नाविकल्पते ॥ १ ॥

धर्मो धर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

20 मूलभूतौ च तावैव कस्यो संसारवपानः ॥ २ ॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यप्ररौरास्यनुपपत्तवान् ।

नात्मानः सुखदुःखे च इत्यथौ सुक्तं उच्यते ॥ ३ ॥

ननु तस्मान्नवज्ञायां कौटुमात्मावशिष्यते ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥

जर्मिषद्भातिगं रूपं तदस्याज्जर्मनौपिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्षोभायदूषितम् ॥ ५ ॥

(जर्मयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः । न हि वै सन्नरीरस्व 5
प्रियाप्रियचोरपक्षतिरक्षि । सन्नरीरं दाव सन्तं प्रियाप्रिये न
स्युगत इत्यादि), तदल्पपासं द्रष्टव्यम् । अतः किं शुभकर्म-
परिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि सुप्तौ निविध्यमानानि
सन्तुत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये
ऽसिद्धः, आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूप- 10
मत्यन्तसुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं,
तत्सद्भावे प्रमाणसद्भावात् । तथाहि आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्त-
प्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरतथोपादीयमानत्वाच्च, वैषयिक-
सुखवत् । यथा सुखार्थं सुसुषुप्रयत्नः, प्रेषापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्,
ऊचीवक्षप्रयत्नवदिति । तच्च सुखं सुप्तौ परमातिशयप्रप्तं, 15
या आस्थानुमानांमसिद्धा ; यथा, सुखतारतम्यं कश्चिदिशान्तं,
तरतमशब्दवाच्यात्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथा ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे ऽभिव्यज्यते ।

यदा ब्रह्मा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥

तदा तन्नित्यमानन्दं सुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।

20

इति मुनिर्ब्रह्मावात् । तथा ।

सुखजात्यग्निकं अन्नबुद्धिपापमतीश्रियम् ।

तं वै मोक्षं विद्यानीयाहुः प्रायमज्जनात्मभिः ॥ १७ ॥

इति कतिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमकर्म प्रतिपत्तव्यमिति
क्षितम् ॥

- अथ सांख्या भ्रूयते । इह सुदुर्लभैतन्व्यस्वरूपो ऽयं पुरुषः;
 5 इत्यस्य सुखीकरणे ऽप्यप्रकृत्यादकर्ता, साक्षाद्भोक्ता, जडा
 प्रकृतिं चक्रियामाभितः । अज्ञानतमन्व्यप्रतया प्रकृतिस्त्वमपि
 सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोद-
 मानश्च प्रकृतिं सुखस्यभावां मोहाकान्यमानः संसारमधिवसति ।
 यदा तु ज्ञानमस्त्वाविर्भवति “दुःखहेतुरिषं न ममानया च
 10 संवर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकस्वातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं
 बुद्धेः । अपि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमेव
 भोक्तव्यम्” इति मत्वा कुडिनी स्त्रीवहूरादवसर्पति । तत
 उपरस्तायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः स्वरूपं च
 चेतनाप्रतिरपरिषामिन्यप्रतिसंक्रमप्रतिदर्शितविविषयानया च ।
 15 अतश्चदात्मक एव सुप्तात्मा न पुनरागन्त्यादिसंभावः, तस्य
 प्रकृतिकार्षत्तम्, तस्याश्च जीवनायं नष्टत्वान् ॥

- अथ वचं भ्रूमः । अन्तावदुक्तं “संशयात्मा अज्ञानतमन्व्य-
 तथा” इत्यादि, तद्सुन्दरं, अतः किमज्ञानमेव तम अताज्ञानं च
 तममेति । अथमपचे सुप्तात्मापि सुखादिफलं किं नात्मकं
 20 मन्वेत्, ज्ञानस्य बुद्धिधर्ममाहुरेव प्रकृत्या समस्तपरतत्वात्,
 सुप्तात्मनो ऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमन्व्यप्रतयाविवेकान् । द्विती-
 यपचे तु किमिदमज्ञानादन्वयप्रमो मान रागादिकमिति चेत्,

खलं प्रतिपद्यति । तत्र कथमपि बाध्यमते प्रकृतिसंयोगो षट्ते
 ततश्च संयोगाभावादिषोभो ऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वादि-
 षोभश्च ॥ किं च । अदुक्तं “विवेकख्यातेः” इत्यादि, तद्विचित्र-
 रितरमणीयम् । तत्र केचं ख्यातिर्नाम । प्रकृतिपुरुषयोः स्त्रेण
 5 स्त्रेण रूपेषावस्थितयोर्भेदेन प्रतिभाजनमिति चेत् । सा कश्च,
 प्रकृतेः पुरुषश्च वा । न प्रकृतेः, तस्या असंबन्धपूर्वणि स्थितत्वा-
 द्भेदेनत्वाद्गभ्यपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्यासंबन्धपूर्वणि
 स्थितत्वात् । तथा अदपि “विज्ञातविरूपाक्षं” इत्याद्युक्तं,
 तद्व्यवनीचिताभिधानं, प्रकृतेर्जडतत्वेत्वं विज्ञानानुपपत्तेः । किं
 10 च विज्ञातापि प्रकृतिः संचारदशावस्थां च ऽप्यात्मनो भोगाद्य
 स्वभावतो वायुवत्प्रवर्ततां, तत्स्वभावश्च नित्यतया तदापि
 सत्तात् । न हि प्रकृतिस्वभावो वायुर्विरूपतया येन ज्ञातत्वं प्रति
 तत्स्वभावाद्युपरमत इति ; कृतो मोक्षः स्यात् । तदा तदसत्त्वे
 वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताद्यानिः, पूर्वभावत्यागेनोत्तरस्वभावोपा-
 15 दानश्च नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिष्कामिनि नित्य एव
 तद्विरोधात् । प्रकृतेश्च परिष्कामिनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो
 ऽपि तदङ्गीकर्तव्यं, तस्यापि प्राक्तनसुखोपभोगस्वभावपरिहारेण
 मोक्षे तद्भोगस्वभावस्वीकारात्, असुखाद्विषयभावत्यागेन
 सुखत्वादिस्वभयोपादानाच्च । चिद्धे चास्य परिष्कामिनित्यत्वे
 20 सुखादिपरिष्कामैरपि परिष्कामित्वमस्याभ्युपगमार्थं, अन्वया
 मोक्षोपायप्रसङ्गः । ततश्च न कथमपि बाध्यपरिकल्पितो मोक्षो
 षट्ते । न मोक्षस्वरूप एवानन्तसुखादिसरूपो ऽभ्युपगमश्च ॥

अथ सौमताः संगिरन्ते । ननु ज्ञानक्षणप्रवाहधीतिरेकेण
 कस्याप्यात्मनो ऽभावात्कस्य सुप्तौ ज्ञानादिस्वभावः प्रसाध्यते ।
 सुप्तिश्चात्मदर्शिनो दूरोत्तरिता । यो हि पश्यत्यात्मानं स्थिरा-
 दिरूपं तस्यात्मनि स्वैर्यगुणदर्शननिमित्तत्वेहो ऽवश्यभावी,
 आत्मस्वेहाच्चात्मसुखेषु परिहृत्यन्मुखेषु च दोषांस्तिरस्कृत्य गुणा- 5
 नमरोपस्यति, गुणदर्शी च परिहृत्यन्मेति सुखसाधनान्युपादत्ते ।
 ततो थावदात्मदर्शनं तावत्संसार एव । तदुक्तम् ।

यः पश्यत्यात्मनं तत्रास्याहमिति ग्राम्यतः स्नेहः ।

स्नेहात्सुखेषु द्रव्यति द्रव्या दोषांस्तिरस्कुरुते ॥ १ ॥

गुणदर्शी परिहृत्यन्मेति सुखसाधनान्युपादत्ते । 10

तेनात्माभिनिवेशो थावन्तावत्स संसारः ॥ २ ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः समायान्ति ॥ ३ ॥

ततो मुक्तिमिच्छता पुत्रकलचादिकं स्वरूपं वाणात्मक-
 मनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमय्या चिन्तामय्या च भावनया 15
 भावयितव्यम् । एवं भावयतस्तत्राभिसङ्गाभावादभ्यासविशेषा-
 दैराग्यमुपजायते । ततः सास्त्रवर्षित्तसंतानलक्षणसंसारविनिवृत्ति-
 रूपा मुक्तिरुपपद्यते । अथ तद्भावनाभावे ऽपि कायक्लेशलक्षणा-
 लक्षणसः सकलकर्मप्रलयान्मोक्षो भवित्यतीति चेत् । न, कायक्लेश
 कर्मफलतया नारकादिकायसंतापवत् तपस्त्रायोगात् । विधि- 20
 शक्तिकं च कर्म, विधिफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं
 कायसंताननाचात्कीयते, अतिप्रसङ्गात् । अथ तपःकर्मशक्तीनां

संकरेण चयकरणश्रीलमिति काला एकरूपादपि तपसश्चि-
 शक्तिकस्य कर्मणः चयः । नन्वेवं स्वल्पक्रेत्रेणोपवासादिना-
 यश्रेषस्य कर्मणः चयापत्तिः, शक्तिर्साकार्यान्यथानुपपत्तेः ।
 चक्तं च ।

- 5 कर्मचयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तत्र कायसंतापः ।
 कर्मफलत्वाकारकदुःखमिव कथं तपस्तस्यात् ॥ १ ॥
 अन्यदपि वैकरूपं तश्चिचयमिचित्तमिह न स्यात् ।
 तच्छक्तिसंकरः चयकरौत्यपि वचनमात्रम् ॥ २ ॥

तस्माच्चैराव्यभावनाप्रकर्षविशेषाच्चित्तस्य निःक्रेत्रावस्था मोक्षः ॥

- 10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावद्दुक्तं “ज्ञानस्यप्रवाह”
 इत्यादि, तद्विचारितविस्तपितं, ज्ञानस्यप्रवाहव्यतिरिक्तं युक्ता-
 कषानुसूतसूत्रोपममन्थयिनमात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृताग-
 मादिदोषप्रसङ्गेः स्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः
 पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव ; किं लज्जो जगो दुःखानुषक्तं
 15 सुखसाधनं पश्यन्नात्मच्छेदासाधारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु
 प्रवर्तते ऽप्यथादौ च, सुखात्तुरवत् । हितं हितविवेककक्षता-
 न्तिकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मच्छेदादात्मनिकसुख-
 साधने सुक्तिमार्गं प्रवर्तते, प्यथादौ चतुरात्तुरवत् । यद्युक्तं
 “सुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथा-
 20 नित्यानात्मकलादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा
 नित्यादिभावनावस्युक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि काशान्तरा-
 यश्चात्वेकानुसंधादव्यतिरेकेण भावनाप्युपपद्यते । तत्र चो हि

१) विमर्शादिभिर्बुद्धः, तस्यैव तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभि-
 संधिस्थापारे सति मोक्ष इत्येकाधिकरणे सत्येव बन्धमोक्ष-
 व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः चणो बुद्धो ऽन्यस्य च तन्मु-
 क्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्यापारस्येति वैचधि-
 करणस्यास्यर्वमयुक्तम् । किं च । सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्व प्रवर्तमानः 5
 किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च
 कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनु-
 २) संदध्यात् । चणः संतानो वा । न तावत्क्षणः, तस्यैकचणस्याधितया
 निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि
 संतानः, तस्य संतानियतिरिक्तस्य सौगतैरभ्युपगमात् । किं च । 10
 निरन्वयविनश्यत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव
 स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्ष उपरमश्च
 विनाशः, च च निर्हेतुकतयायत्नसिद्धः । ततस्तदर्थो ऽनुष्ठाना-
 3) दिप्रयासो निष्फल एव । किं च । तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्त-
 नस्य रागादिचणस्य नाशः क्रियते भाविनो वानुत्पादस्तदुत्पा- 15
 दकग्रन्थेर्वा चयः संतानस्योच्छेदो ऽनुत्पादो वा निराश्रयचित्त-
 संतत्युत्पादो वा । तथाद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया
 भवन्मते क्षुतसिद्धुत्पत्तिविरोधान् । द्वितीयो ऽप्यत्र एवासाधी-
 चान्, उत्पादाभावो चानुत्पादः । सो ऽभावरूपत्वात्कथं क्षुत-
 सिद्धुत्पद्यते, अपसिद्धात्प्रसङ्गात् । तच्छक्तेः चयो ऽनुपपन्नः, 20
 तस्मात्प्रभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते क्षुतसिद्धुत्पत्ति-
 विरोधान् । संतानस्योच्छेदार्थो ऽनुत्पादार्थो वा तदप्रयास

- इत्यथनेन निरस्तं, चणोच्छेदानुत्पादवत् । तथोरथभावरूपतया
निर्हेतुकत्वात्कृतो ऽयुत्पत्तिः, अनुपपत्तेः । किं च । वास्तवस्य
संतानस्थानभ्युपगमात्किं तदुच्छेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य
मारणं कापि दृष्टम् । तस्य संतानोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।
- 5 अथ निराश्रयरूपचित्तसंतत्युत्पत्तिलक्षणा सा तत्रायाससाध्येति
पचस्तु व्यायाम् । केवलं सा चित्तसंततिः साम्यया निरन्वया
वेति वक्तव्यम् । आद्ये सिद्धसाधनं, तथाभूत एव चित्तसंताने
मोक्षोपपत्तेः । बद्धो हि मुच्यते नाबद्धः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः,
निरन्वये हि संताने ऽन्यो बध्यते ऽन्यस्य मुच्यते । तथा च
- 10 बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, कृतनाशादयस्य दोषाः इष्टिलग्रा
एव धावन्ति । तथा यदुक्तं “कायक्लेश” इत्यादि, तदप्यसत्यं,
हिंसाविरतिरूपप्रतोपट्टं हकस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वे ऽपि तप-
स्त्वाविरोधात् । व्रताविरोधो हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतु-
त्वात्तपो ऽभिधौयते । न चैवं नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्व-
- 15 प्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तपस्त्वविरोधात् । अतः
कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्थापादयितुं शक्या ।
यदपि शक्तिसंकरपक्षे स्वप्नेत्यादि प्रोक्तं, तत्सूक्तमेव, विशिष्य-
कसदानसमर्थाणां कर्मणां शक्तिसंकरे सति क्षीणमोहान्धसमये
ऽयोगिचरमसमये शक्लेशतः स्वप्नेनैव शुक्लाधानेन तपसा
- 20 प्रत्ययाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेस्तान्धयानुपपत्तेः । स तु
तच्छक्तिसंकारो बलतरकायक्लेशसाध्य इति युक्तसादर्शो ऽनेकोप-
वासादिकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः, तमन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः ।

ततः कथंचिद्वनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानो ऽनेकविधतपनेनुष्ठाना-
मुच्यते । तस्य चानन्तपतुष्टयलाभस्वरूपो मोक्ष इति प्रति-
पत्तयम् ॥

अथात्र दिग्गन्तराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु
अथोक्तलक्षणो मोक्षः ; परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः । 5
तद्ग्राहि । न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्,
नपुंसकवत् ॥ अत्रोच्यते । स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारि-
चाद्यभावेन १ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३
स्मारणाद्यकार्त्तवेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६
वा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः चोदक्षमः, यतः किं चारिचा- 10
भावः सचेत्त्वेन १ मन्वसत्त्वतया २ वा । तत्र यद्याद्यपक्षः,
तदा चेत्त्वापि चारिचाभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १
परियह रूपतया २ वा । यदि परिभोगमात्रेण, तदा परि-
भोगो ऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २
वा । तत्र न तावदाद्यः, यतः प्राणेभ्यो ऽपि नापरं प्रियं, 15
प्राणान्येताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते । वस्त्रस्य का कथा । अथ
संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं पुरुषाणामपि संयमोपकारितया
वस्त्रपरिभोगः । अथावस्त्रा एता वस्त्रादपि पुरुषैरपभुञ्जन्त इति
तद्धिना तासां संयमवाधासंभवो न पुनर्नराणामिति न तेषां
तदुपभोग इति चेत्, तर्हि न वस्त्राचारिचाभावः, तदुप- 20
कारित्वात्तस्य, आहारादिवत् । नापि परियह रूपतया, यतो
ऽस्य तद्रूपता किं मूर्च्छाहेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा

- स्पर्शमात्रेण ३ जीवसंस्क्रियेतुल्येन वा ४ । तत्र यथाचः, तर्हि
 शरीरमपि मूर्च्छाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुः, तस्यान्तरं
 गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्वेतुलात् । अथ मूर्च्छाया हेतु-
 रिति पक्षः, तर्हि वस्त्रवत्तस्यापि किं दुस्त्वजत्वेन १ सुक्त्वज्ज-
 ५ तथा वा २ । न प्रथमत एव परिहारः । यदि दुस्त्वजत्वेनेति
 पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषांचिदा २ । न
 तावत्सर्वेषां ; दृश्यन्ते हि बहवो वस्त्रप्रवेशादिभिः शरीरमपि
 त्यजन्तः । अथ केषांचित्, तदा वस्त्रमपि केषांचिदुस्त्वज-
 मिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ सुक्त्वजत्वेनेति पक्षः,
 10 तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविधशक्तिविकल्पानां स्थाध्यायाद्युपपद्यमानत्वेन
 शरीरवन्सुक्त्वज्ज्वात्किमिति परिहारः । अथ धारणमात्रेण ;
 एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनायवविषयोप-
 निप्पातमथ शीतमिति विभाव्यधर्माधिना साधुशिरसि वस्त्रे
 प्रक्षिप्ते उपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्पर्शमात्रेण, तदा
 15 भूत्यादिना निरन्तरं स्पर्शसद्भावात्सुपरिग्रहत्वेन तीर्थंकरादीना-
 मपि न मोक्षः स्यादिति साभिमिच्छतो भवतो मूर्च्छातिः
 संजाता । अथ जीवसंस्क्रियेतुल्येन, तर्हि शरीरस्यापि जीव-
 संस्क्रियेतुलात्परिग्रहहेतुत्वमथ, क्वमिच्छूकाद्युत्पादस्य तत्र
 प्रतिप्राणिप्रतीतत्वात् । अथास्ति, परं यतना तत्र विधीयते,
 तेनायमदोष इति चेत्, तर्हि वस्त्रे ऽप्ययं न्यायः किं काकै-
 20 भंक्षितः, वस्त्रस्यापि अतनयैव सावनसाधनादिकरूपेण जीव-
 संस्क्रियेन्निराण्डत्वात् । तत्र वस्त्रसद्भावेन चारिणासंभवः । नापि

मन्त्रसन्तत्या, यतः सत्त्वमिह व्रततपोधारणविषयमेधितव्यम् ।
तच्च तास्त्रनख्यं सुदुर्धरग्रीकवतौषु संभवति । अतो न चारिचा-
संभवेन तासां हीनत्वम् । ननु भवत्वविशिष्टं चारिचं स्त्रीणां,
परं परमप्रकर्षप्राप्तं यथाख्याताभिधं तासां न स्यादिति पुद्-
बेभ्यो हीनत्वमिति चेत्, तर्हि चारिचपरमप्रकर्षाभावो ऽपि 5
तत्रसां किं कारणाभावेन १ विरोधसंभवेन वा । न तावदाद्यः
पक्षः, अविशिष्टचारिचाभ्यासस्यैव तन्निवन्धनत्वात्, तस्य च
स्त्रीष्वनन्तरमेव समर्थितत्वात् । नापि द्वितीयः, यथाख्यात-
चारिचस्त्वावाग्दृश्यामत्यन्तपरोक्षतया केनचिद्विरोधानिर्णयादिति
चारिचाभावेन न स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ १ ॥ नापि विशिष्टसाम- 10
र्थ्यासत्त्वेन, यत इदमपि किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनाद्योग्यत्वेन १
वादादिसिद्धिरहितत्वेन २ अल्पश्रुतत्वेन वा ३ । न तावदाद्यः
पक्षः, यतस्तदभावः किं यच्चैव जन्मनि तासां सुक्तिगामित्वं
तथैवोच्यते सामान्येन वा । यद्याद्यपक्षः, तर्हि पुद्गलात्मपि
यच्च जन्मनि सुक्तिगामित्वं तच्च सप्तमपृथ्वीगमनद्योग्यत्वं, तत- 15
स्त्वेषामपि सुत्त्वभावः स्यात् । अथ द्वितीयः, तदाद्यमाश्रयो
भवतः ; यथा सर्वोक्ताष्टपदप्राप्तिः सर्वोक्ताष्टेनाश्ववसायेन प्राप्यते ।
सर्वोक्ताष्टे च दे एव पदे सर्वदुःखस्त्रानं सप्तमी नरकपृथ्वी सर्व-
सुखस्त्रानं मोक्षस्य । ततो यथा स्त्रीणां सप्तमपृथ्वीगमनमागमे
निषिद्धं तद्गमनद्योग्यतयाविधिसर्वोक्ताष्टमनोवीर्याभावात्, एवं 20
मोक्षो ऽपि तत्राविधिश्रुभमनोवीर्याभवाच्च स्त्रीणां भविष्यति ।
प्रयोगश्चात्र । नास्ति स्त्रीषु सुक्तिकारणं, श्रुभमनोवीर्यपरम-

- प्रकर्षात्, सप्तमपृथ्वीगमनकारणाद्गुभमनोवीर्यपरमप्रकर्षवत् । तदेतदयुक्तं, व्याप्तेरभावात् । न हि बहिर्याप्तिमात्रेण हेतु-
 र्गमकः स्यात्, किं त्वन्तर्याम्या, अन्यथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमक-
 त्वप्रसङ्गः । अन्तर्याप्तिश्च प्रतिबन्धबलेनैव सिध्यति, न चात्र प्रति-
 5 बन्धो विद्यते । ततः संदिग्धविषयत्वाद्युक्तिकमिदं साधनं चरम-
 ग्ररीरिभिर्निश्चिन्नव्यभिचारं च । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमन-
 हेतुमनोवीर्यप्रकर्षाभावे ऽपि युक्तिहेतुमनोवीर्यप्रकर्षसद्भावात् ।
 तथा मत्स्यैरपि व्यभिचारः । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमनहेतुमनो-
 वीर्यप्रकर्षसद्भावे ऽपि न युक्तिगमनहेतुगुभमनोवीर्यप्रकर्षसद्भाव
 10 इति । तथा न हि येषामधोगमनशक्तिः श्लोका तेषामूर्ध्वगतावपि
 शक्तिः श्लोकैव, भुजपरिसर्पादिभिर्बिभ्रारत् । तथा हि । भुज-
 परिसर्पा अधो द्वितीयामेव पृथ्वीं गच्छन्ति, न ततो ऽधः, पच्छिण-
 स्तृतीयां यावत्, चतुर्थीं चतुर्व्यदाः, पञ्चमौसुरगाः । अथ च सर्वे
 ऽपूर्ध्वं सुत्कर्षतः सहस्रारं यावद्गच्छन्ति, अतो न सप्तमपृथ्वी-
 15 गमनायोग्यत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम् ॥ नापि वादादिष्वभि-
 रहितत्वेन, भूककेवल्लिभिर्बिभ्रारत् । तथास्यश्रुतत्वेनेति पच-
 स्वनुद्बोध्य एव, सुत्त्ववाप्यानुमितविशिष्टसामर्थ्यैर्माषतुषादिभि-
 रनेकान्तिकत्वात् । तच्च विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं स्त्रीणां घटते ॥२॥
 नापि पुरुषानभिवन्ध्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वं, यतस्तदपि किं
 20 सामान्येन १ गुणाधिकपुरुषापेक्षया २ वा । आद्यो ऽसिद्धः,
 तीर्थकरकनन्यादयो हि शक्यैरपि पूज्यन्ते किमङ्ग शेषपुरुषैः ।
 द्वितीयश्चेत्, तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्ध्यन्त इति

तेषामपि हीनत्वान्नोद्यो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य चत्वारः
 तीर्थंकरैर्विद्यमानास्मान्मर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थंकरवन्ध्यावा-
 म्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ ३ ॥ अथ स्मरणायकर्तृत्वेनेति
 पचः, तदाचार्याणामेव मुक्तिः स्यान्न शिष्याणां, तेषां स्मरण-
 यर्कर्तृत्वात् ॥ ४ ॥ अथामहर्द्विकलेनेति पचः । सो ऽपि न दृष्टः, 5
 यतो दरिद्राणामपि केषांचिन्मुक्तिः श्रूयते केषांचिन्महर्द्वि-
 काणामपि चक्रवर्त्यादीनां तदभावः ॥ ५ ॥ अथ मायादिप्रकर्ष-
 कलेनेति । तदपि न युक्तं, नारददृढप्रचारिभिर्बन्धिचारात् ।
 तत्र हीनत्वं कथमपि स्त्रीणां जाघटीतीति हीनत्वादित्यसिद्धो
 हेतुः ॥ ६ ॥ ततश्चाविभागेन न पुद्गलाणामपि निर्वाणं प्रतिपत्त- 10
 यम् । प्रयोगश्चात्र । अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविकलकारणवत्त्वात्,
 पुंवत् । तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते ।
 ततो भवत्येव स्त्रीणां मोक्ष इति स्थितं मोक्षतत्त्वम् ॥ एतेन
 ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयो ऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति 15
 परंपरिकल्पितं पराकृतम् ॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्ज्ञानयोगेन तस्य चारिचयोग्यता ॥ ५३ ॥

एतान्यनन्तरोदितानि नवसंख्यानानि तत्त्वानि यः स्थिराशयो
 न पुनः श्रद्धादिनां चक्षुषितः श्रद्धानस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्जानीते 20
 श्रद्धते च । अथैपरौत्येन समुते । एतावता जानन्नयन्नदुर्धमो

मिथ्याद्भुगेवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धर्वस्मिना महातर्के
 “दादग्राङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य अङ्ग-
 धानस्य सम्यक्ज्ञानयोगेन सम्यग्दर्शनज्ञानसङ्गावेन चारिचस्य
 सर्वसावद्यव्यापारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य योग्यता भवति ।
 5 अत्र ज्ञानात्म्यसङ्गस्य प्राधान्येन पूज्यत्वात्प्राग्निपातः । अनेन
 सम्यक्ज्ञानसङ्गाव एव चारिचं भवति नान्येत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

तथाभव्यत्वपाकेन यस्यैतन्नितयं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

जीवा देधा, भव्याभव्यभेदात् । अभव्यानां सम्यक्साध्यभावः,

- 10 भव्यानामपि भव्यत्वपाकमन्तरेण तदभाव एव, तथाभव्यत्वपाके
 तु तत्सङ्गावः । ततो ऽचायमर्थः । भविष्यति विवक्षितपर्याये-
 षेति भव्यः । तद्भावो भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, जीवा-
 नामनादिपारिणामिको भावः । एवं सामान्यतो भव्यत्वमभि-
 ध्रायाय तदेव प्रतिविशिष्टमभिधातुमाह । तथा तेनानियत-
 15 प्रकारेण भव्यत्वं तथाभव्यत्वम् । अर्थं भावः । भव्यत्वमेव स्वस्व-
 कास्त्रचेचयुवादिद्रव्यसत्त्वणसमपीभेदेन नानाजीवेषु भिद्यमानं
 सत्तथाभव्यत्वमुच्यते । अन्यथा तु सर्वैः प्रकारैरेकाकारार्थां
 योग्यतायां सर्वेषां भव्यजीवानां युगपदेव धर्मप्राप्त्यादि भवेत् ।
 तथाभव्यत्वस्य यः पाकः फलदानाभिसुखं, तेन तथा-
 20 भव्यत्वपाकेन । यस्य कस्यापि सागरोपमकोटाकोश्वभ्यन्तरानीत-
 सर्वकर्मस्थितिकस्य भव्यस्य । एतन्नितयं ज्ञानदर्शनचारिचचयं

भवेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, स भव्यः । सम्यक्समीचीने
 धे ज्ञानक्रिये ज्ञानचारित्र्ये, तयोर्धीगात्संयोगान्मोक्षस्य वियोग-
 स्थानन्तज्ञानदर्शनसम्यक्कसुखवीर्यपञ्चकात्मकस्य भाजनं स्थानं
 जायते । एतेन केवलाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां न मोक्षः किं दूभाभ्यां
 संयुक्ताभ्यां ताभ्यामिति ज्ञापितं भवति । अत्र ज्ञानघट्टणेन 5
 सदी सहस्ररत्नेन दर्शनमपि गच्छाम् । यदुवाच वाचकसुख्यः
 ५ “सम्यग्ज्ञानदर्शनचारिचाणि मोक्षमार्गः” इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणमत्र गन्धकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।
 तत्र विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविनाभावि सामान्यलक्षणं च
 विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्योन्यापरि- 10
 हारेण स्थितत्वात् । तेन प्रमाणलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्य-
 लक्षणं सर्वत्र वक्तव्यम् । अतो ऽत्रापि स प्रथमं तदभिधीयते ।
 स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रकर्षेण संग्रहाद्यभावस्वभा-
 1 वेन नीयते परिच्छिद्यते वस्तु धेन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा
 ज्ञानस्य स्वरूपं परः स्वस्मादन्यो ऽर्थ इति धावत् तौ विशेषेण 15
 यथावस्थितस्वरूपेणावस्थति निश्चिनोतीत्येवंश्रीलं यत्तत्स्वपर-
 व्यवसायि ज्ञायते । प्राधान्येन विशेषो गृह्यते ऽनेनेति
 ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गा-
 नवतारिणः सम्प्राचगोचरस्य स्वसमथप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सच्चि-
 कर्षादिस्वाप्तेनस्य नैद्याधिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं 20
 ज्ञानस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शास्त्रेर्निर्विकल्पतया प्रामाण्येन
 कल्पितस्य संग्रहविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं

अवसाथीति । पारमार्थिकपदार्थवार्थापत्त्यापिज्ञानादैतादिवि-
दिमतमपाकर्तुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां नीमांसका-
नामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां वैशेषिकयौगा-
नामचेतनज्ञानवादिनां कापिसानां च कदाग्रहनिग्रहाद्य खेति ।

5 समग्रं तु लक्षणवाक्यं परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेत्वादेः
प्रमाणत्वलक्षणत्वप्रतिषेधार्थम् । अथ च स्वस्य ग्रहणयोग्यः परो
ऽर्थः स्वपर इत्यस्यापि समासस्याग्रहणाद्भवहारिजनापेक्षया
यस्य यथा अथ ज्ञानस्याविषंवादः, तस्य तथा तत्र प्रामाण्य-
मित्यभिहितं भवति । तेन संग्रहादेरपि धर्मिमात्रापेक्षया

10 न प्रामाण्यव्याहृतिः ॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्तया प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां
विषयं चाह ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकां वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥ ५५ ॥

15 अक्षमिच्छिद्यं प्रति गतमिच्छिद्याधीनतया अदुत्पद्यते,
तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । इदं अुत्पत्तिनिमित्तमेव ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम् । तेनामिच्छिद्यादिप्रत्यक्षग्रन्थवाक्यं
चिद्धम् । अतो जीवो वाच आख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेच्छिद्य-
निर्देषमिच्छिद्यादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तत्र तत्पुरुषवाक्यवाक्य-
20 त्यतो बोधः । प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावो ऽपि चिद्धः,
अथासां परमव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणावाचादर्थपरि-

ष्चैदकम् । परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन
 सिद्धम् । अशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकचतां लक्षयतः । तेनानु-
 मानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेर्थत्कैश्चित्प्रत्यक्षं श्रेष्ठ-
 मभीष्टमेतच्च श्रेष्ठमिति सूचितम् । द्वयोरपि प्रामाण्यं, प्रति-
 विशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि 5
 परस्त्रपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य श्रेष्ठताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वक-
 मेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्वचैकान्तः, अन्यथानुपपन्न-
 तावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवस्त्रिङ्गसङ्गावासङ्गावाभ्यां जीव-
 साक्षात्कारिप्रत्यक्षक्षणे ऽपि जीवस्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा
 श्लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतस्त्रापेक्षया 10
 समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात् । हे एव प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणे मते संमते । यदपि परैरुक्तं प्रमाणसंख्यान्तरं
 प्रत्यक्षायि, तथापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्र-
 माणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्त-
 र्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाव- 15
 वत्प्रामाण्यमेव नास्तीति, न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा
 प्रयोजनम् । अत्रस्तुत्यादित्यपकर्षनीयम् । तथाहि । प्रत्यक्षानु-
 मानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवेति ह्यप्रतिभयुक्तनुपलब्ध्यादीनि ।
 प्रमाणानि यानि परे प्रोक्तुः, तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव
 विज्ञातव्यौ । उपमानं तु नैयायिकमते । कश्चिन्नेष्यः प्रसुषा 20
 प्रेषयांश्चे “गवद्यमानश्च” इति । स गवद्यशब्दवाच्यमर्थमजानानः
 कंश्चन वनेचरं पुरुषमप्राचीत् “कीदृग्गवद्यः” इति । स प्राह

“सादृग्गौस्तादृग्गवयः” इति । ततस्तस्य पुरुषस्याज्ञातिदेश-
 वाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अथं च गवय-
 शब्दवाच्यो ऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयप्रमाण-
 मिति । मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्या गौरूपस्यो न गवयो
 5 न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्यं विकटा-
 टवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि
 सादृश्यज्ञानमुन्मज्जति “अनेन सदृशः च गौः” इति “तस्य
 गोरनेन सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्मर्यते
 तस्यात्सादृश्येन विप्रेषितं प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वित-
 10 मिति वचनादिति । एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्त-
 र्भाव्यम् । अर्थापत्तिरपि

प्रमाणषड्विज्ञातो यचार्यो ऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरदाहता ॥

इत्येवं सञ्चयानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्पापकस्यार्थस्यान्यथा-
 15 नुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चय-
 स्थानुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १
 तदन्यज्ञानं २ अज्ञा वा ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभि-
 धीयते । तथाद्यप्यस्यासंभव एव प्रसङ्ग इत्या प्रमाणपञ्च-
 काभावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वायोगात् ।
 20 द्वितीयपक्षे तु पर्युदासवृत्त्या यत्तदन्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
 प्रत्यक्षमेव घटादिविकृतस्य भूतसादेर्घटत्वात् । क्वचिन्तु तदघटं
 भूतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानेन; यो ऽग्निमात्र भवति नासौ

धूमवानिति तर्केण, नाच धूमो नाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गी
 नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतेः काभावः प्रमाणं प्रवर्तताम् ।
 द्वतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव । आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्तु-
 भाववेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञान-
 विनिर्मुक्तत्वस्याभावात् । तन्नाभावः प्रमाणान्तरम् । संभवो ऽपि 5
 समुदायेन समुदायिनो ऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवति स्वार्थां
 द्रोण इत्यादिको नानुमानात्पृथक् । तथाहि । खारी द्रोण-
 वती, खारीत्वात्पूर्वापल्लभखारीवत् । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवृत्तं
 प्रवादपरंपर्यम् । एवमूर्ध्वदूया यथा “इह वटे यच्चः प्रति-
 वसति” इति । तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवृत्तकत्वेन सांशयिकत्वात् । 10
 आप्तप्रवृत्तकत्वनिश्चये लागम इति । यदपि प्रतिभमच-
 लिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अद्य मे महीपतिप्रसादो
 भविता” इत्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयते, तदप्यनिश्चयनि-
 बन्धनतया मानसमिति-प्रत्यक्षकुचिनिश्चिन्नेव । यत्पुनः प्रिया-
 प्रियप्राप्तिप्रवृत्तिफलत्वेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मनः प्रसा- 15
 दोद्देशादेर्लिङ्गादुदेति, तत्पिपौलिकापटसोत्सर्पणोत्थज्ञानवद-
 स्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्तानुपल्लभोरादिशब्दादिशिष्टोप-
 लब्धिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो लिखितं
 साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तस्य प्रमाणस्यान्वेषां
 च केषांचित्प्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथास्तुल्यं 20
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न
 प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यात्किञ्चनं शक्योऽपि कर्तुं क्षमः ॥

- अथ तद्योर्लक्षणाद्यभिधीयते । स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं, सांख्यव्यहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र सांख्यव्यहारिकं वाङ्मोन्द्रियादिसामचीसापेक्षत्वात्पारमार्थिकम-
 5 स्मदादिप्रत्यक्षम् । पारमार्थिकं लात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवस्थादि-
 प्रत्यक्षम् । सांख्यव्यहारिकं देहा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनो-
 निमित्तं च । तद्विविधमपि चतुर्धा, अवयवहेहावयवधारणा-
 भेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्र-
 गोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुघट्टणमव-
 10 यहः । अस्वार्थः । विषयो द्रव्यपर्यायात्मको ऽर्थो, विषयी
 चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो
 निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतसुत्यक्षं
 यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं
 सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मेतुख्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुतो
 यद्गृहणं ज्ञानं तदवयहः । पुनरवगृहीतविषयसंग्रहानन्तरं तद्वि-
 15 शेषाकाङ्क्षणमौहा । तदनन्तरं तदौचितविशेषनिर्णयोऽवायः ।
 अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वस्य
 प्रमाणतोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विधं
 कथंचित् प्रमाणफलभेदस्योपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनाम-
 वयसादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायायान्नेदः, तथा-
 20 शेकजीवतादात्म्येन द्रव्यायादिशादमीषामैक्यं कथंचिद्विबद्धं,
 अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् । धारणा-
 स्वरूपा च मतिरविभवात्स्मृतिफलस्य हेतुत्वात्प्रमाणं, स्मृतिरपि

तथाभूतप्रत्यवमंशंस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात् । संज्ञापि० तथा-
भूततर्कस्वभावचिन्ता, फलजनकत्वात् । चिन्ताप्यनुमानस्यचक्षा,
अभिनिवोधफलजनकत्वात् । सोऽपि ज्ञानादिबुद्धिजनकत्वात् ।
तदुक्तम् । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिवोध इत्यनर्थान्तरम् ।
अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयं प्राक्शब्दथोजनान्मतिज्ञान- 5
नेवत् । शेषमनेकप्रभेदं शब्दथोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं
श्रुतमिति केषित् । सैद्धान्तिकास्त्ववयहेहावायधारणाप्रभेद-
रूपाद्या मतेवाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता-
भिनिवोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्ता-
दीनां च कथंचिद्गृहीतघाहिलेऽप्यविसंवादकत्वादानुमानवप्रमाण-
ताभ्युपेया, अन्यथा व्याप्तिघाटकप्रमाणेन गृहीतविषयत्वेनानु- 10
मानस्याप्रमाणाताप्रसङ्गेः । अत्र च शब्दशब्दसंथोजनात्प्राक् स्मृत्या-
दिकमविसंवादि व्यवहारनिर्वर्तनचमं वर्तते तस्मतिः, शब्द-
संथोजनात्प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरणतर्कानुमानरूपाणां परोक्षभेदानामपि यदिह प्रत्यक्षा-
धिकारे भक्षणं तस्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् ॥ 15

अथ परोक्षम् । अविशब्दमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् ।
स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्सत्यस्यध्या । संस्कार-
प्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणं, यथा
तत्पौर्यंकरबिम्बमिति ॥ १ ॥ अनुभवस्मरणकारणकं संकलनं
प्रत्यभिज्ञानं, तदेवेदं तत्सद्गुणं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि, 20
यथा स एवाचं देवदत्तः, गोसद्गो गवयः, गोविलक्षणो

- महिषः, इदमस्माद्दीर्घं ब्रह्ममणीयो महीयो दवीयो वा
 दुरादयं तीव्रो वक्रिः सुरभीदं चन्दनमित्यादि । अथादि-
 शब्दात् एव वक्रिरनुमीयते स एवानेनाप्यर्थः कथ्यत इत्यादि
 स्मरणसन्धिवानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ॥ ९ ॥
- 5 उपपन्नानुपपन्नसंभवं चिकित्सकस्मितसाध्यसाधनसंबन्धाद्या-
 न्मन्मिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संबेदनं तर्कः,
 यथाग्नौ सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ॥ १० ॥
 अनुमानं द्विधा, स्मार्थं परार्थं च । हेतुसङ्घसम्बन्धस्मरणहेतुकं
 साध्यविज्ञानं स्मार्थम् । निश्चितान्वयानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।
- 10 इष्टमवाधितमसिद्धं साध्यं ; साध्यविग्रिष्टः प्रसिद्धो धर्मी पक्षः ।
 पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । मन्वमतीन्द्र
 व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्वयि प्रयोष्यामि । दृष्टान्तो
 द्वेधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनसन्तार्था यथावश्यं साध्य-
 सन्ता प्रदर्शयते, सोऽन्वयदृष्टान्तः । साध्याभावेन साधनाभावो
- 15 यत्र कथ्यते, स व्यतिरेकदृष्टान्तः । हेतोर्वपसंसार उपनयः ।
 प्रतिज्ञायाश्चूपसंसारो निगमनम् । एते पञ्चादयः पञ्चावयवाः
 कीर्त्तयन् इत्यादि । अत्रोदाहरणम् । परिणामी शब्दः,
 कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी दृष्टः, यथा घटः ।
 कृतकसाधम् । तस्मात्परिणामी सन् कृतको दृष्टः । यस्तु
- 20 न परिणामी स न कृतको दृष्टः, यथा बन्ध्यास्त्रानन्वयः ।
 कृतकसाधम् । तस्मात्परिणामी शब्दं इत्यादि । नन्वय
 निश्चितान्वयानुपपत्तिरेवैकं हेतोर्वल्लक्षणमभ्यधात् किं न

पचधर्मत्वादिचैरूप्यमिति चेत् । उच्यते । पचधर्मत्वादौ वैरूप्ये
सत्यपि तत्पुत्रत्वादेर्हेतोर्गमकत्वादर्शनात्, असत्यपि च वैरूप्ये
हेतोर्गमकत्वदर्शनात् । तथाहि । जलचन्द्राक्षभसङ्गः, कृत्तिको-
दयाच्छकटोदयः, पुष्पितैकचततः पुष्पिताः 'शेषचूताः',
प्रशाङ्कोदयात्समुद्रदृष्टिः, सूर्योदयात्पद्माकरबोधः, वृक्षाच्छाया 5
चेते पचधर्मताविरहेऽपि सर्वजनैरनुमीयन्ते । काष्ठादिकस्य
धर्मी समस्येवेति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्या-
नित्यत्वे साध्ये काककाष्ठादिरपि गमकत्वप्रसङ्गेः, लोकादे-
र्धर्मिणस्यच कल्पयितुं शक्यत्वात्, अनित्यः शब्दः आवणत्वात्
मङ्गाताद्यमेवविधस्वरान्यथानुपपत्तेः, सर्वं नित्यमनित्यं वा 10
सत्त्वादित्यादिषु सपक्षे सत्त्वस्याभावेऽपि गमकत्वदर्शनाच्चेति॥४॥
आप्तवचनाज्जातमर्थज्ञानमागमः । उपचारादाप्तवचनं च, यथा-
स्त्वच निधिः, सन्नि मेवादयः । अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं
यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते, स आप्तो जनकतीर्थ-
करादिः ॥५॥ इत्युक्तं परोक्षम् ।

15

तेन मुख्यसंख्यवहारेण सर्वादिविशदमतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यङ्कि परोक्षमिति संग्रह इति ॥१॥

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥

तत एकस्यैव ज्ञानस्य यथाविसंवादः, तत्र प्रमाणात्, इतरत्र 20
च तदाभासता, यथा तिमिराद्यनुपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादाववि-
संवादकत्वात्प्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणम् ।

प्रमाणेतरव्यवस्थायाः संवादाविषवाद्दलक्षणत्वादिति स्थितमेतत्
 “प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अथ च मतिश्रुतावधि-
 मनःपर्यायज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं,
 अवधिमनःपर्यायकेवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥

- 5 अयोत्तरार्धं व्याख्यायते । “अनन्तधर्मकं वस्तु” इत्यादि ।
 इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु
 याज्ञं पुनरनन्तधर्मकं वस्तु । अनन्तास्त्रिकालविषयत्वाद्परि-
 मिता धर्माः स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनस्य स्वपर्याया
 यस्मिंस्तदनन्तधर्ममेव । स्वार्थं कप्रत्यये ऽनन्तधर्मकमनेकान्ता-
 10 त्मकमित्यर्थः । अनेके ऽन्ता अग्रा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य,
 तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः । वस्तु सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम् ।
 अन्नानन्तधर्मकं वस्त्विति पक्षः । प्रमाणाविषय इत्यनेन प्रमेय-
 त्वादिति केवलव्यतिरेकी हेतुः सूचितः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्ष-
 णत्वाद्देतोरन्तर्थास्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न
 15 प्रयोजनम् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्प्रमेयमपि न
 भवति, यथा व्योमकुसुममिति केवलो व्यतिरेकः, साध्यस्य दृष्टा-
 न्तानां पक्षकुञ्चिन्निष्प्रलेगान्वाद्योगादिति । अथ च हेतोर-
 सिद्धविद्वद्भ्रान्तिकादिदोषाणां सर्वधानवकाश एव, प्रत्यक्षा-
 दिना प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकस्यैव सकलस्य प्रतीतेः । ननु
 20 कथमेकस्मिन् वस्तुन्यनन्तधर्माः प्रतीकता इति चेत् । उच्यते ।
 प्रमाणाप्रमेयरूपस्य सकलस्य क्रमाक्रमभाजनानन्तधर्माक्रान्तस्यैक-
 पक्षं वस्तुनो यथैव स्वपरद्रव्याद्यपेक्षया सर्वत्र सर्वप्रमादृष्टां

प्रतीतिर्जायमानास्ति, तथैव वयमेते शौवर्णघटदृष्टार्त्मीन सवि-
 स्तरं दर्शयामः । विवक्षितो हि घटः स्फुरव्यञ्जेनकाष्ठभावैर्वि-
 क्ष्यते, परद्रव्यञ्जेनकाष्ठभावैश्च न विक्ष्यते । तथाहि । घटो यदा
 सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्मैश्चिन्ध्यते, तदा तस्य सत्त्वादयः स्वपर्याया
 एव सन्ति, न तु केषन परपर्यायाः । सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वादी- 5
 भ्रमार्गधिकृत्य सजातीयत्वादिजातीयस्वैवाभावात् कुतो ऽपि
 व्यावृत्तिः । द्रव्यतस्तु यदा पौद्गलिको घटो विवक्ष्यते, तदा स
 पौद्गलिकद्रव्यत्वेनास्ति, धर्माकाशादिद्रव्यत्वैस्तु नास्ति । अत्र
 पौद्गलिकत्वं स्वपर्यायः । धर्मादिभ्यो ऽनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन
 परपर्याया अनन्ताः, जीवद्रव्याणामनन्तत्वात् । पौद्गलिको 10
 ऽपि स घटः पार्थिवत्वेनास्ति न पुनराष्यादितैः । अत्र पार्थि-
 वत्वं स्वपर्यायः, आष्यादिद्रव्येभ्यस्तु बह्वभ्यो व्यावृत्तिः, ततः
 परपर्याया अनन्ताः । एवमपि ऽपि स्वपरपर्यायव्यक्तिर्वेदितया ।
 पार्थिवो ऽपि स धातुरूपतयास्ति न पुनर्मुत्वादिभिः । धातु-
 रूपो ऽपि स शौवर्णत्वेनास्ति न पुनरा राजतत्वादिभिः । शौवर्णो 15
 ऽपि स घटितसुवर्णात्मकत्वेनास्ति न त्वघटितसुवर्णात्मकत्वादिना ।
 घटितसुवर्णात्मापि देवदत्तघटितत्वेनास्ति न तु वज्रदत्तादि-
 घटितत्वादिना । घटितो ऽपि पृथुबुध्राद्याकारेणास्ति न
 पुनर्मुत्कुटादित्वेन । पृथुबुध्रोदराद्याकारेनास्ति नावृत्ताकारेण ।
 वृत्ताकारेणास्ति न पुनरन्यघटाद्याकारेण । स्नाकारो ऽपि 20
 स्वदक्षिकैरस्ति न तु परदक्षिकैः । एवमनया दिग्ग परेणापि
 स चेन चेन पर्यायेण विवक्ष्यते स तस्य स्वपर्यायः, तदन्ते तु

परपर्यायाः । तदेवं द्रव्यतः श्लोकाः स्वरुपायाः, परपर्यायास्तु
 व्यावृत्तिरूपा अगन्ता, अगन्तोभ्यो द्रव्येभ्यो व्यावृत्तित्वात् ॥ शेषतस्त
 स चिह्नोक्तोवर्तिलेन विवक्षितो न कुतो ऽपि व्यावर्तते । ततः
 स्वरुपायो ऽस्ति न परपर्यायः । चिह्नोक्तोवर्त्यपि स तिर्थग-
 5 श्लोकवर्तिलेनास्ति न पुनरुर्ध्वाधोश्लोकवर्तिलेन । तिर्थगश्लोकव-
 र्त्यपि स अम्बुदीपवर्तिलेनास्ति न पुनरपरद्वीपादिवर्तितथा ।
 यो ऽपि भरतवर्तिलेनास्ति न पुनर्विदेहवर्तित्वादिना । भरते
 ऽपि स पाटलिपुत्रवर्तिलेनास्ति न पुनरन्यस्थानीयत्वेन । पाट-
 लिपुत्रे ऽपि देवदत्तगृहवर्तिलेनास्ति न पुनरपरया । गृहे ऽपि
 10 गृहैकदेशस्यतथास्ति न पुनरन्यदेशादितथा । गृहैकदेशे ऽपि
 ग्रथेष्वाकाशग्रदेशेऽस्ति तत्स्थिततथास्ति न पुनरन्यग्रदेशस्यतथा ।
 एवं अथासंभवमपरप्रकारेषापि वाच्यम् । तदेवं शेषतः स्वरुपायाः
 श्लोकाः परपर्यायास्तसंख्येयाः, श्लोकस्यासंख्येयप्रदेशत्वेन । अथवा
 मनुष्यश्लोकस्थितस्तु चटस्तु तदपरस्थानस्थितद्रव्येभ्यो ऽगन्तोभ्यो
 15 व्यावृत्तिलेनागन्ताः परपर्यायाः । एवं देवदत्तगृहादिवर्तितो
 ऽपि । ततः परपर्याया अगन्ताः ॥ काकतस्तु नित्यतथा स द्रव्येषा-
 वर्तत वर्तते वर्तित्यते ततो न कुतोऽपि व्यावर्तते । स चैदंयुगी-
 नत्वेन विवक्ष्यमाणस्तद्रूपत्वेनास्ति न स्वतीतानागतादिषुगवर्तिलेन ।
 अस्मिन् युगे ऽपि स ऐषमस्त्ववर्षतथास्ति न पुनरतीतादिवर्षत्वा-
 दिना । ऐषमस्तो ऽपि स वाचनिकतथास्ति न पुनरन्यतुमिष्यक-
 20 तथा । तथापि नवत्वेन विद्यते न पुनः पुराणत्वेन । तथाप्यद्यत-
 नत्वेनास्ति न पुनरन्यतनत्वेन । तथापि वर्तमानकालतथास्ति न

पुनरन्यत्रणतया । एवं काष्ठतो ऽसंख्येयाः स्वपर्याया एकस्य द्रव्यस्य,
असंख्यकाश्चित्तिकत्वात् । अनन्तकाश्चवर्तिलविवक्षायां तु ते
ऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकाष्ठादन्यकाश्चवर्ति-
द्रव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ता एव ॥ भावतः पुनः । स
पौतवर्षेणास्ति न पुनर्नीलादिवर्षैः । पौतो ऽपि सौ ऽपरपौत- 5
द्रव्यापेक्षयैकगुणपौतः । स एव च तदपरापेक्षया द्विगुणपौतः ।
स एव च तदन्यापेक्षया त्रिगुणपौतः । एवं तावदक्रमं याव-
त्कस्यापि पौतद्रव्यस्यापेक्षयानन्तगुणपौतः । तथा स एवापरा-
पेक्षयैकगुणहीनः, तदन्यापेक्षया द्विगुणहीन इत्यादि तावदक्रमं
यावत्कस्याप्यपेक्षयानन्तगुणहीनपौतत्वो ऽपि स भवति । तदेवं 10
पौतत्वेनानन्ताः स्वपर्याया स्त्रयाः । पौतवर्षवन्तरतमद्योगेनानन्त-
भेदेभ्यो नीलादिवर्षेभ्यो व्यावृत्तिरूपाः परपर्याया अण्य-
नन्ताः । एवं रघतो ऽपि समधुरादिरसापेक्षया पौतत्ववत्स्व-
पर्याया अनन्ता ज्ञातव्याः, नीलादित्ववत् चारादिपररसापेक्षया
परपर्याया अण्यनन्ता चचेतव्याः । एवं सुरभिगन्धेनापि स्वपर- 15
पर्याया अनन्ता अवसातव्याः । एवं गुदस्रग्धुम्बुदुस्वरप्रतीतोष्ण-
क्षिग्धरूचस्र्ग्राष्टकापेक्षयापि तरतमद्योगेन प्रत्येकमनन्ताः
स्वपरपर्याया अवगन्तव्याः, यत एकस्मिन्नप्यनन्तदेशे स्तन्ने
ऽष्टावपि स्रग्नाः प्राप्यन्त इति सिद्धान्ते प्रोचानम् । तेनाप्यपि
कल्पे ऽष्टानामभिधानम् । अथवा सुवर्षेद्रव्ये ऽप्यनन्तकाक्षेण 20
पञ्चापि वर्षा द्वावपि गन्धौ षडपि रसा अष्टावपि स्रग्नास्तु
सर्वे ऽपि तरतमद्योगेनानन्तगो भवन्ति । तत्तदपरपरवर्षादिभ्यो

- व्यावृत्तिसंभवति । तदपेक्षयापि स्वपरधर्मा अनन्ता अव-
 बोधयाः । शब्दतस्य घटस्य नानादेशापेक्षया घटाद्यनेकशब्द-
 वाच्यत्वेनानेके स्वधर्मा घटादितत्तच्छब्दानभिधेयेभ्यो ऽपर-
 द्रव्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः । अथवा तस्य घटस्य ये
 5 ये स्वपरधर्मा उक्ता वक्ष्यन्ते च तेषां सर्वेषां वाचका यावन्तो
 ध्वनयन्तावन्तः । संख्यातस्य घटस्य तत्तदपरापरद्रव्यापेक्षया
 प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वं यावदनन्ततमत्वं स्यादित्यनन्ताः
 स्वधर्माः, तत्संख्यानभिधेयेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः ।
 अथवा परमाणुसंख्या पक्षादिसंख्या वा यावती तत्र घटे वर्तते,
 10 सा स्वधर्मैः, तत्संख्यारहितेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः ।
 अनन्तकालेन तस्य घटस्य सर्वद्रव्यैः समं संयोगविभागभावेना-
 नन्ताः स्वधर्माः, संयोगवियोगाविषयीकृतेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । परिमाणतस्य तत्तद्रव्यापेक्षया तस्याणुत्वं महत्त्वं
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चानन्तभेदं स्यादित्यनन्ताः स्वधर्माः । ये सर्व-
 15 द्रव्येभ्यो व्यावृत्त्या तस्य परपर्यायाः संभवन्ति ते सर्वे पृथक्कृतो
 ज्ञातव्याः । दिग्देशतः परत्वापरत्वाभ्यां तस्य घटस्यान्यान्याम-
 न्नाद्रव्यापेक्षयासन्नतासन्नतरतासन्नतमतादूरतादूरतरतादूरतमता
 एकज्ञानसंख्यापर्यन्तयोर्जनैरासन्नता दूरता च भवतीति स्वपर्याया
 अनन्ताः । अथवापरवस्त्वपेक्षया स पूर्वस्थां तदन्यापेक्षया
 20 पश्चिमाद्यां स इत्येवं दिग्गो विदिग्गशाश्रित्या दूरासन्नादितया-
 संख्याः स्वपर्यायाः । कालतस्य परत्वापरत्वाभ्यां सर्वद्रव्येभ्यः
 षण्णवत्यष्टौद्दिग्गशासर्वव्युगादिभिर्घटस्य पूर्वत्वेन परत्वेन चान-

न्तभेदेनानन्ताः स्वधर्माः । ज्ञानतो ऽपि घटस्य गार्हकैः सर्व-
 जीवानामनन्तैर्मत्यादिज्ञानैर्विभङ्गाद्यज्ञानैश्च स्पष्टास्पष्टस्वभाव-
 भेदेन गृहणाद्गाह्यस्याप्यवश्यं स्वभावभेदः संभवी, अन्यथा
 तद्गाह्यकाणामपि स्वभावभेदो न स्यात्तथा च तेषामैव
 भवेत् । गार्ह्यस्य स्वभावभेदे च ये स्वभावाः, ते स्वधर्माः । 5
 सर्वजीवानामपेक्षयात्पबद्बद्भतराद्यनन्तभेदभिन्नसुखदुःखहानो-
 पादानोपेक्षागोचरेष्कापुण्यापुण्यकर्मबन्धचित्तादिसंस्कारक्रोधा-
 भिमानमायालोभरागद्वेषमोहान्युपाधिद्रव्यत्वकृष्णपतनादिवेगा-
 दीनां कारणत्वेन सुखादीनामकारणत्वेन वा घटस्थानन्तधर्म-
 त्वम् । खेदगुह्ये तु पुरापि स्वर्गभेदत्वेन प्रोचाने । कर्मतस्योत्त्वे- 10
 पणावचेपणाकुञ्चनप्रधारणभ्रमणस्यन्दनरेचनपूरणचक्षणकम्पनान्य-
 स्थानप्रापणजलाहरणजलादिधारणादिक्रियाणां तत्तत्कालभेदेन
 तरतमयोगेन वानन्तानां हेतुत्वेन घटस्थानन्ताः क्रियारूपाः
 स्वधर्माः, तासां क्रियाणामहेतुभ्यो ऽन्येभ्यो ब्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । वामान्यतः पुनः प्रागुक्तनीत्यातीतादिकालेषु चे ये 15
 विश्ववस्तुनामनन्ताः स्वपरपर्याया भवन्ति तेष्वेकद्विश्चाद्य-
 नन्तपञ्चान्तधर्मैः सदृशस्य घटस्थानन्तभेदसादृश्यभावेनानन्ताः
 स्वधर्माः । विशेषतश्च घटो ऽनन्तद्रव्येष्वपरापरापेक्षयैकेन द्वाभ्यां
 चिभिर्वा यावदनन्तैर्वा धर्मैर्विखण्डण इत्यनन्तप्रकारवैखण्ड्यहेतुका
 अनन्ताः स्वधर्माः, अनन्तद्रव्यापेक्षया च घटस्य सूक्ष्मतादृशता- 20
 समताविषमतासूक्ष्मताबादरतातीव्रतासाकचिक्रयतासौम्यतापृथुता-
 संकीर्णतानीचनीचताविशालसुखतादयः प्रत्येकमनन्तविधाः स्युः ।

- ततः सूक्ष्मादिद्वारेणाप्यनन्ता धर्माः । संबन्धतस्मिन्नाकारेणा-
 नन्तैः परैर्वस्तुभिः यमं प्रकृतघटस्याधाराधेयभावो ऽनन्तविधो
 भवति । ततस्तदपेक्षयाप्यनन्ताः स्वधर्माः । एवं स्वस्वामिलक्षण-
 यवकत्वनिमित्तनैमित्तिकत्वषोढाकारकत्वप्रकाशप्रकाशकत्वभो-
 5 व्यभोजकत्ववाग्वाहकत्वान्नाश्रयिभाववक्ष्यधकत्वविरोधविरो-
 धकत्वज्ञेयज्ञापकत्वादिसंख्यातीतसंबन्धैरपि प्रत्येकमनन्ता धर्मा
 ज्ञातव्याः । तथा ये ऽन घटस्य स्वपरपर्याया अनन्ता क्षत्रिणे,
 तेषामुत्पादा विनशाः क्षितवस्य पुनःपुनर्भवनेमानान्ताकारे-
 नानन्ता अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च । तदपेक्षयाप्यनन्ता
 10 धर्माः । एवं यौतवर्णादारभ्य भावतो ऽनन्ता धर्माः । तथा द्रव्य-
 क्षेपादिप्रकारैर्धे ये स्वधर्माः परधर्माश्चाक्षत्रिणे, तैश्चमथैरपि
 युगपदादिष्टो घटो ऽवक्तव्यः स्यात् । यतः को ऽपि स शब्दो न
 विद्यते येन घटस्य स्वधर्माः परधर्माश्चोच्यमाना इये ऽपि युग-
 पदुक्ता भवन्ति । शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः संके-
 15 तितो ऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याययति । न तु युग-
 पच्छब्दज्ञानसौ षदिति शब्दज्ञानसोः संकेतितस्यच्छब्दवत् । ततः
 प्रतिद्रव्यक्षेपादिप्रकारं घटस्यावक्तव्यतापि स्वधर्मः स्वान्तस्य स्वान-
 जोभो वक्तव्येभो धर्मेषो ऽन्यद्रव्येष्वस्य व्यावृत्तत्वेमानन्ता अवक्तव्याः
 परधर्मा अपि भवन्ति । तदेवमनन्ताधर्मात्मकत्वं यथा घटे दर्शितं,
 20 तथा सर्वस्मिन्नाप्यात्मादिक्ते वस्तुनि भावनीयम् । तथाप्यात्मनि
 तद्वस्तुत्वत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रमाहृत्यं प्रमेयत्वममूर्तत्वमदंख्यातप्रदेश्यत्वं
 निश्चितानुप्रदेश्यता लोकप्रमाहप्रदेश्यत्वं जीवत्वममममत्वं ममत्वं

परिणामितं ज्ञानरीरव्यापितमित्यादयः सप्तभाविनो धर्मा
 र्श्वविषादौ सुखदुःखे मत्यादिज्ञानसमुद्भवादिदर्शनोपयोगौ
 देवनाटकतिर्थशरत्नानि शरीरादितथा परिणमितसर्वपुद्गल-
 मनाद्यनन्तत्वं सर्वजीवैः सप्त सर्वसंबन्धवत्त्वं संसारित्वं क्रोधाद्य-
 संख्याध्ववधायवत्त्वं साक्षादिवङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकत्वमूर्च्छलांभवादी- 5
 नीत्यादयः क्रमभाविनो धर्माः, मुक्तात्मनि तु सिद्धत्वं वाच-
 नन्तत्वं ज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्याप्यनन्तद्रव्यचेकालसर्वपर्याय-
 ज्ञाह्वलदर्शित्वान्यशरीरत्वमजराभरत्वमरूपरसगन्धस्पर्शशब्दत्वानि
 निश्चलत्वं नीरुक्त्वमचयत्वमव्याबाधत्वं प्राक्संभारावस्थानुभूत-
 खखजीवधर्माद्येत्यादयः, धर्माधर्माकाशकालेभ्यसंस्थानन्तप्रदेशत्वं 10
 सर्वजीवपुद्गलानां मतिस्थित्यवगाहवर्तनोपपाहकत्वं तत्तदवच्छे-
 दकावच्छेदत्वमवस्थितत्वमनाद्यनन्तत्वमरूपत्वमगुरुत्वपुनैकस्वभावत्वं
 मत्यादिज्ञानविषयत्वं यत्त्वं द्रव्यत्वमित्यादयः, पौद्गलिकद्रव्येषु
 षट्कृष्टान्नोक्तरीत्या सपरपर्यायाः शब्देषु चोदात्तानुदात्त-
 स्वरितविरुतसंघृतघोषवद्घोषतात्प्राप्तमहाप्राप्तताभिज्ञाप्यान- 15
 भिज्ञाप्यार्थवाचकावाचकताचेकालादिभेदेहेतुकतत्तदनन्तार्थ-
 प्रत्यायनशक्त्वाद्यः, आत्मादिषु च सर्वेषु गित्यामित्यवामान्व-
 विशेषद्वयदभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यलात्मकता परेभ्यश्च वस्तुभ्यो
 वाच्यनिधर्मावावसेयाः । आह । ये सपरपर्यायो तस्य संब-
 धिनो भवन्तु, ये तु परपर्यायो ते विभिन्नवस्त्वामयत्वात्कथं 20
 तस्य संबन्धिनो अपदिशन्ते । उच्यते । एह द्विधा संबन्धो
 ऽस्तित्वेन वास्तित्वेन च । तत्र सपरपर्यायैरस्तित्वेन संबन्धः, यथा

षटस्य रूपादिभिः; परपर्यायैस्तु नास्तित्वेन संबन्धसोर्षा तथा-
 संभवात्, यथा षटावस्थायां मृद्रूपतापर्यायेण । यत एव च ते
 तस्य न सन्तीति नास्तित्वसंबन्धेन संबद्धाः, अत एव च ते पर-
 पर्याया इति व्यपदिश्यन्ते । ननु चे यच्च न विद्यन्ते ते कथं
 5 तस्येति व्यपदिश्यन्ते । न खलु । धनं दरिद्रस्य न विद्यत इति
 तत्तस्य संबन्धि व्यपदेशुं न शक्यम् । मा प्रापल्लोकव्यवहारातिक्रमः ।
 तदेतन्नाहामोहमूढमनस्कतामूषकं, यतो यदि नास्तित्वसंबन्ध-
 मधिकृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतस्तो परवस्तु-
 व्यपि न सन्तीति प्राप्तम् । तथा च ते स्वरूपेषापि न भवेयुर्न
 10 चैतद्दृष्टमिष्टं वा । तस्मादवश्यं तेनास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य तस्येति
 व्यपदेश्याः । धनमपि च नास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य दरिद्रस्येति
 व्यपदिश्यत एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति “धनमस्य
 दरिद्रस्य न विद्यते” इति । यदपि चोक्तं “तत्तस्येति व्यपदेशुं
 न शक्यं” इति, तथापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेशुं न शक्यं,
 15 न पुनर्नास्तित्वेनापि । ततो न कश्चिन्नोकव्यवहारातिक्रमः ।
 ननु नास्तित्वमभावो ऽभावस्य तुच्छरूपस्तुच्छेन च सह कथं
 संबन्धः, तुच्छस्य सकलशक्तिविकलतया संबन्धशक्तेरप्यभावात् ।
 अन्यच्च । यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन
 सह संबन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु सह कथं संबन्धः । न खलु
 20 षटः षटाभावेन संबद्धः षटेनापि सह संबन्धो भवितुमर्हति,
 तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतदसमीचीनं, सम्बन्धस्युत्पत्त्यापत्त्यानात् ।
 तथाहि । नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेषाभवनमित्यते तेन तेन

रूपेषामभवनं च वस्तुनो धर्मः । ततो नैकान्तेन तुच्छरूपमिति
न तेन सह संबन्धाभावः । तेन तेन रूपेषामभवनं च तं तं
पर्यायमपेक्ष्यैव भवति नान्यथा । तथाहि । यो यः पटादि-
गतः पर्यायः, तेन तेन रूपेण मया न भवितव्यमिति सामा-
न्याद्वृत्तं तं पर्यायमपेक्षत इति सुप्रतीतमेतत् । ततस्तेन तेन 5
पथाधिष्ठाभवनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य संभवान्ते ऽपि परपर्याया-
स्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । एवंरूपायां च विव-
क्षायां पटो ऽपि घटस्य संबन्धी भवत्येव, पटमपेक्ष्य घटे
पटरूपेषामभवनस्य भावात् । तथा च लौकिका अपि घटपटा-
दीन् परस्परमितरेतराभावमधिकृत्य संबद्धान्धवहरन्तीत्यविगी- 10
तमेतत् । इतस्य ते पर्यायास्तस्येति व्यपदिश्यन्ते, स्वर्यायविश्ले-
षणत्वेन तेषामुपयोगात् । इह ये यस्य स्वर्यायविश्लेषकत्वे-
नोपयुज्यन्ते, ते तस्य पर्यायाः, यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः
परस्परविश्लेषकाः । उपयुज्यन्ते च घटस्य पर्यायाणां विश्लेषक-
तथा पटादिपर्यायाः, तानन्तरेण तेषां स्वर्यायव्यपदेशाभा- 15
वात् । तथाहि । यदि ते परपर्याया न भवेयुः, तर्हि घटस्य
स्वर्यायाः स्वर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वर्याय-
देशस्य सङ्गावात् । ततः स्वर्यायव्यपदेशकारणतया ते ऽपि पर-
पर्यायास्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । अपि च ।
सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रति- 20
योग्यभावात्प्रकृतोपनिबन्धना । ततो यावन्न प्रतिथोमिबिज्ञानं
भवति, तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्प्रकृतं तत्प्रतो ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च सति पटादिपर्यायाणामपि घटप्रतियोगित्वात्तदपरिज्ञाने
 घटो न चायात्म्येनावगन्तुं शक्यत इति पटादिपर्याया अपि
 घटस्य पर्यायाः । तथा चात्र प्रयोगः । घटनुपलब्धौ यस्यानुप-
 लब्धिः स तस्य संबन्धी, यथा घटस्य रूपादयः । पटादिपर्या-
 5 यानुपलब्धौ च घटस्य न चायात्म्येनोपलब्धिरिति ते तस्य
 संबन्धिनः । न चायमसिद्धो हेतुः, पटादिपर्यायरूपप्रतियोग्य-
 परिज्ञाने तदभावात्प्रकृत्य घटस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगादिति ।
 चाह च भाष्यकृतम् ।

येसु अनाएसु तत्रो न नञ्चए नञ्चए य नाएसु ।

10 किञ्च तस्य ते न धर्मा घटस्य रूपाधर्मा च ॥

तस्मात्पटादिपर्याया अपि घटस्य संबन्धिन इति । पर-
 पर्यायाश्च स्वरुपाधिभ्यो ऽनन्तगुणाः । उभये तु स्वरुपर्यायाः
 सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणाः । न चैतद्वर्षं यत उक्तमाचारात्ते ।
 ये एगं जाणर, से सव्वं जाणर ; ये सव्वं जाणर, से एगं
 15 जाणर । अस्यायमर्थः । य एकं वस्त्रपक्षभते सर्वपर्यायैः, स
 नियमात्सर्वमुपलभते, सर्वोपलब्धिभक्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वरु-
 पर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनावगन्तुमशक्यत्वात् । यस्य सर्व
 सर्वात्मना साक्षादुपलभते स एकं स्वरुपर्यायभेदभिन्नं
 जानाति । अन्यथाप्युक्तम् ।

20 एको भावः सर्वथा येन दृष्टः

सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः

एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥

ततः धिङ् प्रमेयत्वाद्गन्तधर्मात्मकत्वं सकलस्य वस्तुन इति ॥

अथ सूत्रकार एव प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षणं लक्षयति ।

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमौदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरञ्जयेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५६ ॥

5

तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षो ऽस्यगोचरातीतः, ततो ऽन्यो ऽपरोक्षसङ्गावस्तुता तथापरोक्षतया साक्षात्कारितया, न पुनरस्यदृशसंदिग्धादितया, अर्थस्य आन्तरस्यात्मस्वरूपस्य बाह्यस्य च घटकटपटग्रकटकुटादेर्वस्तुनो ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षात्परिच्छेदकं ज्ञानम् । ईदृशं विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वादीदृशमेव प्रत्यक्षं न लभ्यादृशम् । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णता-मध्यक्षस्य परिहरति । एतेन परिकल्पितानां कल्पनापोढत्वादीनां प्रत्यक्षलक्षणानां निरासः कृतो द्रष्टव्यः । ज्ञानवादिनो ऽवादिषुः । अहो आर्हतार्थस्यात्मस्वरूपस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्ष- 15 मित्येव । अत्र व्याख्यायताम् । अर्थग्रन्थेन बाह्यो ऽप्यर्थः कुतो व्याख्यातो बाह्यार्थस्यैवासत्त्वादित्याग्रहार्थां “अर्थस्य ग्राहकं” इत्यपि “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणं पदं संबन्धनीयं, बहि- रर्थनिराकरणपरान् धौगाकारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात् । ततो ऽयंमर्थः । ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् 20 बाह्यार्थस्य अस्मिन्वेदं तस्मिन्नेषापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावतैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्र-

त्यक्तमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्थार्थस्य ग्राहक-
 मित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव । ततो ग्रहणेक्षयेत्यनेन चे
 द्यौगाचारादयो बहिरर्थकसाकलनविकल्पं सकलमपि ज्ञानं
 प्रकल्पन्ति तांश्चिरस्थिति । स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं यथा व्याप्ति-
 5 यते तथा बहिरर्थग्रहणे ऽपि, इतरथा बहिरर्थग्रहणाभावे सर्व-
 प्रमादृष्टानेकसद्बुद्धौ नीलादिप्रतिभासो नियतदेशतया न
 स्यात् । अस्ति च स सर्वेषां नियतदेशतया । ततो ऽर्थो ऽस्ती-
 त्यवचीयते । अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनात् बहि-
 रर्थग्रहणमिति चेत्, तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसंतानादन्यानि
 10 संतानान्तराण्यपि विशीर्यन् । अथ संतानान्तरसाधकमनुमान-
 मस्ति । तथाहि । विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यद्देवदत्तादौ
 व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपक्ष-
 व्यापारव्याहारवदिति । संतानान्तरसाधकमनुमानं स्वस्मिन्
 व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयादिति चेत् । न,
 15 एतस्यानुमानस्यार्थस्यैव स्वप्नदृष्टान्तेन भ्रान्तातापत्तेः । तथाहि ।
 सर्वं प्रत्यक्षा निरात्मन्नाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति ।
 तदभिप्रायेण यथा बहिरर्थग्रहणस्य निरात्मन्मतया वाङ्मार्था-
 भावस्यथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरात्मन्मतया संतानान्तरा-
 भावः स्यादिति । इतरञ्चेत्तं परोक्षं प्रागुक्ताप्रत्यक्षादितरदस्यष्ट-
 20 तयार्थस्य स्वपरग्राहकं निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयमवगन्तव्यम् ।
 परोक्षमप्येतत्संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरथापेक्षया तु
 परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेक्षया” इति ।

इह ग्रहणं प्रसङ्गात्परोचे वाङ्मार्थं ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
 तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव
 ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेदाभावादिग्रहणवैयर्थ्यं स्यात् । ततो
 ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षापेक्षा, तथा; बहिःप्रवृत्ति-
 पर्यालोचनयेति यावत् । तदयमन्वयः । परोक्षं यद्यपि स्व- 5
 संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि शिङ्गुशब्दादिद्वारेण बहिर्विष-
 यग्रहणे ऽशास्त्रात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥

अथ प्रागुक्तामेव वस्तुनो ऽनन्तधर्मात्मकतां द्रढयन्नाह ।

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥ 10

येनेति शब्दो ऽपि व्याख्यास्यते, वाक्यस्य सावधारणत्वात् ।
 अदेव वस्तुत्पादव्ययध्रौव्यैः समुदितैर्युक्तं, तदेव बहिर्ग्रहणमभि-
 ष्यते । उत्पत्तिविनाशस्थितिद्योग एव सतो वस्तुनो लक्षण-
 मित्यर्थः । ननु पूर्वमसतो भावस्योत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि
 पश्चात्सत्त्वं, तर्हि शशशृङ्गादेरपि तद्योगात्सत्त्वं स्यात् । पूर्व 15
 सतश्चेत्, तदा स्वरूपसत्त्वमायातं किमुत्पादादिभिः कल्पितैः ।
 तद्योत्पादव्ययध्रौव्येषामपि वद्यन्वोत्पादादिप्रत्ययोगात्सत्त्वं, तदा-
 नवस्याप्रसक्तिः । सतश्चेत्सत्त्वं, तदा भावस्यापि सत एव
 तद्गच्छित्तीति स्वर्थमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् । उच्यते । न
 हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं 20
 तदात्पादव्ययध्रौव्ययोगात्प्रकमेव बहिति स्वीक्रियते । तथाहि ।

- सर्वीपर्वतत्रवादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नीत्यद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटान्मयदर्शनात् । स्तूनपुनर्जातनखादिष्वन्मयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यं, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्मयस्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतो ऽन्मयः प्रमाणविहङ्कः, सत्यप्रत्यभि-
- 5 ज्ञानत्वात् सर्वव्यक्तिषु नियतं चण्डे चण्डे ऽन्यत्वमथ च न विग्रहेः, सत्योच्छित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानादिति वच-
नात् । ततो द्रव्यात्मना सर्वस्य वस्तुनः स्थितिरेव, पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते वा, अस्त्वस्मितपर्यायानुभवसङ्गा-
वात् । न चैवं शक्ते शङ्के पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः,
- 10 तस्य स्तूलद्रूपत्वात् । न खलु सो ऽस्तूलद्रूपो येन पूर्वाकार-
विनाशो ऽजहृत्तोत्तराकारोपादानाविनाभावी भवेत् । न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षौदासीन्यादिपर्यायानुभवः स्तूलद्रूपः,
कल्पशिद्धाधिकस्याभावात् । ननुत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते न वा । यदि भिद्यन्ते कथमेकं स्यात्प्रकं, न भिद्यन्ते चेत् तथापि
- 15 कथमेकं स्यात्प्रकमिति चेत् । तदयुक्तं, कथंश्चिद्विभक्त्यलक्षणत्वेन
तेषां कथंश्चिद्विभक्त्याभ्युपगमात् । तथाहि । उत्पादविनाशप्रौष्याणि
आङ्गिजानि, भिन्नलक्षणत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्न-
लक्षणत्वमधिहृतं, अथत आत्मसाभ उत्पादः, यतः सत्तावियोगो
विनाशः, द्रव्यरूपतद्यानुवर्तनं प्रौष्यामित्येवमसंकीर्णलक्षणानां
- 20 तेषां कर्मैः प्रतीतेः । न चामौ परस्परानपेक्षत्वेन भिन्ना एव,
परस्परानपेक्षायां सपुव्यवदसत्त्वापत्तेः । तथाहि । उत्पादः
केवलो जातिः, स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोभवत्; तथा

विनाग्नः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहित्वात्, तदंतं; एवं स्थितिरपि केवला नास्ति, विनाग्नोत्पादशून्यत्वात्, तददेवेत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च कथं नैकं ज्ञातव्यम् । तथा चोक्तम् ।

प्रध्वस्ते कलम्रे शुश्रोच तनया मौलौ समुत्पादिते 5

पुत्रः प्रीतिसुवाह कामपि नृपः त्रिन्नाथ मन्थस्त्रताम् ।

पूर्वाकारपरिचयस्तदपराकारोदयस्तद्द्वया

धारस्यैक इति स्थितं चयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥

घटमौलिसुवर्णाचीं नाग्नोत्पादस्थितिस्त्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ २ ॥ 10

पयोव्रतो न दधन्ति न पयोन्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो गोभे तस्मादस्तु चयात्मकम् ॥ ३ ॥

परो हि वादीदं प्रष्टव्यः । यदा घटो विनश्यति तदा किं देशेन विनश्यति आहोस्त्रिसामख्येनेति । यदि देशेनेति पक्षः, तदा घटस्यैकदेश एव विनश्येत् न तु सर्वः, सर्वस्य च 15 विनष्टस्तदा प्रतीयते न पुनर्घटस्यैकदेशो भग्न इति प्रतीतिः कस्यापि स्यात् । अतो न देशेनेति पक्षः कस्योकारार्हः । सामख्येन विनश्यतीति पक्षो ऽपि न । यदि हि सामख्येन घटो विनश्येत्, तदा घटे विनष्टे कपालानां मृद्रूपस्य च प्रतीतिर्न स्यात्, घटस्य सर्वात्मना विनष्टत्वात् । न च तदा 20 कपालानि मृद्रूपं च न प्रतीयन्ते, मार्दान्धेतानि कपालानि न पुनः सौवर्णानीति प्रतीतेः । अतः सामख्येनेत्यपि पक्षो

न. युक्तः । ततो ब्रह्मादिवेदं प्रतिपत्तव्यं, घटो घटात्मना
 विनश्यति कपासात्मनोत्पद्यते मृद्ब्रह्मात्मना तु भ्रुव इति ।
 तथा घटो घटोत्पद्यते तदा किं देशेनोत्पद्यते सामख्येन
 वेद्यपि परं प्रष्टव्यो ऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति, तदा
 5 घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयेते च
 घटः पूर्णं उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न चोद्देश्यः ।
 नापि सामख्येनेति पक्षः । यदि सामख्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो
 मृदः प्रतीतिसदानो न स्यात् ; न च सा नास्ति, मार्दा ऽथं
 न पुनः सौवर्णं इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो घटोत्पद्यते
 10 तदा च घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना
 च भ्रुव इति ब्रह्मादभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यथा हि वस्तु सर्वैः
 प्रतीयेते तथा चेन्नाभ्युपगम्यते, तदा सर्ववस्तुव्यवस्था कदापि
 न भवेत् । अतो यथा प्रतीत्यैव वस्तुस्थिति । अत एव
 अदृष्टं नष्टं तदेव नश्यति नञ्छति च कथंचित्, यदुत्पन्नं तदे-
 15 वोत्पद्यत उत्पत्स्यते च कथंचित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति
 स्याच्छति च कथंचित् । तथा यदेव केनचिद्रूपेण नष्टं तदेव
 केनचिद्रूपेणोत्पन्नं केनचिद्रूपेण स्थितं च, एवं यदेव नश्यति
 तदेवोत्पद्यते तिष्ठति च, यदेव नञ्छति तदेवोत्पत्स्यते स्याच्छति
 चेत्यादि सर्वमुपपन्नं, अन्तर्बन्धिषु सर्वस्य वस्तुनः सर्वदोत्यादा-
 20 दि च घटात्मकशैवाबाधिताध्यक्षेणानुभूयमानत्वात्, अनुभूयमाने
 च वस्तुनः स्वरूपे विरोधाधिष्ठेः, अन्यथा वस्तुनो रूपरसादि-
 क्षपि विरोधप्रसङ्गे । प्रयोगो ऽत्रायम् । सर्वं वस्तुत्पादव्यव-

ध्रौव्यात्मकं, सत्त्वात् । यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति
तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणम् । तथा चेदम् ।
तस्मान्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानम् । अनेन च सल्लक्षण
नैयायिकादिपरिकल्पितः सन्तायोगः सत्त्वं बौद्धाभिमतं चार्थ-
क्रियालक्षणं सत्त्वं द्वे अपि प्रतिक्षिप्ते द्रष्टव्ये । तन्निरासप्रकारश्च 5
धन्यान्तरादवसातव्यः ॥

अथ येनेति शब्दो योज्यते । येन कारणेनोत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सद्विद्यते, तेन कारणेन मानयोः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाण-
योगोचरो विषयः । अनन्तधर्माः स्वभावाः सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्व-
वस्तुत्वादयो यस्मिन्, तदनन्तधर्मकमनन्तपर्यायात्मकमनेका- 10
त्मात्मकमिति यावत् । वस्तु जीवाजीवाद्युक्तमभ्यधाधि । अयं
भावः । यत एवोत्पादादिचयात्मकं परमार्थसत्, तत एवान-
न्तधर्मात्मकं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः, अनन्तधर्मात्मकतायामे-
वोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकताया उपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति ।
अचानन्तधर्मात्मकस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं युक्तियुक्ततामनु- 15
भवतीति ज्ञापनायैव भूयो ऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः
पाश्चात्यपद्योक्तानन्तधर्मकपदेनापि पौनरुक्तमाशङ्कनीयमिति ।
तथा च प्रयोगः । अनन्तधर्मात्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्वात् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तदुत्पादव्यय-
ध्रौव्यात्मकमपि न भवति, यथा विषदिन्वीशरमिति क्षति- 20
रेकानुमानम् । अनन्ताश्च धर्मा यथैकस्मिन् वस्तुमि भवन्ति,
तथा प्रागेव दर्शितम् । धर्माद्योत्पद्यन्ते व्यद्यन्ते च, धर्मी च

- द्रव्यरूपतया सदा नित्यमवतिष्ठते । धर्माणां धर्मिणस्य कथं-
 चिदन्यत्वेन धर्मिणः सदासत्त्वे कालत्रयवर्तिधर्माणामपि
 कथंचिच्छक्तिरूपतया सदासत्त्वं, अन्यथा धर्माणामसत्त्वे कथं-
 चित्तदभिन्नस्य धर्मिणो ऽप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । न च धर्मिणः
 5 सकाशादेकान्तेन भिक्षा एवाभिन्ना वा धर्माः, तंधानुपलब्धेः
 कथंचित्तदभिन्नानामेव तेषां प्रतीतेः । न चोत्पद्यमानविप-
 द्यमानतत्तद्भ्रमसद्भावव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणो ऽसत्त्वमेवेति
 वक्तव्यं, धर्माधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एक-
 धर्माधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्मा-
 10 णामनेकत्वे ऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया भुवस्य
 धर्मिणो ऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापङ्गोतुमशक्यत्वात्, अबाधि-
 ताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणो ऽपङ्गवे सकलधर्माणामपङ्गव-
 प्रसङ्गात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति सिद्धमनन्त-
 धर्मात्मकं वस्तु । प्रयोगश्चात्र । विवादास्यदं वस्त्वैकानेकनित्या-
 15 नित्यसदसत्सामान्यविशेषाभिन्नाप्यानाभिन्नाप्यादिधर्मात्मकं,
 तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यथैवास्त्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानं तत्तथैव प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यं, यथा घटो
 घटरूपतया प्रतीयमानो घटतथैव प्रमाणगोचरो ऽभ्युपगम्यते न
 तु पठत्या । तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानं वस्तु । तस्मादेकाने-
 20 काद्यात्मकं प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र स्वरूपा-
 सिद्धो हेतुः, तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वस्य सर्वत्र वस्तुनि
 विश्वमानत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्माभ्यानेकानेकात्मकस्य १

नित्यानित्यात्मकस्य च १ स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य ३
 सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चासुष्टनस्याटनरूपाभ्यां सामान्यवि-
 शेषात्मकस्य ४ स्वरूपपर्यायाणां क्रमेणाभिलाष्यत्वेन युगपत्तषा-
 मनभिलाष्यत्वेन चाभिलाष्यानभिलाष्यात्मकस्य ५ सर्वस्य पदार्थ-
 स्यात्स्रस्रत्प्रत्ययेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न 5
 संदिग्धासिद्धो ऽपि, न खलु बाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः
 संदिग्धत्वं नाम । नापि विद्वद्भ्यः, विद्वद्भ्यार्यसंसाधकत्वाभावात् । न
 हि सांख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः काणादद्यौगा-
 भ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवात्स्रस्रत्प्रत्ययेन
 प्रतीयमानत्वमास्ते, येन विद्वद्भ्यः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादि- 10
 बाधा, येन हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवि-
 ककता वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् । तथैवात्स्रस्र-
 त्प्रत्ययप्रतीयमानत्वं चासिद्धं, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवद्यं
 प्रयोगसुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते । ननु सत्त्वासत्त्व-
 नित्यानित्याद्यनेकान्तो दुर्धरविरोधादिदोषविषमविषधरदृष्ट- 15
 त्वेन कथं संप्राणान्भारयितुं धीरतां दधाति । तथाहि । यदेव
 वस्तु सत् तदेव कथमसत्, असत्तेत्, सत्कथमिति विरोधः
 सत्त्वासत्त्वयोः, परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, श्रौतोष्णस्यर्शवत् ।
 यदि पुनः सत्त्वमसत्त्वात्मना असत्त्वं च सत्त्वात्मना व्यवस्थितं
 स्यात्, तदा सत्त्वासत्त्वयोरविशेषात्प्रतिनियतव्यवहारोऽपेक्षेदः 20
 स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्त्वासत्त्वा-
 त्मकत्वे वस्तुनो ऽभ्युपगम्यमाने सदिदं वस्तुसदेत्यवधारणद्वारेण

- निर्बीतिरभावात्संग्रहः २ । तथा चेनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्व-
मेवाहोश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यथाद्यः पञ्चः, तदा स्याद्वाद-
द्यानिः । द्वितीये पुनः, चेनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवा-
होश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वमित्यगवस्था । तथा चेनांग्रेन भेदः,
5 तेन किं भेद एवाद्य तेनापि भेदाभेदः । आद्ये मतचित्तिः ।
द्वितीये पुनरगवस्था । एवं नित्यानित्यसामान्यविशेषादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा सत्त्वस्थान्यदधिकरणमसत्त्वस्य चान्यदिति
वैधधिकरणम् ४ । तथा येन रूपेण सत्त्वं तेन सत्त्वमसत्त्वं च
स्यादिति संकरः, युगपदुभयप्राप्तिः संकर इति वचनात् ५ ।
10 तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमपि स्यात् येन चासत्त्वं तेन
सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर
इति वचनात् ६ । तथा सर्वस्थानेकान्नात्मकत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
जलादेरप्यनलादिरूपता, अनलादेरपि जलरूपता । ततश्च
जलादर्शनलादावपि प्रवर्तते, अनलादौ च जलादावपौति; ततश्च
15 प्रतिनियतव्यवहारस्योपः ७ । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः ८ ।
ततश्च तादृशो वस्तुनो ऽसंभव एव ९ । अचोच्यते । यदेव सत्तदेव
सत्; तदेव कथमसदित्यादि यदवादि वाद्विद्वन्द्वन्द्वारकेण
तद्वचनरचनामात्रमेव, विरोधस्य प्रतीयमानत्वाः सत्त्वासत्त्वयो-
रसंभवात्, तस्मानुपलब्धसत्त्वत्वात्, वन्ध्यागर्भं स्तनंधयवत् ।
20 न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदेव पररूपादिभिरसत्त्व-
स्मानुपलब्धो ऽस्ति चेन सत्त्वानवस्थानसत्त्वस्यो विरोधः स्यात्,
प्रतीत्यङ्कत् । परस्परपरिहारस्थितिसत्त्वस्य विरोध एकचा-

स्रक्कादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यात्
 पुनरसंभवतोः संभवदसंभवतोर्वा । एतेन बध्यघाटकभाववि-
 रोधो ऽपि फणिनकुलयोर्वसवदवसवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयो-
 रशङ्कनीय एव, तयोः समानबलत्वात्, मयूराण्डवसे नामावर्ण-
 वत् । किं च । अयं विरोधः किं स्वरूपमात्रसङ्गावहतः १ 5
 उतैककाल संभवेन २ आहोस्विदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालि-
 कद्रव्याभावतः ४ उतैककालैकद्रव्यैकप्रदेशासंभवात् ५ । तत्राद्यो
 न युक्तः, यतो न हि श्रौतस्पर्शा ऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्म-
 सङ्गाव एवोष्णस्पर्शान सह विरुध्यत उष्णस्पर्शा वेतरेण, अन्यथा
 त्रैलोक्ये ऽप्यभावः स्यादनयोरिति । नापि द्वितीयः, एक- 10
 स्मिन्नपि काले पृथक् पृथग्दयोरप्युपलम्भात् । नापि तृतीयः,
 एकस्मिन्नपि सौहभाग्ये रात्रौ श्रौतस्पर्शा दिवा चोष्णस्पर्शः
 समुपलभ्यते । न च तत्र विरोधः । नापि तुरीयः, धूपकट-
 ष्टुकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् । पञ्चमो ऽपि न घटते, यत
 एकस्मिन्नेव तप्तसौहभाग्ये स्पर्शापेक्षया यत्रैवोष्णत्वं तत्रैव प्रदेशे 15
 रूपापेक्षया श्रौतत्वम् । यदि हि रूपापेक्षयाप्युष्णत्वं स्यात्,
 तर्हि जननयनदहनप्रसङ्गः । नन्वेकस्य युगपदभयरूपता कथं
 घटत इति चेत् । न, यतो यथैकस्यैव पुरुषस्थापेक्षावशात्सद्यु-
 त्पत्तयुक्तत्वस्यैव तद्वत्त्वयुक्तत्वपित्तत्वगुणत्वशिव्यत्वादीनि पर-
 स्परविरुद्धान्यपि युगपदविरुद्धानि, तथा सत्त्वासत्त्वादौन्यपि । 20
 तस्मात् सर्वथा भावानां विरोधो घटते कथंचिद्विरोधस्तु
 सर्वभावेषु तुल्यो न बाधकः १ । तथा संग्रहो ऽपि न युक्तः,

सत्त्वसत्त्वयोः स्फुटरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् । अदृढप्रतीतौ हि संशयः, यथा कश्चिन्नदेशे स्थाणुपुरुषयोः । तथा यदुक्तं “अन-
 वस्था” इति, तदप्यनुपाधितगुरोर्वचः, यतः सत्त्वासत्त्वादयो
 वस्तुन एव धर्माः, न तु धर्माणां धर्माः, धर्माणां धर्मा न
 5 भवन्तीति वचनान् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्तज्ञानिः,
 अनेकान्तस्य सत्येकान्ताविनाभावित्वात्, अन्यथानेकान्तस्यैवा-
 घटनात्, नथार्पणादेकान्तस्य प्रमाणादनेकान्तस्यैवोपदेशात्,
 तथैव दृष्टेष्टाभ्यामविरुद्धस्य तस्य व्यवस्थितेः । किं च । प्रमा-
 णार्पणया सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनापि भवतु । न च तत्र
 10 कल्पनापि दोषः । ननूक्तमनवस्थेति चेत् । न, यतः साधने-
 कान्तस्य भ्रूषणं न दूषणं, अमूलकचितिकारित्वेन प्रत्युतानेका-
 न्तस्योद्दीपकत्वात्, मूलकचितिकारी ज्ञानवस्था दूषणम् ।
 यदुक्तम् ।

मूलकचितिकारीमाङ्गरवस्थां हि दूषणम् ।

15 वस्तुनान्ये ऽप्यशक्तौ च ज्ञानवस्थापि वार्धते ॥ १ ॥

ततो यथा यथा सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पना विधीयते,
 तथा तथानेकान्तस्यैवोद्दीपनं न मूलवस्तुचितिः । तथाहि । इह
 सर्वपदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम् । तत्र जीवस्य
 तावत्सामान्योपयोगः स्वरूपं, तस्य तत्त्वचक्षणत्वात् । ततो ऽन्यो
 20 ऽनुपयोगः पररूपम् । तांभ्यां सदसत्त्वे प्रतीयेते । तदुपयोग-
 स्थापि विशेषतो ज्ञानस्य स्मार्थाकारव्यवसायः स्वरूपं दर्शन-
 स्थाकारणत्वं स्वरूपं तद्विपरीतं तु पररूपम् । ततस्तांभ्यां

तत्रापि सत्त्वासत्त्वम् । तथा पुनश्चानिस्थापि परोक्षस्वावैशद्यं
 प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपं, दर्शनस्थापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तं चक्षुरा-
 द्यालोचनं स्वरूपं, अवधिदर्शनस्याप्यवध्यालोचनं स्वरूपं, अन्यच्च
 पररूपम् । ततस्ताभ्यां तत्रापि सत्त्वासत्त्वे परोक्षस्थापि
 मतिज्ञानस्येन्द्रियान्द्रियनिमित्तं स्वार्थाकारग्रहणं स्वरूपं, 5
 अतीन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्थापि विक-
 लस्वावधिमनःपर्यायरूपस्य मनो ऽज्ञानपेक्षं स्पष्टार्थग्रहणं
 स्वरूपं सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपं, ततो
 ऽन्यत्पररूपम् । ताभ्यां पुनरपि तत्रापि मदसत्त्वे प्रतिपत्तये ।
 एवमुक्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपरूपे तद्वेदिभिरभ्युक्षते, 10
 तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । एवं घटपटादिपदार्थाना-
 मपि स्वरूपरूपरूपणा कार्या, तदपेक्षया च सत्त्वासत्त्वे प्रति-
 पाद्ये । एवं च वस्तुनः सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनायामनेका-
 न्तोद्दीपनमेव, न पुनः कापि चित्तिरिति । ननु सत्त्वे ऽपि
 सत्त्वान्तरकल्पने “धर्माणां धर्मा न भवन्ति” इति वचो 15
 विरुध्यते । मैत्रं बोधः । अद्याप्यनभिज्ञो भवान् स्याद्वादान्तर-
 रक्षणायां, यतः स्वधर्मपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स
 एव स्वधर्मान्तरापेक्षया धर्मी, एवमेवानेकान्तात्मकव्यवस्थोप-
 पत्तेः । ततः सत्त्वे ऽपि सत्त्वान्तरकल्पनायां सत्त्वस्य धर्मित्वं
 सत्त्वान्तरस्य च धर्मत्वमिति धर्मिण एव धर्मत्वमिति धर्मिण 20
 एव धर्माभ्युपगमाच्च पूर्वोक्तदोषावकाशः । न चेवं धर्म-
 स्थापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मित्वप्राप्त्याभवत्वा, अनाद्यनन्तत्वा-

- द्वर्मधर्मिष्ववहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, बीजाङ्कुरपौर्वा-
 पर्यवत्, अभव्यसंभारवदा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि
 वाच्यम् ३ । तथा वैयधिकरणमप्यसत्, निर्वाधकाध्यक्षबुद्धौ
 सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतिभासनात् । न खलु तथा-
 5 प्रतिभासमानयोर्वैयधिकरणं, एकत्र फले रूपरसयोरपि
 तत्प्रसङ्गात् ४ । संकरव्यतिकरावपि मेचकज्ञानदृष्टान्तेन
 निरसनौघौ । यथा मेचकज्ञानमेकमप्यनेकस्वभावं, न च तत्र
 संकरव्यतिकरौ, एवमत्रापि । किं च । यथानामिकाया
 युगपन्मध्यमाकनिष्ठिकासंयोगे ह्रस्वदीर्घत्वे न च तत्र
 संकरादिदोषः, एवमत्रापि ६ । तथा यदप्यवादि “जला-
 10 देरणनलादिरूपता” इत्यादि, तदपि महामोक्षप्रमादि-
 प्रक्षयितप्रायं, यतो जलादेः स्वरूपापेक्षया जलादिरूपता
 न पररूपापेक्षया । न ततो जलार्थिनामनलादौ प्रवृत्तिप्र-
 सङ्गः, स्वपरपर्यायात्मकत्वेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्,
 अन्यथा वस्तुस्वरूपस्यैवाघटमानत्वात् । किं च । भूतभविष्यद्व्या-
 15 जलपरमाणूनामपि भूतभाविवर्जितपरिमाणापेक्षया वर्जितरूप-
 ताप्यस्त्वेव । तथा तप्तोदके कथंचिद्वर्जितरूपतापि जलस्थाङ्गी-
 क्रियत एव ७ । प्रत्याद्यादिबुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्त्वा-
 सत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम,
 20 अन्यथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः ८ । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः
 कल्पयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिष्ववहारविक्षोभस्य
 स्यादिति ९ । एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं

‘सर्वज्ञो ऽप्यसर्वज्ञः सिद्धो ऽप्यसिद्धः’ इत्यादि, तदप्यचरण-
निकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये
चाप्रमाणमिति स्याद्वादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञो ऽपि स्वकोव-
लज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्वसर्वज्ञः ।
यदि तदापेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्व- 5
प्रसङ्गः सर्वज्ञत्वस्यापि ष्वाद्भ्रष्टिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धो
ऽपि स्वकर्मपरमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयो-
गापेक्षया त्वसिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा
सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसक्तिः स्यात् । एवं “कृतमपि न कृतं,
उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं” इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, 10
तदपि निरस्तमवसेधम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः किमेका-
ग्नेन कथं सिद्धा । आद्ये ऽनेकान्तज्ञानिः । द्वितीये सिद्धा-
नामपि सर्वथा कर्मक्षयाभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः, सांसारिकजीवव-
दिति । अत्रोच्यते । सिद्धैरपि स्वकर्माणां क्षयः स्थित्यनुभा-
गप्रकृतिरूपापेक्षया चक्रे न परमाण्वपेक्षया । न ह्यणूनां क्षयः 15
केनापि कर्तुं पार्यते, अन्यथा सुहृदादिभिर्घटादीनां पर-
माणुविनाशे किञ्चिता कालेन सर्ववस्त्वभावप्रसङ्गः स्यात् ।
ततस्तथाप्यनेकान्त एवेति सिद्धं दृष्टेष्टाविसिद्धमनेकान्त-
शासनम् ॥

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्याद्वादवादं युक्ताभुवपगच्छन्तो 20
ऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो
मानवस्य राजनजीमान्गतो ऽप्यसतीमाषशाणस्य वृत्तमनुकु-

र्वन्ति । तथाहि । प्रथमतः सौगताभ्युपगतो ज्ञेयकान्तः प्रका-
 श्यते । दर्शनेन चणिकाचणिकत्वसाधारणस्थार्थस्य विषयीकर-
 णात्कृतसिद्धमनिमित्तादचणिकत्वारोपे ऽपि न दर्शनमचणि-
 कत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्ववसायाक्रान्त-
 5 त्वात् । चणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं, अनुरूपध्ववसायाजन-
 नात्, नीलरूपे तु तथाविधनिस्यकरणतत्प्रमाणमित्येवंवादिनां
 बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य चणिकत्वाचणिकत्वयोरप्रामाण्यं,
 नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगतो बला-
 दापतति । १ । तथा दर्शनोत्तरकाखभाविनः स्थाकाराध्ववसा-
 10 थिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्ये ऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
 सर्वविषयचैतानामात्मसंबेदनं प्रत्यक्षमिति वचनाच्चविकल्पकत्वं
 च रूपद्वयमभ्युपगतवतां तेषां कथं ज्ञानेकान्तवादापत्तिः १ ।
 तथाहिंसाविरतिदानादिचित्तं यदेव स्वसंबेदनगतेषु सत्वबो-
 धरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव चणच्चयित्स्वर्गप्रापणशक्तियु-
 15 क्तत्वादिष्वप्रमाणमित्यनेकान्त एव २ । तथा यदस्य नीलरूपतु-
 रश्रोर्धतादिरूपतथा प्रमेयं, तदेव मध्यभागचणविवर्तादिनाप्र-
 मेयमिति कथं ज्ञानेकान्तः ३ । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिदर्-
 शनं वा यद्दृष्टिरर्थापेक्षया भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वस्वरूपेक्षया-
 भ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः ५ । तथा यज्जिज्ञोषिणीनाद्य-
 20 द्यादिकं हिले ऽलौकिकं, तदपि ध्ववसतानिद्यतदेशचारितादौ
 ते ऽलौकिकं प्रतिपद्यन्ते ६ । कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपत-
 यात्मानमसंबेदितं ज्ञानरूपतया चावगच्छत् स्थात्मनि भावद्वयं

'विद्वद्धं न साधयेत् ७ । तथा पूर्वोत्तरक्षणापेक्षयैकस्यैव क्षणस्य
जन्यत्वं जनकत्वं चाभ्युपागमन् ८ । तथार्थाकारमेव ज्ञानमर्थस्य
यादृकं नान्यथेति मन्यमानास्त्रिपटयादृकं ज्ञानमेकमथनेका-
कारं संप्रतिपक्षाः ९ । तथा सुगतज्ञानं सर्वार्थविषयं सर्वार्थाकारं
चित्तं कथं न भवेत् १० । तथैकस्यैव हेतोः पञ्चधर्मसपञ्चसत्त्वा- 5
भ्यामन्वयं विपक्षे ऽविद्यमानत्वाद्भ्रुतिरेकं चान्वयविरुद्धं ते
तान्त्रिकमूरीचकिरे ११ । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं
स्याद्वादं खौल्यत्यापि तत्र विरोधमुद्गावयन्तः स्वप्राप्तानुरा-
गान्धकारसंभारविक्षुप्रविवेकदृष्टो विवेकिनामपकर्षणीया एव
भवन्ति । किं च । सौत्रान्तिकमत एकमेव कारणमपरापर- 10
सामर्थ्यन्तःपातितयानेककार्याकार्या विद्यते, यथा रूपरसग-
न्धादिसामघीगतं रूपमुपादानभावेन खोत्तरं रूपक्षणं जन-
यति रसादिक्षणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपाशोक-
मनस्कारश्चक्षुरादिसामर्थ्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया
जनयति । आश्लोकाद्युत्तरक्षणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि 15
कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभा-
वैर्वा । यद्येकेन स्वभावेन, तर्ह्येकस्वभावेन ह्यतकत्वात्कार्याणां
भेदो न स्यात् । अथवा नित्यो ऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन
नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्व-
भावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां 20
करणं कथमस्तु, निरग्नैकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुपते,
तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदानदस्तु । अथ नानास्वभावैर-

- नित्यः कुर्यादिति चेत्, नित्यस्यापि तथा तत्करणमस्तु । अथ
 नित्यस्य नानास्वभावा न संभवन्ति, कूटस्थनित्यस्यैकस्वभावात्,
 तद्धनित्यस्यापि नानास्वभावा न सन्ति, निरंशैकस्वभावत्वात् ।
 तदेवं नित्यस्थानित्यस्य च समानदोषत्वाच्चित्थानित्योभयात्म-
 5 कमेव वस्तु मानितं वरम् । तथा चैकान्तनित्यानित्यपक्षसंभवं
 दोषजालं सर्वं परिहृतं भवतीति १२ ॥ ज्ञानवादिनो ऽपि
 ताथागताः स्वार्थाकारयोरभिन्नमेकं संवेदनं संवेदनाच्च भिन्नौ
 ग्राह्याद्याहकारौ स्वयमनुभवन्तः कथं स्याद्वादं निरस्येयुः १ ।
 तथा संवेदनस्य ग्राह्याद्याहकारविकल्पात्वात् स्वप्ने ऽपि भवद्भि-
 10 नानुभूयते, तस्या अनुभवे वा सकलासुमतामधुनैव सुकृता-
 पत्तेः, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरिति वचनात् । अनुभूयते च
 संवेदनं संवेदनरूपतया कथंचित् । तत एकस्यापि संवेदनस्या-
 नुभूताननुभूततयानेकान्तप्रतिभासो दुःशक्रो ऽपह्नोतुमिति २ ।
 तथा सर्वस्य ज्ञानं स्वसंवेदनेन ग्राह्याद्याहकारशून्यतयात्मान-
 15 मसंविदत्, संविद्रूपतां चानुभवद्विकल्पेतरात्मकं संवेदान्तवा-
 दस्य प्रतिषेधकमेव भवेत् २ । तथा ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
 कार्थावभासिनश्चैकरूपता प्रतिषिप्त्येवैकान्तवादमिति ४ ॥
 नैयायिकैर्वैशिष्टिकैश्च यथा स्याद्वादो ऽभ्युपगम्ये तथा
 प्रदर्शते । इन्द्रियसन्निकर्षादेर्धूमज्ञानं जायते । तस्माच्चाग्नि-
 20 ज्ञानम् । अचेन्द्रियसन्निकर्षादिः । प्रत्यक्षं प्रमाणं, तत्फलं
 धूमज्ञानं, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम् । अग्नि-
 ज्ञानं तदनुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमान-

प्रमाणतां चोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने
फलता प्रमाणाता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या १ ।
एकमेव चित्रपटादेरवयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति ।
न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्ल्याम् । विरोधादेकमने-
कस्वभावमयुक्तमिति चेन्न । तथा च प्रावादकप्रवादः । 5

एकं चेतत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं मतम् ॥ १ ॥

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्र-
कारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादित-
त्वादित्यादि १ । एकस्यैव धूपकटष्कुसुमैकस्मिन् भागे ग्रीतस्पर्शः 10
परस्मिन्श्च भागे उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वे ऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विद्वद्भौ तौ स्पर्शा, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः
“एकस्यैव पटादेश्चाक्षरकारकाट्टतानाट्टताद्यनेकविद्वद्-
धर्मीपक्षे ऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः” इति २ । नित्यस्येश्वरस्य
सिद्ध्या संजिहीर्षा च रजस्तमोगुणात्मकौ स्वभावौ चित्तिय- 15
शाद्यष्टमूर्तिता च सालिकस्वभावाः परस्परं विद्वद्भाः ४ । एक-
स्यामलकस्य कुवस्यबिम्बाद्यपेक्षया महत्त्वमणुलं च विद्वद्भा ५ ।
एवमिन्द्रोः समिदंशापेक्षया ब्रह्मलदीर्घत्वे अपि ६ । देवदत्तादिः
स्वपितृसुतापेक्षया परत्वापरत्वे अपि ७ । अपरं सामान्यं नास्ती
सामान्यविशेष इत्युच्यते । सामान्यविशेषश्च द्रव्यलगुणत्वकर्मल- 20
क्षणाः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणक-
र्मभ्यो व्यावृत्तत्वादिशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि सामान्यवि-

विशेषता विभाष्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति सामान्य-
 विशेषः । तस्यैकस्य सामान्यता विशेषता च विद्वे ८ ।
 एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवी-
 परमाणोः सत्तायोगात्सत्त्वं, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यत्वं, पृथिवीत्वयोगा-
 5 त्पृथिवीत्वं परमाणुत्वयोगात्परमाणुत्वं, अन्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो
 भिन्नत्वं चेच्छ्रुतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्प्रकृता ब्रह्मा-
 दापतति, सत्तादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्यासत्ताद्द्रव्य-
 तापृथिवीत्वाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यत्वमात्म-
 त्वयोगादात्मत्वमन्याद्विशेषाद्यद्भेदात्तात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छ्रुतां
 10 तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावशं स्यात् । एवमाकाशादिव्यपि
 सा भाष्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु पर-
 माणुषु सुक्तात्मनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणो ऽयमिति प्रत्ययो
 येषो भवति ते ऽन्या विशेषा इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं
 विलक्षणत्वं योभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्यादादमेव साधयेत्
 15 ११ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तसुररीकृत्यापि
 तन्प्रतिषेधाद्योद्यच्छ्रुतः सतां कथं नोपहास्यतां याम्नि । किं
 च । अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येषु गुणः परस्परविभक्तोऽवयववाच्य-
 व्यादिषु भिद्योवर्तनचिन्तायां यद्गुणजालसमुपनिपतति तदपि
 परिहृतं भवति । तथाहि । अवयवानामवयविनश्च भिद्यो
 20 ऽत्यन्तं भेदो ऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथंचित् ।
 ततः पर्यनुयोगमर्हति । अवयवेष्ववयवो वर्तमानः किमेकदे-
 शेन वर्तते किं वा सामख्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तं, अवयव

विनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वे ऽपि तेभ्यो ऽवयवौ
यद्यभिन्नः, ततो ऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्थानेकावयव-
त्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ, तर्हि तेषु स कथं वर्तत
इति वाच्यम् । एकदेशेन सामस्येन वा । एकदेशपक्षे पुनस्त-
देवावर्तत इत्यनवस्था । अथ सामस्येन तेषु स वर्तते; तद्व्य- 5
धाधीयः प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततथावयविविभक्तप्रसङ्गात् ।
ततस्तु तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ न विकल्पभाग्रवति । नन्वभेदपक्षे
ऽप्यवयविमात्रमवयवमात्रं वा स्यादिति चेत् । न, अभेदस्याप्ये-
कान्तेनाभ्युपगमात् । किं तर्ह्यन्योन्याविसिष्टस्वरूपो विवक्षया
संदर्शनीयभेदो ऽवयवेष्ववयव्यभ्युपगम्यते, अबाधितप्रतिभासेषु 10
सर्वथावयवावयविनां मिथो भिन्ना भिन्नतया प्रतिभामनात्,
अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथापरिकल्पने ब्रह्मादेतद्गून्यतावा-
दादेरपि कल्पनाप्रसङ्गात् । एवं संयोगेषु संयोगः समवायिषु
समवायो गुणिषु गुणौ व्यक्तिषु सामान्यं चात्यन्तं भिन्नान्य-
भ्युपगम्यमानानि तेषु वर्तनचिन्तायां सामस्यैकदेशविकल्पाभ्यां 15
दूषणीयानि । तदेवमेकान्तभेदे ऽनेकदूषणोपनिपातादनेकान्ते
च दूषणानुत्यागादनेकान्ताभ्युपगमाच्च मोक्ष इति । अतो वर-
मादावेव असंरितां विद्यायानेकान्तो ऽभ्युपगतः किं भेदैकान्त-
कल्पनया अज्ञान एवात्मना परिकल्पितेनेति ॥

सांख्यः सत्परजसमोभिरन्योन्यं विरद्धैर्गुणैर्धृष्टितं प्रधानम- 20
भिदधान एकस्याः प्रकृतेः संसारावस्थामोक्षसमययोः प्रवर्तन-
निवर्तनधर्मौ विरद्धौ कौस्तुर्वाणस्य कथं स्वस्थानेकान्तमतवैसु-
ख्यमज्ञानमोक्षः स्यात् ॥

मीमांसकास्तु स्वयमेव प्रकारान्तरेणैकानेकाद्यनेकान्तं
 प्रतिपद्यमानास्तत्रतिपत्तये सर्वथा पर्यनुयोगं नार्हन्ति । अथवा
 ब्रह्मस्य तत्संबन्धस्य च नित्यलैकान्तं प्रति ते ऽप्येवं पर्यनु-
 योज्याः । चिकित्साशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका मोद-
 5 नेति मीमांसकाभ्युपगमः । अत्र कार्यतायास्तत्कालशून्यत्वे
 ऽभावप्रमाणस्य विषयता स्यात्, अर्थत्वे तु प्रत्यक्षादिविषयता
 भवेत्, उभयरूपतायां पुनर्नोदनाया विषयतेति ॥

अथ बौद्धादिष्वर्षदर्शनाभीष्टा दृष्टान्तायुक्तयस्यानेकान्तसि-
 द्ध्ये समाख्यायन्ते । बौद्धादिष्वर्षदर्शनानि संग्रहज्ञानमेकमुक्ते-
 10 खद्वयात्मकं प्रतिजानानि नानेकान्तं प्रतिचिपन्ति १ । तथा
 स्वपक्षसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विद्वद्बुधर्माध्यस्तमनुमानं मन्य-
 मानाः परे ऽनेकान्तं कथं पराकुर्वन् २ । मथुराण्डरसे नीला-
 दयः सर्वे ऽपि वर्णा नैकरूपा नाण्यनेकरूपाः, किं त्वेकानेक-
 रूपा यथावस्थिताः, तथैकानेकाद्यनेकान्तो ऽपि । तदुक्तं
 15 नामस्थापनाद्यनेकान्तमाश्रित्य ।

मथुराण्डरसे यद्दवर्णा नीलादयः खिताः । अ |
 सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तद्वस्त्रामादयो घटे ॥ १ ॥
 नाम्बयः स हि भेदित्वात् भेदो ऽन्वयवृत्तितः ।
 तद्भेददयसंबर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ २ ॥

20 अत्र हिशब्दो हेतौ यस्मादर्थं ; स घटः ।

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्षो भागद्वयात्मकः ।
 तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रपचते ॥ ३ ॥

न नरः सिंहरूपत्वात् सिंहो नररूपतः ।

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥

चैह्यं पाञ्चरूप्यं वा ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।

सदसत्त्वादि सर्वे ऽपि कुतः परे न मन्वति ॥ ५ ॥

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता 5
 न विरुध्यन्ते । तद्यथा । स नरः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः स्वसुता-
 पेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते ।
 तद्यथा । स्वपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेका-
 क्तोऽपि द्रव्यात्मनैकं पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादि भिन्ननिमि-
 त्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्न- 10
 निमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं
 न पुनर्भिन्ननिमित्तत्वमिति सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अथा-
 त्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते यथा सर्पस्य
 द्रव्यस्य स्थिरस्योत्फरणविक्रमावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया
 न विरुद्धे यथैकस्या अङ्गुल्याः सरसताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च 15
 यथा वा गोरसे स्थायिनि दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायो-
 त्पादौ संबन्धनौ प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलब्धौ, एवं सर्वस्य वस्तुनो
 द्रव्यपर्यायात्मकतापि । किं च । सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्वाभिमत-
 साध्यसाधनाद्याभिधीयमाना हेतवो ऽप्यनेकान्ताभ्युपगममन्तरेण
 समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । अथ स्वोपज्ञनेव परहेतुत- 20
 मोभास्करनामकं वादस्वकं लिख्यते । यथा । इह हि सकलता-
 किंकर्षककूडामणितयात्मानं मन्यमानाः सर्वदापि प्रसभं पोषि-

- तस्माभिमाना गुणवस्तु विदत्तु मत्सरं विदधानां सुगन्धजनस-
 मात्रे ऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्फुष्टोद्भवेन खानुभवेन
 समस्तवस्तुस्तोमगतमभ्यान्तमनेकान्तमनुभवन्तो ऽपि स्वयं च
 युक्तानेकान्तमेव वदन्तो ऽपि प्रकटं वचनमात्रेणैवानेकान्तमभि-
 5 ष्कन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
 पृथक्त्वो विदत्समीपे च कदापि सम्यग्चेतुस्वरूपमपृच्छन्तो
 निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधन-
 मधुनाश्रयः, तथापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः । अतो ऽनेका-
 न्तत्वस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सह्निरस्माभिः
- 10 प्रथमतो हेतौरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । ताव-
 द्दत्तावधाना निरस्तस्वपचाभिमानाः षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः
 श्रुत्वा भवन्तः । तथाहि । युष्मदुपन्यसेन हेतुना किमन्वयिना
 स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा वान्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि
 तावदन्वयिना, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वय-
 15 साध्य तथापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा, तत्पुत्रत्वादेरेव
 गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावे ऽन्यत्र गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्र-
 त्वादेरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वा-
 दित एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गिः । न चास्व वैदृष्यसङ्गणयोगिनो
 हेत्वाभासताग्ररूपनीघा, अनित्यत्वसाधने हतकलादेरपि
- 20 तत्प्रसङ्गात् । अस्ति च भवद्भिन्नायेण वैदृश्यं तत्पुत्रत्वादिति ।
 अत्र भवत्वर्थं हेतोर्वैषां पक्षधर्मत्वसंपत्त्वविपक्षसत्त्वरूपे
 वैदृश्ये ऽविनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पक्षसङ्गणहेतुवादिना,

अस्माभिरसप्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षण-
 योरभ्युपगमादिति चेत्, तर्हि केवलान्ययकेवलव्यतिरेका-
 नुमानयोः पक्षलक्षणत्वासंभवेनागमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरग-
 मकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणासंभवेन, अन्य-
 थानुपपत्तेः । अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिबन्धनमस्तु । 5
 ननु चैकलक्षणाद्यभावः । अथात्र विपक्षे ऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति,
 तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाण-
 मस्तीति सौगतः । यौगस्तु गर्जति । प्राकाद्याहारपरिणामः
 श्यामत्वेन समव्याप्तिको न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसङ्गावाच्च तत्पु-
 त्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव 10
 प्रवृत्तान्तरेण शरणीकुर्वत इति मैव हेतोरुल्लक्षणमस्तु । अपि च ।
 अस्ति नभश्चन्द्रो जलचन्द्रात्, उदेत्यति श्वः सविता, अद्यतना-
 दित्योदयादित्यादिषु पक्षधर्मत्वाभावे ऽपि मन्मातेयमेवंविध-
 स्मरान्यथानुपपत्तेः । सर्वं क्षणिकमक्षणिकं वा सत्त्वादित्यादिषु
 च सपक्षस्थाभावे ऽपि हेतूनां गमकत्वदर्शनात्किं चैरूपादिना । 15
 निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं सिद्धलक्षणमचूणं तत्त्वमेतदेव
 प्रपञ्चः पुनरयमिति चेत्, तर्हि सौगतेनाबाधितविषयत्वमस-
 त्प्रतिपक्षं ज्ञातत्वं च यौगेन च ज्ञातत्वं लक्षणमास्थानीयम् ।
 अथ विपक्षाभिहितव्यावृत्तिमात्रेणाबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं
 च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च सत्यमेवेति चेत्, तर्हि गमक- 20
 हेत्वधिकाराद्ग्रहणमपि सत्यमेवेति किं ग्रहेणापि प्रपञ्चेनेति ।
 अत एव नान्यथमात्राद्देतुर्गमको ऽपि तादृशव्यतिरेकादन्वय-

- विशेषाच्च । नापि व्यतिरेकमात्रात्किं त्वङ्गीकृतान्वयाद्भ्यतिरेक-
विशेषात् । न चापि परस्पराननुविद्धतदुभयमात्रात्, अपि
तु परस्पररूपाजहृत्तान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चितान्वयानुपप-
त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
5 च जैनानां हेतोरैकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विघातकमिति
वक्तव्यं, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात् । न तु
स्वभावनियमे नियतैकस्वभावस्य अशशुद्धादेरिव निःस्वभावत्वा-
दिति कथं न हेतोरनेकान्तात्मकता । तथा ननु भोः सकर्णाः
प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिर्भवद्भिर -
10 न्यैश्च कणभक्षपादबुद्धादिशिव्यैकरूपन्यत्प्रमाणाः सर्व एव
हेतवो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्तोत्यवगन्त-
व्यम् । तथाहि । पूर्वं तावत्तेषां विरुद्धताभिधीयते । यदि
ल्लेकस्यैव हेतोस्त्रीणि पञ्च वा रूपाणि वास्तवान्यभ्युपगम्यन्ते,
तदा सो ऽनेकधर्मात्मकमेव वस्तु साधयतीति कथं न विपर्य-
15 यसिद्धिः, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च
यदेव पञ्चधर्मस्य सपञ्च एव सत्त्वं तदेव विपश्चात्सर्वतो व्यावृत्त-
त्वमिति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा
तादात्म्यायोगात्, तच्चे वा केवलात्म्यौ केवलव्यतिरेकौ वा
सर्वो हेतुः स्यात् तत्र चिरूपः पञ्चरूपो वा । तथा च साधना-
20 भावो ऽपि गमकः स्यात् । अथ विपश्चात्सत्त्वं नाभ्युपेयते किं
तु साध्यसङ्गावे ऽस्तित्वमेव साध्याभावेनास्तित्वमभिधीयते न तु
तत्तत्सिद्धिमिति चेत्, तदसत् । एवं हि विपश्चात्सत्त्वाभावा-

हेतोस्त्रैह्य्यादिं न स्यात् । अथ ततस्तदन्यद्वर्मान्तरं; तर्ह्यैक-
 पस्थानेकात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभूतत्वेन निश्चि-
 तस्थानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां
 विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् । तथासिद्ध-
 तापि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया, यतो हेतुः सामान्यं वा 5
 भवेद्विशेषो वा तदुभयं वानुभयं वा । न तावत्सामान्यं
 हेतुः । तद्धि सकलव्यापि सकलसाध्यव्यापि वा हेतुत्वेनो-
 पादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्तदनुमानसिद्धं वा स्यात् । न
 तावत्प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षं स्याच्चानुसारितया प्रवर्तते । अत्र च
 नियतदेशादिनैव निश्चय्यते । अतो ऽचानुसारि ज्ञानं नियतदेशे 10
 शादावेव प्रवर्ततुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि । अथ
 नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकान्तस्त्रिष्वपि तस्यापि निश्चय इति
 चेत् । न, नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतेव स्यात्
 व्यपिता । तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनु-
 मानसिद्धतायामनवस्थाराचसी दर्निवारा । अनुमानेन हि 15
 लिङ्गग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न
 विशेषरूपमिष्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं
 वागवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च ।
 अवगतं चेत्, तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
 प्रत्यक्षेण, संनिष्ठव्याहिलान्तस्य । नाप्यनुमानेन । तस्याप्यनु- 20
 मानमन्तरेण लिङ्गग्रहणे पुनस्तद्देवावर्तते । तथा चानुमाना-
 नामानन्तराद्युपसहस्रैरप्येकलिङ्गग्रहणं न भवेत् । अपि च ।

अग्रेष्वव्यक्ताधेयस्वरूपं सामान्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयमानं
 स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् । स्वाधारनिश्चयो ऽपि निजाधार-
 निश्चयमिति सकलो जनः सर्वज्ञः प्रसज्यते । किं च । स्वाअधे-
 ङ्गियसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जन-
 5 चेत्, अत्रिचलितरूपत्वात् । परैरनाधेयातिशयत्वाच्च विचलितल
 आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च । तत्सामान्य
 व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् । न तावद्विन्नं
 व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलम्भात्, समवाये न व्यक्तिभिः सह सामा-
 न्यस्य संबन्धितत्वात् । पृथगनुपलम्भ इति चेत् । न । समवा-
 10 यस्त्रेह बुद्धिहेतुलं गीयते, दृष्टेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्त-
 रेण न भवेत् । किं च । अतो ऽश्रुत्वादिसामान्यं स्वाश्रयसर्व-
 गतं वा सर्वसर्वगतं वेद्यते । यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्का-
 दिव्यक्तिगून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्रुत्वादिसा-
 मान्येन योगो न भवति, व्यक्तिगून्ये देशे सामान्यस्थानवस्था-
 15 नाङ्गात्तन्नादादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा
 कर्कादिभिरिव ग्रावलेयादिभिरपि तदभिव्यज्यते । न च
 “कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न ग्रावलेयादीनां” इति
 वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् । साधारणरूप-
 त्वमिति चेन्न । स्वतन्त्रेस्वाधारणरूपा व्यक्तयः, तदा स्वत एव
 20 ता अश्रो ऽस्य इत्यनुवृत्तं प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति किं तद्विन्न-
 सामान्यपरिकल्पनया । यदि च स्वतो ऽसाधारणरूपा व्यक्तयः,
 तदापरसामान्यधोगादपि न साधारणा भवेयुः, स्वतो ऽसा-

धारणरूपत्वादिति व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्थाभावादसिद्ध-
 लक्षणो हेतुः । कथं ततः साध्यसिद्धिर्भवेत् । अथ व्यक्त-
 भिन्नं सामान्यं हेतुः । तदप्ययुक्तं, व्यक्तभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपव-
 द्वाक्यन्तराननुगमात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्व्यक्तभिन्नस्य सामान्य-
 रूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, 5
 विरोधात् । अथ केनाप्यग्नेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि
 न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तत्रैकान्तसामान्यरूपो हेतुः
 साकल्येन सिद्धो नापि विशेषरूपः, तस्यासाधारणत्वेन गमक-
 त्वायोगात्, साधारणत्व एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविश्ले-
 षोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, 10
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यास-
 त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तुरूपत्वा-
 त्साधेनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्यादौ-
 नामसिद्धौ तल्लक्षणाः सर्वे ऽपि हेतवो ऽसिद्धा एव २ । तथा
 प्रतिबन्धविकल्पाः समस्ता अपि परोपन्यस्ता हेतवो ऽनैकान्तिका 15
 अवगन्तव्याः । न चैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा साध्यसाधनयोः
 प्रतिबन्ध उपपद्यते । तथाहि । सामान्ययोरेकान्तेन नित्ययोः
 परस्परमनुपकारार्थोपकारकभूतयोः कः प्रतिबन्धः, मिथः कार्य-
 कारणादिभावेनोपकारार्थोपकारत्वे त्वनित्यत्वापत्तेः । विशेषधोस्तु
 निश्चितदेशकालयोः प्रतिबन्धयज्ञे ऽपि तत्रैव तयोर्ध्वं सात्साध्यध- 20
 र्मिस्स्यट्हीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपदीयमानः
 कथं नानैकान्तिकः । किं च । प्रतिबन्धपक्षधर्मत्वादिकं सिद्ध-

साध्यो भवति संभवी न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणः
 सैकान्तेन भेदे ऽभेदे वा पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्थोपप-
 त्तिमान्, संबन्धामिद्वेः । संबन्धो हि साध्यसाधनयोर्धर्मिणस्य
 किं समवायः संयोगो विरोधो विशेषणविशेष्यभावस्तादात्म्यं
 5 तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । न तावत्समवायः, तस्य धर्मधर्मिद्वयाति-
 रिकृत्य प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात्, इह तन्तुषु पट इत्यादेशा-
 त्साधकस्य प्रत्ययस्यालौकिकत्वात्, पांसुलपादानामपीह पटे
 तन्मव इत्येवंप्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्याद्यापि
 समवायप्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु
 10 वृत्त्यभ्युपगमे, तद्वत्साध्यादिधर्माणामपि स्वत एव धर्मिणि
 वृत्तिरस्तु किं व्यर्थं समवायकल्पनया । समवायस्य समवा-
 यान्तरेण वृत्त्यभ्युपगमे तु, तत्राप्यपरसमवायकल्पने ऽनवस्था-
 नदी दुस्तरा । अस्य समवायस्य स्वतः परतो वा वृत्तिः,
 तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न
 15 स्यादपि तन्वेषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्व-
 भावत्वाच्च । नापि संयोगः । स हि साध्यसाधनादीनां भवेत् ।
 किं ततो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा । प्राचि पक्षे कथं विष-
 क्षितानामेवैष किं नान्वेषामपि, भेदाविशेषात् । न च सम-
 वायो ऽत्र निधामकः, तस्य सर्वत्र सदृशत्वात् । द्वितीये तु
 20 साध्यादौन्वेव स्युः, न कश्चित्संयोगो नाम कथंचित् । अभिन्नसं-
 योगाङ्गीकारे तु परवादाश्रयणं भवेत् । नापि विरोधो
 ऽभिधातव्यः, तस्याप्येकान्तमते ऽसंभवात् । स हि सहानवस्थानं

परस्परपरिहारो वा भवेत् । तत्राद्ये किं कदाचिदप्येकज्ञान-
वस्थानमुत कियत्कालं स्थित्वा पस्यादनवस्थानम् । आद्ये पक्षे
ऽहिनकुलादीनां न विरोधः स्यात्, अन्यथा त्रैलोक्ये ऽधुरगा-
दौनामभावः । द्वितीये तु नरवनितादेरपि विरोधः स्यात्,
तथोरपि किंचित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किं च । वडवान- 5
लजलधिजलयोर्विद्युदम्बोदाभ्योश्च चिरतरमेकत्रावस्थानः कथ-
मयं विरोधः । परस्परपरिहारस्तु सर्वभावानामविशिष्टः
कथमसौ प्रतिनियतानामेव भवेत् । नापि विशेषणविशेष्यभावो
घटामिद्यति, तस्य संयोगाद्यसंभवे ऽभावात्, तस्य तु प्रागेव
निरासात् । नापि साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं घटते, साध्यसाधन- 10
योरसिद्धसिद्धयोर्भेदाभ्युपगमेन तादात्म्यायोगात्, तादात्म्ये च
साध्यं साधनं चैकतरमेव भवेन्न द्वयं कथंचित् । तादात्म्ये तु
जैनमतानुप्रवेशः स्यात् । तदुत्पत्तिस्तु कार्यकारणभावे संभ-
विनी कार्यकारणभावश्चार्थक्रियासिद्धौ सिध्येत् । अर्थक्रिया
च नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यां सहकारिषु सत्सत्सु च जनकाज- 15
नकस्त्रभावदधानभ्युपगमेन नोपपद्यते । अनित्यस्य तु सतो
ऽसतो वा वा न घटते, सतः समवायवर्तिनि व्यापारायोगात्,
व्यापारे वा स्त्रकारणकाल एव जातानामुत्तरोत्तरसर्वक्षण-
नामेकक्षणवर्तित्वप्रसङ्गात्, सकलभावानां मिथःकार्यकारण-
भावप्रसङ्गश्च, असतस्य सकलशक्तिविकलत्वेन कार्यकारणासंभ- 20
वात्, अन्यथा शशविषाणादेरपि तन्मसङ्गात् । तद्वित्यं
साध्यादीनां संबन्धानुपपत्तरेकान्तमते पञ्चधर्मत्वादि हेतुसङ्घ-

एतसंगतमेव स्यात् । तथा च प्रतिबन्धो दुरूपपाद एव ।
 तथैकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि न जाघटीति, अविच-
 लितस्वरूप आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि
 कार्यकारणाद्युभयग्रहणानुवृत्त्यैकचैतन्याभावात् । न च कार्या-
 5 द्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धो
 ऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं, अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न
 च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य
 पूर्वापरकालभाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयो
 ऽपि । तदेवमेकान्तपक्षे परैरुच्चार्यमाणः सर्वो ऽपि हेतुः
 10 प्रतिबन्धस्थाभावादिनिश्चयाज्ञानैकान्तिक एव भवेत् ॥ एवं च
 केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयो-
 रस्योद्भूतत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंबलित-
 सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्व-
 मभ्युपगम्यम् । न च “यदेव रूपं रूपान्तराद्भावते, तदेव
 15 कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्र-
 यति” इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्तरूपतथाध्यक्षतः प्रतीयमाने
 वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चिचज्ञानवच्चिचपट-
 ल्यैकचिचरूपवदां । किं च । एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं
 सामान्यमाहोस्त्रिदिशेष एतोभयं परस्परविविक्तमुतस्त्रिदनुभय-
 20 मिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं केवलस्य, तस्यासंबवादर्थ-
 क्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
 साध्यत्वनुमग्नत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्य-

‘नुभयं, तस्मात्ततो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वाद्योगात् । तस्माद्विवा-
दास्यद्दीभृतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यानुविद्धान्वयव्यतिरेकस्यभावद्वयात्मकैकहेतोः
प्रदर्शने खेप्रतो ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी । अतो
नैकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानु- 5
भानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव भवेत् । तस्माद्गो
एकान्तवादिनो निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनो ऽच्छिणी
निमील्य बुद्धिदृग्गमुन्मील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्तानुषारैकप्रवृत्त्या
तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो भवन्तो ऽनेकान्तं विचारयन्तु, प्रमाणैक-
मूल्यकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रमुक्तं तत्तत्त्वं चाधि- 10
गच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं श्रीगुणरत्न-
सूरिपादैः कृतम् । ततः शिद्धं सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥

अथ जैनमतं संक्षेपयन्नाह

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष गदितो ऽनघः ।

पूर्वापरपराघातो यत्र कापि न विद्यते ॥ ५८ ॥ 15

जैनदर्शनस्य संक्षेपो विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्युपयो-
गसारः समास इत्यसुभोक्तप्रकारेणैव प्रत्यक्षो गदितो ऽभिहितो
ऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वे दोषकालुष्यानवका-
शात् । यत्र जैनदर्शने कापि कश्चिदपि जीवाजौवादिरूपवि-
चारणाविषयसूक्ष्मतिषर्षायामपि पूर्वापरयोः पूर्वपश्चादभि- 20
हितयोः पराघातः परस्परव्याहतत्वं न विद्यते । अथं भावः ।

यथापरदर्शनसंबन्धिषु मूलशास्त्रेष्वपि किं पुनः पाश्चात्य-
विप्रलम्बकग्रथितग्रन्थकथासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्मिथोवि-
रोधो ऽस्ति, तथा जैनदर्शने कापि केवलिप्रणीतद्वादशाङ्गेषु
पारंपर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्धार्थलाकूलेच्छिकथा निरीक्षितो ऽपि
5 स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि कचन सद्दयसद्दयंगमानि
वचनानि कानिचिदाकर्णयामः, तान्यपि जिनोक्तसूक्तसुधा-
सिन्धुसमुद्गतान्येव संगृह्य सुधा स्वात्मानं बद्ध मन्वते । यच्छ्री-
सिद्धसेनपादाः ।

सुनिश्चितं नः परतन्त्रं युक्तिषु
10 म्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिमंपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता
जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ॥

अत्र परे प्राङ्गः । अहो आर्हतार्हदभिहिततत्त्वानुरागि-
भिर्युक्ताभिरिदमसंबद्धमेवाविर्भावयांबभूवे यदुतास्यदर्शनेष्वपि
15 पूर्वापरयोर्विरोधो ऽस्तीति । न ह्यसन्मते सूक्ष्मेच्छैरौच्यमाणो
ऽपि विरोधेच्छेषो ऽपि कचन निरीक्ष्यते, अमृतकरनिकरेष्विव
कालिमेति चेत् । उच्यते । भोः स्वमतपक्षपातं परिहृत्य
माद्यस्यमवलम्बमानैर्निर्भमानैर्धीप्रधानैः प्रतिभाद्यवधानं
विदधानैर्निगम्यते, तदा वयं भवतां सर्वं दर्शयामः । तथाहि ।
20 प्रथमं तावत्तायागतसंमते मते पूर्वापरविरोध उद्भाष्यते ।
पूर्वं सर्वं चक्षुभङ्गुरमभिधाय पश्चादेवमभिदधे नाननुकृताप्य-
व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति । अस्वायमर्थः ।

ज्ञानमर्थं सत्यवोत्पद्यते न पुनरसतीत्यनुकृतान्वयव्यतिरेको ऽर्थो
 ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयी-
 करोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिरभि-
 हिता । तद्यथा । अर्थात्कारणाज्ज्ञानं कार्यं जायमानं द्वितीये
 क्षणे जायते न तु समसमये, कारणकार्ययोः समसमयत्वा- 5
 योगात् । तच्च ज्ञानं स्वजनकमेवार्थं गृह्णाति नापरं, नाकारणं
 विषय इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिर्वत्सादा-
 यता सा च क्षणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः ८ । तथा
 नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातौतानागतादिरप्यर्था
 विषयोऽभ्यधायि । अतौतानगतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य 10
 कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात् ९ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्गृह्यकस्य
 ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि त्रिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य
 कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपग-
 मात् १० । तथा, क्षणक्षयाभ्युपगमे ऽन्वयव्यतिरेकयोर्भिन्नका- 15
 लयोः प्रतिपत्तिर्न संभवति । ततः साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयं
 व्याप्तिगृहणं मन्वानस्य कथं न पूर्वापरव्याहतिः ४ । तथा
 क्षणक्षयमभिधाय ।

इत एकमवते कल्पे शक्त्वा मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिच्चवः ॥ 20

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये नेशब्दास्मिन्नशब्दयोः प्रयोगं
 क्षणक्षयविरुद्धं भ्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ ।

तथा निर्गमं सर्वं वस्तु प्राग्गोच्य हिमाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं
 तु स्वगतं सदृश्यचेतनत्वस्वर्गप्रापणशक्त्वादिकं गृह्यदपि स्वगतस्य
 सदृशत्वादेरेकस्यांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः स्वगतस्यापि
 द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्वेति सांशतां पश्चाद्दत्तः सौग-
 5 तस्य कथं पूर्वापरविहङ्गं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्वि-
 कल्पकमध्यचं नौलादिकस्य वस्तुनः सामस्येन गृहणं कुर्वाणमपि
 नौलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नीलाद्यर्थगतेक्षणक्षयेऽग-
 रति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध
 एव ७ । तथा हेतुस्त्रैरूप्यं संग्रयस्य चील्लेखदयात्मकताम-
 10 भिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यज्ञ मन्यते तदपि पूर्वापरवि-
 हङ्गम् ८ । तथा परस्परानास्मिष्टा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः
 ससुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गा-
 ङ्गिभावरूपेणारम्भस्वन्यकार्यास्त इति हि बौद्धमतम् । तत्र चाय-
 दोषः । परस्परमणूनामनास्मिष्टत्वाद्दृष्टस्यैकदेशे हस्तेन धार्यमाणे
 15 कृत्स्नस्य घटस्य धारणं न स्यात् । उत्सेपावक्षेपापकर्षास्त-
 तथैव न भवेयुः । धारणादीनि च घटस्वार्थक्रियालक्षणं सत्त्व-
 मङ्गीकुर्वाणैः सौगतैरभ्युपगतान्येव तानि च तस्मत्तेऽनुपपन्नानि
 ततो भवति पूर्वापरयोर्विरोधः ८ ॥

अथ नैयायिकवैशेषिकमतयोः पूर्वापरतो व्याहृतत्वं दर्शयते
 20 सत्तायोगः सत्त्वमित्युक्त्वा सामान्यविशेषसमवायानां सत्तायोग-
 मन्तरेणापि सङ्गावं भावमाणानां कथं न व्याहृतं वचो भवेत्
 १ । ज्ञानं स्वात्मानं न वेत्ति स्वात्मानि क्रियाविरोधादित्य-

भिधायेश्वरज्ञानं स्वात्मनि क्रियाविरोधाभावेन स्वसंबेदितमि-
 ष्कृता कथं न स्ववचनविरोधः २ । प्रदीपोऽप्यात्मानमात्म-
 नैव प्रकाशयन् स्वात्मनि क्रियाविरोधं व्यपाकरोति ३ ।
 परवच्चनात्मन्यपि ऋसजातिनिघञ्स्थानानि तत्त्वरूपतथोपदि-
 शतोऽक्षपादर्षैर्वैराग्यव्यावर्णनं तममः प्रकाशात्मकताप्रख्यापनमिव 5
 कथं न व्याहृत्यते ४ । आकाशस्य निरवयवत्वं स्वीकृत्य तद्गुणः
 शब्दस्तदेकदेश एव श्रूयते न सर्वत्रेति सावयवतां ब्रुवाणस्य कथं
 न विरोधः ५ । सत्तायोगः सत्त्वं योगस्य सर्वैर्वस्तुभिः
 सांश्रतायामेव भवति सामान्यं च निरंशमेकमभ्युपगम्यते ।
 ततः कथं न पूर्वापरतो व्याहृतिः ६ । समवायो नित्य 10
 एकस्वभावश्चेत्यते सर्वैः समवायिभिः संबन्धस्य नैयत्येन जाय-
 मानोऽनेकस्वभावतायामेव भवति । तथा च पूर्वापरविरोधः
 सुबोधः ७ । अर्थवत्प्रमाणमित्युच्यतेः सहकारी यस्य तदर्थ-
 वत्प्रमाणमित्यभिधाय योगिप्रत्यक्षमतीताद्यर्थविषयमभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात्, अतीतादेः सहकारित्वायोगात् ८ । 15
 तथा स्मृतिर्गृहीतघाहिलेन न प्रमाणमित्यते, अनर्थजन्यत्वेन
 वा गृहीतघाहिलेन स्मृतेरप्रामाण्ये धारावाहिशानानामपि
 गृहीतघाहिलेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च धरावाहिशाना-
 नामप्रामाण्यं नैयायिकवैशेषिकैः स्वीक्रियते, अनर्थजन्यत्वेन
 तु स्मृतेरप्रामाण्येऽतीतानागतादिविषयस्थाप्यनर्थजन्यत्वेनाप्रामाण्यं 20
 भवेत्, चिकालविषयं चानुमानं शब्दवदित्यते, धूमेन हि
 वर्तमानोऽग्निरनुमीयते मेघोक्त्या भविष्यन्तो वृष्टिर्नदी-

पूरेण च. सैव भूतेति, तदेवं धारावाहिज्ञानैरनुमानेन च
 स्मृतेः सादृश्ये सत्यपि यत्कृतेरप्रामाण्यं धारावाहिज्ञानादीनां
 च प्रामाण्यमिच्छते न पूर्वापरविरोधः ८ । ईश्वरस्य सर्वार्थ-
 विषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षमिच्छत आहो-
 5 स्त्रिदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम् ज्ञानव्यपदेश्यमित्यत्र सूत्रे संनि-
 कर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षसंनिकर्षं विनापि
 भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत
 इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरसंबन्धिमनसो ऽणुपरि-
 माणत्वाद्युगपत्सर्वार्थैः संयोगो भवेत् । ततश्चैकमर्थं न यदा
 10 वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ; ततोऽस्मदादिवच्च तस्य
 कदापि सर्वज्ञता, युगपत्संनिकर्षोसंभवेन सर्वार्थानां युगपद-
 वेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् ।
 न, बहूनां कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरशाविवासादा-
 दिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसज्युः । अपि च । अतीता-
 15 नागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नादेव मनसा संनिकर्षो न
 भवेत्, सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानौमसत्वात् । ततः
 कथं मद्देश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात् । सर्वार्थ-
 ग्राहकं च तज्ज्ञानमिच्छते । ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं
 योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोधयम् १० ।
 20 काथेन्द्रिये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य
 रूपस्य गुणलाभागनुत्पादेनेति पूर्वसुक्ता पश्चाच्च कार्येन्द्रिये
 विनष्टे सति तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरोधं भवेत्,

यतोऽत्र रूपं कार्ये विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं . सत्
पश्चाद्दिनश्चेदिति ११ ॥

सांख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयवा
निष्क्रियाव्यक्ता चेष्यते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः
परिणमत इति चाभिधीयते । तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । 5
अर्थाध्वनसायस्य बुद्धिव्यापारलाञ्छेनना विषयपरिच्छेदरहितार्थं
न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदास्या
जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ ।
आकाशादिभूतपञ्चकं स्वरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं
यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं 10
श्रद्धेयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वात् प्रकृतिर्भवति नापि
बन्धमोक्षौ, तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव ।
कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते । ततो ये प्रकृतिर्विकृति-
र्बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्पर-
विरुद्धानि ॥

15

मीमांसकस्य पुनरेवं स्वमतविरोधः । न हिंस्यात्सर्वभूता-
नीति न वै हिंस्रो भवेदिति चाभिधाय महोच्चं वा महाजं
वा ओषियाय प्रकल्पयेदिति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापर-
विरोधः १ । तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रथमसुक्ता
पश्चान्तदागमे पठितमेवम् ।

20

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेहनि ।

अश्वमेधस्य वचनाद्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥

तथा “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” “सप्तदश राजापत्या-
त्पशुनास्त्रभेत” इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोध-
मनुब्रूयन्ते १ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चाद्ब्रूचे
ब्राह्मणार्थानृतं ब्रूयादित्यादि । तथा ।

5

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३ ॥

Pr. Bk.

तथादत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो
10 हृटेन परकीयमादत्ते क्लेन वा, तथापि तस्य नादत्तादानं,
यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्याद्दृषलाः
परिभुञ्जते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो
भुङ्क्ते । खं वस्ते खं ददातीति ४ । तथापुत्रस्य गतिर्नास्तीति
लपित्वोक्तम् ।

15

अनेकानि बृहत्साणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिर्घगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ इत्यादि ॥

तथा ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

20

इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं
ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहृतमेतत् ६ । वेदविहिताहिंसा
धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । धर्म-

हेतुष्वेद्विंश कथं, हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् । न हि भवति
माता च वन्धा चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते ।

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १ ।

इत्यादि 5

अर्चिर्मार्गप्रपन्नैर्वदान्तवादिभिर्गर्हिता चेद्यं हिंसा ।

अन्धे तमसि मष्कामः पशुभिर्घे यजामहे ।

हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ इति ॥ ७

तथा भवान्तरं प्राप्तानां ह्यप्रथे च आहुतादिविधानं तदप्य-
विचारितरमणीयम् । तथा च तद्युथिनः पठन्ति । 10

मृतानामपि जन्तूनां आहुतं चेतृप्तिकारणम् ।

तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥ इति ॥ ८ ।

एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविहङ्गानि संदेहसमु-
च्चयशास्त्रादत्रावतार्थं वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो
भङ्गाः स्वात्मनि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वाप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः 15
प्रदीपस्य परं प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तस्य कथं सद्गतार्थभाषिणः ।
तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्मति-
यन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विहङ्ग-
वादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य ग्रहणात् ९ । तथा पूर्वो-
त्तरमौमांसावादिनः कथमपि देवमनङ्गीकुर्वाणा अपि सर्वेऽपि 20
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन्देवाण्णुजयन्तो . ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते ।
तदपि पूर्वापरविहङ्गम् १० इत्यादि ॥

- अथर्वा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीन-
 श्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः, ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयापि
 सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्तप्रकारेण
 स्याद्वादं खौकुर्वन्तोऽपि तन्निरासाय च युक्तीः स्फोरयन्तः
- 5 पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दधिमाष-
 भोजनात्क्षणा विविच्यन्त इत्युपरस्यते ॥ १ ॥ चार्वाकस्तु वराकं
 आत्मतदाश्रितधर्माधर्मानेकान्तस्वर्गापवर्गादिकं सर्वं कुपहि-
 क्षतयैवाप्रतिपद्यमानोऽवज्ञोपहत एव कर्तव्यः, न पुनस्तं
 प्रत्यनेकान्ताभ्युपगमोपन्यासेन पूर्वापरोक्तविरोधप्रकाशनेन वा
- 10 किमपि प्रयोजनं, सर्वस्य तदुक्तस्य सर्वश्लोकशास्त्रैः सह
 विरुद्धत्वात् । मूर्तेभ्यो भूतेभ्योऽमूर्तैतान्योत्पादस्य विरुद्धत्वा-
 द्भूतेभ्य उत्पद्यमानस्यान्यत आगच्छतो वा चैतन्यस्या-
 दर्शनादात्मवचैतन्यस्याप्यैन्द्रियकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यादि, तदेवं
 बौद्धादीनामन्वेषां सर्वेषामागमाः प्रत्युत स्वप्रणेतृणाममर्षज्ञत्वमेव
- 5 साधयन्ति, न पुनः सर्वज्ञमूलातां, पूर्वापरविरुद्धार्थवचनोपे-
 तत्वात् । जैनमतं तु सर्वं पूर्वापरविरोधाभावात्स्वस्य सर्वज्ञ-
 मूलातामेवावेदयतीति स्थितम् ॥
- अथानुक्तमपि किमपि लिख्यते । प्राण्यकारीष्येवैन्द्रिया-
 णीति कणभञ्जाचपादमीमांसकभांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुः-
 1) ओचेतराणि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति स्याद्वादाव-
 दातद्दद्याः ॥ श्वेताम्बराणं संमतिर्नयचक्रवाहः स्याद्वाद्दरजा-
 करो रत्नाकरावतारिका तत्कार्यः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाण-

मीमांसा न्यायावतारोऽनेकान्तजयपताकानेकान्तप्रवेशो धर्म-
संग्रहिणी प्रमेयरत्नकोशश्चेत्येवमादयोऽनेके तर्कग्रन्थाः ।
दिगम्बराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
श्रापपरीक्षाष्टसहस्री सिद्धान्तमारो न्यायत्रिनिस्त्रयटीका
चेत्यादयः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपटपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

पञ्चमो ऽधिकारः ।

अथ वैशेषिकमतविवचया प्राह ।

देवताविषयो भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तच्चे तु विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५६ ॥

- अस्य लिङ्गवेषाचारदेवादि नैयायिकप्रस्तावे प्रसङ्गेन प्रागेव
 5 प्रोचामम् । मुनिविशेषस्य कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितवतो रथ्यानिप-
 तितांस्तण्डुलकणानादायादाय कृताहारस्याहारनिमित्तात्कणाद्
 इति संज्ञाजनि । तस्य कणादस्य मुनेः पुरः शिवेनोलूकहूपेण मत-
 नेतत्रकाश्रितम् । तत औलूक्यं प्रोच्यते । पशुपतिभक्तत्वेन पाशु-
 पतं प्रोच्यते । कणादस्य शिष्यत्वेन वैशेषिकाः कणादा भण्यन्ते ।
 10 आचार्यस्य च प्रागभिधानोपरिकर इति नाम समावाच्यते ॥

- अथ प्रस्तुतं प्रसूयते । देव एव देवता । तद्विषयो भेदो
 वैशेषिकाणां नैयायिकैः समं नास्ति । एतेन यादृग्विशेषण
 ईश्वरो देवो नैयायिकैरभिप्रेतः, तादृग्विशेषणः स एव वैशेषि-
 काणामपि देव इत्यर्थः । तच्चे तु तत्त्वविषये पुनर्विद्यते भेदः ।
 15 तत्त्वविषयो भेदो निदर्श्यते प्रदर्श्यते । तमेवाह ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥ ६० ॥

द्रव्यं प्रथमं तत्त्वं, गुणो द्वितीयम् । तथाशब्दो भेदान्तर-
 सूचने । कर्म-द्वितीयं, सामान्यं च चतुर्थमेव चतुर्थकम् । स्याथै

कप्रत्ययः । विशेषसमवायौ च पञ्चमषष्ठे तत्त्वे । उभयत्र चकारौ
समुच्चयार्थौ । तुग्रब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्कमेव नान्यनाधिकं
षड्वेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते । अत्र पदार्थषट्के
द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्चनित्याः, कर्मानित्यमेव,
सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं 5
पदार्थमाहः ॥

अथ द्रव्यभेदानाह ।

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोत्रिनिशान्तरिक्षाणि ।

कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥६१॥

तत्र तेषु षट्सु पदार्थेषु द्रव्यं नवधा । व्यवच्छेदफलं 10
वाक्यमिति न्यायान्नवधैव न तु न्यूनाधिकप्रकारम् । अत्र
द्रव्यमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । एवं प्रागपि च ज्ञेयम् । ततो
नवैव द्रव्याणीत्यर्थः । एतेन श्छायातमसौ आल्लोकाभावरूप-
त्वात्त द्रव्ये भवत इत्युक्तम् । भूः पृथिवी काठिन्यलक्षणा मृत्पा-
षाणवनस्पतिरूपा । जलमापः, तत्र सरित्समुद्रकरकादिगतम् । 15
तेजोऽग्निः, तत्र चतुर्धा, भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं, दिव्यं सूर्यवि-
द्युदादिजं, आहारपरिणामहेतुरौदर्यं, आकारजं च सुवर्णादि-
अग्निलो वायुः । एतानि चत्वार्यनेकविधानि । अन्तरिक्ष-
माकाशं, तच्चैकं नित्यममूर्तं विभुं च द्रव्यम् । विभुशब्देन
विश्वरूपकम् । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाश- 20
गुणत्वाच्छब्दस्य । इन्द्रे भूजलतेजोनिशान्तरिक्षाणि । कालः

- परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यच्चिरच्चिप्रप्रत्यथल्लिङ्गो द्रव्यम् ।
 तथाहि । परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपदा चिरं चिप्रं कृतं
 करिष्यते वेति यत्परापरादिज्ञानं तदादि क्रियाद्रव्यव्यति-
 रिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्यथविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ।
- 5 थोऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः, स चैको नित्योऽमूर्तो
 विभुर्द्रव्यं च । दिगपि द्रव्यमेका नित्यामृतां विभुश्च । मूर्तस्त्वैव
 हि द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं क्लेदमस्मात्पूर्वण दक्षिणेन पश्चिमे-
 नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरोत्तरेणोत्तरपूर्वणाध-
 स्तादुपरिष्ठादित्यमी दशप्रत्यया यतो भवन्ति, स दिगिति ।
- 10 एतस्यास्यैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्भवस्ति-
 तम् । आत्मा जीवोऽनेको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च । मन-
 श्चित्तं, तच्च नित्यं द्रव्यमणुमात्रमनेकमाशुसंचारि प्रतिशरीर-
 मेकं च । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । आत्मनो हि
 सर्वगतत्वादयुगपदनेकेन्द्रियार्थसंनिधाने सत्यपि क्रमेणैव ज्ञानो-
- 15 त्यन्तुपलम्भादनुभवीयते । आत्मोन्द्रियार्थसंनिकर्षेभ्यो व्यतिरिक्तं
 कारणान्तरं मनोऽस्तीति, यस्य संनिधानाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर-
 संनिधानाद्यानुत्पत्तिरिति । तस्य च मनसो मृतशरीराभिर्ग-
 तस्य मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृष्टवशादुपजातक्रियैरणुभिर्ज्ञानकादि-
 क्रमेणारम्भमतिस्फुल्लमनुपलब्धियोग्यं शरीरं संकल्पैव स्वर्गादौ
- 20 गतस्य स्वर्गाद्युपभोग्यशरीरेण संबन्धो भवति । केवलस्य त्वेताव-
 दूरंगतिर्न स्यात् । तच्च मरणजन्मनोरात्मराशं गतं शरीरं मनसः
 स्वर्गानारकादिदेशं प्रतिबह्वनधर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते ।

ततो द्वन्द्वे कालदिगात्मनांभि । चः समुच्चये । तत्र पृथिव्याप-
 स्तेजोवायुरित्येतच्चतुःसंख्यं द्रव्यं प्रत्येकं नित्यानित्यभेदाद्विप्रका-
 रम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं सदकारणवन्नित्यमिति वचनात् । ✓
 तदारभ्यं तु ज्ञाणुकादिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आकाशादिकं
 नित्यमेव, अन्त्यत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्द्रव्य- 5
 रूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वमान्योपलक्षितः समवायः ।
 तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमित-
 रेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादि-
 भेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-
 मितरेभ्योऽवादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रव्यत्वम् । अभेदवतां 10
 लाकाशकालदिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । इदं
 च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेषा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेक-
 द्रव्यं च द्रव्यम् । तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्मनः परमाणवः
 कारणद्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु ज्ञाणुकादिस्कन्धाः ।
 तत्र च दाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्य आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, 15
 परमाणुद्वयारब्धस्य ज्ञाणुकस्यापरमाणुत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणु-
 भिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं ज्ञाणुक-
 व्यपदेशो न स्यात् । त्रिभिर्ज्ञाणुकैस्तुर्भिर्वारब्धे अणुकमिति-
 व्यपदेशः, न तु दाभ्यां ज्ञाणुकाभ्यामारब्धे, दाभ्यामारब्धस्य
 अणुपलम्बिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । अणुकं च द्रव्यसुपलम्बि- 20
 यौग्यमिच्छते । ततश्चापरारब्धत्वे ऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ॥
 गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा स्यष्टम् ॥

गुणस्य पञ्चविंशतिविधत्वमेवाह ।

स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्कं तथा परत्वापरत्वे च ॥ ६२ ॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।

द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥ ६३ ॥

- युग्मम् ॥ स्पर्शस्त्वगिन्द्रिययाह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवन-
 वृत्तिः १ । रसो रमनेन्द्रिययाह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः २ ।
 चक्षुर्पाह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । तच्च रूपं जलपरमाणुषु
 तेजःपरमाणुषु वायुपरमाणुषु च नित्यं, पार्थिवपरमाणुरूपस्य
 10 त्वग्निसंयोगो विनाशकः । सर्वकार्येषु च कारणरूपपूर्वकं रूप-
 सुत्पद्यते, उत्पन्नेषु हि द्रव्यकादिकार्येषु पश्चात्तच्च रूपोत्पत्तिः,
 निराश्रयस्य कार्यरूपस्थानुत्पादात् । तथा कार्यरूपविनाशस्था-
 श्रयविनाश एव हेतुः । पूर्वं हि कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदनु च
 रूपस्य, आशुभावाच्च क्रमस्थायहणमिति ३ । गन्धो घ्राणयाह्यः
 15 पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शादिषु गुणत्वे सति त्वगिन्द्रिययाह्यादिकं
 लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् ४ । शब्दः श्रोत्रेन्द्रिययाह्यो गगन-
 वृत्तिः शक्तिकश्च । श्रोत्रेन्द्रियं चाकाशात्मकम् । अथाकाशे
 निरवयव इदमात्मैयं श्रोत्रमिदं च परकीयमिति विभागः
 कथमिति चेत् । उच्यते । यदौद्यधर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णग्रन्थु-
 20 स्त्ववर्द्धं यत्कभस्तस्य श्रोत्रमिति विभागः । अत एव नाभि-
 कादिरभ्याम्नरेण न शब्दोपसम्भः संजायते । तत्कर्णग्रन्थुली-

विधाताद्वाधियादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संख्यां लोकादि-
व्यवहारहेतुरेकत्वादिक्रमचण । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तचैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसंख्या तु द्वित्वादि संख्या । तचैक-
द्रव्यायाः सखिखादिपरमाणादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्य-
त्वनिव्यक्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्यो ऽनेकविषयबुद्धिसहि- 5
तैभ्यो निव्यक्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः कश्चित्त्वाश्रय-
विनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका ऽप्राप्तिर्विभागः, अप्राप्ति-
पूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-
प्रत्ययहेतु । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।
८-७ । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महद्दणु 10
दीर्घं दृक् च । तच्च महद्द्विविधं, नित्यमनित्यं च । नित्य-
माकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं द्युणुकादिषु
द्रव्येषु । अप्यपि नित्यानित्यभेदाद्विविधम् । परिमाणमनःसु
परिमाणुलक्ष्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं द्युणुक एव । बदराम-
लकवित्वादिषु क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो 15
विभक्तोऽवशेषः, आमलकादिषुभयस्यापि व्यवहारात् । एव-
मित्तौ समिदंशाद्यपेक्षया दृक्त्वदीर्घत्वयोर्भाक्त्वं ज्ञेयम् । ननु
महद्दीर्घयोस्त्युणुकादिषु वर्तमानयोर्द्व्युणुके चाणुलं दृक्त्वयोः को-
विषेयः । महत्सु दीर्घमानौयतां दीर्घेषु महदानीयतामिति
व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अप्युलं दृक्त्व- 20
त्वयोस्तु विज्ञेयो योगिनां तद्दर्शनामध्यच एव ८ । संयुक्तमपि
द्रव्यं यद्दशादचेदं पृथगिति प्रत्ययोद्भवते, तदपोद्धारव्यवहार-

- कारणं प्रथमम् १० । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधानं
 प्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येत,
 दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः । एकस्यां
 दिशि स्थितयोरेकस्य द्रष्टुरपेक्षया सन्निकृष्टमवधिं कृतस्मा-
 5 द्विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते, विप्रकृष्टं
 चावधिं कृतस्मात्सन्निकृष्टस्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्व-
 मुत्पद्यते । कालकृतं त्वेवमुत्पद्यते । वर्तमानकालधोरनियत-
 दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्यविरयोर्मध्ये युवानमवधिं कृत्वा चिर-
 कालीनस्य स्थविरस्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते,
 10 स्थविरं चावधिं कृत्वात्पकालीनस्य यूवोऽपरेण कालप्रदेशेन
 योगादपरत्वमुत्पद्यते । ११-१२ । बुद्धिर्ज्ञानान्तरयाह्यम् ।
 सा द्विविधा, विध्याविध्या च । तत्राविध्या चतुर्विधा संग्रयवि-
 पर्ययानध्यवसायस्यप्रलक्षणा । विध्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गि-
 कस्मृत्यार्थलक्षणा । प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रमाणाधिकारे व्याख्यास्येते ।
 15 अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतघाह्निवाच्च प्रमाणम् ।
 ऋषीणां व्यासादीनामतीतादिष्वतीन्द्रिषेऽर्थेषु धर्मादिषु यन्ना-
 तिभं तदार्थम् । तच्च प्रस्तारेण ऋषीणां, कदाचिदेव तु लौकि-
 कानां, यथा 'कन्यका ब्रवीति "शो मे भ्रातागन्तेति इदं
 मे कथयति" इति । आर्षं च प्रत्यक्षविशेषः १२ । अनुग्रह-
 20 लक्षणं सुखम् १४ । आत्मन उपघातस्वभावं दुःखं, तस्मान्मर्षं
 दुःखानुभवविष्कायताहेतुः १५ । स्वार्थं परार्थं चाप्राप्तप्रार्थन-
 मिच्छा । तस्यास्य कामोऽभिज्ञापो रागः संकल्पः कारुष्यं

वैराग्यं वञ्चनेच्छा गूढभाव इत्यादयो भेदाः १६ । कर्तृफल-
 दाख्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधौ धर्माधर्म-
 रूपतया भेदवान् परोक्षो दृष्टाख्यो गुणः । तत्र धर्मः पुरुष-
 गुणः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुरतीन्द्रियोऽन्यसुखंसंविज्ञानवि-
 रोधौ । अन्यस्यैव सुखस्य मन्यम्विज्ञानेन धर्मो नाश्र्यते, 5
 अन्यसुखकालं यावत् धर्मस्यावस्थानात् । स च पुरुषान्तःकरण-
 संयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननि-
 मित्तः । साधनानि तु श्रुतिस्मृतिविहितानि सामान्यतोऽहिंसा-
 दौर्गन्ध्यादिभिः, विशेषतस्तु ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथग्गजनाध्ययनादीनि
 ज्ञातव्यानि १७ । अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितः प्रत्यवाय- 10
 हेतुरतीन्द्रियोऽन्यदुःखंसंविज्ञानविरोधौ १८ । प्रथम उक्त्वाहः ।
 स च सुप्तावस्थायां प्राणपानप्रेरकः प्रबोधकालेऽन्तःकरण-
 स्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुर्हितार्हितप्राप्तिपरिहारोद्यमः शरीर-
 विधारकश्च १९ । संस्कारो द्वेषा, भावना स्थितिस्थापकश्च ।
 भावनाख्य आत्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु 15
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्ति-
 मद्ब्रह्मगुणः । स च घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं
 कालान्तरस्थायिनमन्यथाव्यवस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववद्यथावस्थितं
 स्थापयतीति स्थितिस्थापक उच्यते । दृश्यते तालपत्रादेः
 प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्थमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कार- 20
 वशात् । एवं धनुःशास्त्राशुद्धान्तादिषु सुग्रापवर्तितेषु च
 वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिष्कृतमुपलभ्यते २० । प्रज्वलनात्मको

- देषः, यस्मिन् सति प्रखलितमिवात्मानं मन्यते । द्रोहः क्रोधो
 मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ११ । स्त्रियोऽपां विशेषगुणः
 संप्रहृष्टजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्व-
 निष्पत्तयः २१ । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षम् ।
 5 तस्यावादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः १३ ।
 द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्द्वेषा, सहजं
 नैमित्तिकं च । सहजमपां द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवी-
 तेजसोरग्निमंथोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णत्रयादेश्चाग्निमंथोगा-
 द्रवत्वमुत्पद्यते २४ । वेगः पृथिव्यग्नेजोवायुमनःसु मूर्तिमद्रव्येषु
 10 प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात्कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
 कार्यप्रबन्धहेतुः स्यर्गवद्रव्यसंयोगविरोधी च । तत्र शरी-
 रादिप्रयत्नाविर्भूतकर्मोत्पन्नवेगवशादिषोरपांतरालेऽपततः स
 नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोऽनीचमानसद्भावः । लोष्टाद्यभिघातो-
 त्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शास्त्रादौ वेगः । केषिन्तु मंस्कारस्य
 15 त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणः,
 शौर्योदार्यकारुण्यदान्निष्ठासौम्यादीनां च गुणानामेष्वेव प्रयत्न-
 बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावात्साधिक्यम् २५ ॥
- स्यर्गादौनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं
 निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं च । तथा स्यर्गरसगन्धरूपपरत्वापरत्वद्रवत्व-
 20 स्त्रेहवेगा मूर्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेष्वाधर्माधर्मप्रयत्नभावना-
 द्वेषशब्दा अमूर्तगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
 उभयगुणा इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेयम् ॥

अथ कर्मस्थाच्चित्वासुराह ।

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

उत्क्षेप ऊर्ध्वं क्षेपणं मुग्नलादेरूर्ध्वनयनमुत्क्षेपणं कर्म-
त्यर्थः । तद्विपरीतो ऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । अञ्जनोऽङ्गु-
ल्यादिद्रव्यस्य कुटिल्लकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थं कप्रत्यय
आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्यञ्जुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशैः मंथोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियत-
ग्रहणेन भ्रमणपतनस्यन्दनरेचनादौनामपि गमन एवान्तर्भावो
विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ॥ 10

अथ सामान्यमुच्यते । तुग्भस्स व्यस्तमंबन्धात्सामान्ये तु द्वे
परापरे परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥

अथ परापरे व्याख्याति ।

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥ ६५ ॥ 15

तत्र तयोः परापरयोर्मध्ये परं सामान्यं सत्ताख्यम् । इदं
सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः ।
तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते
“द्रव्यत्वादि” । द्रव्यत्वं गुणत्वं चापरं सामान्यम् । तत्र नवसु 20
द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमितिबुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धि-

विधाय 'गुणत्वं कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च
द्रव्यत्वादिकं स्थाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्य-
मप्युच्यते, स्थाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्ति-
प्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वा
5 सामान्यविशेषमज्ञां लभते । अपेक्षाभेदादिकस्यापि सामान्य-
विशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्य शूलोत्प्रेषणत्वघट-
त्वादीनामप्यनुवृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र
सत्तायोगात्सत्त्वं यद्विद्यते तद्द्रव्यगुणकर्मत्वे न पुनराकाशादिषु,
आकाशकालादिषु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्तै-
10 ष्यादिकारणैः । तथा चोदयनः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ १ ॥

अस्य व्याख्या । व्यक्तेरभेद एकमनेकवर्ति सामान्यम् ।
आकाशे व्यक्तेरभेदात् जातित्वम् १ । पृथिवीत्वे जातौ यदि
15 भूमिलमुच्यते, तदा तुल्यत्वम् २ । परमाणुषु जातित्वेऽङ्गीकृते
पार्थिवाथतैजसवायवीयत्वयोगात्संकरः ३ । सामान्ये यदि
सामान्यमङ्गीक्रियते, तदा मूलवृत्तिकारिणी अनवस्थितिः ४ ।
विशेषेषु यदि सामान्यं स्वीक्रियते, तदा विशेषस्य रूपहानिः ५ ।
यदि समवाये जातित्वमङ्गीक्रियते, तदा संबन्धाभावः । केन
20 हि संबन्धेन तत्र सत्ता संबन्ध्यते, समवायात्काराभावादिति ६ ॥

परे पुनः प्राहुः । सामान्यं त्रिविधं, महासामान्यं सत्ता-
सामान्यं सामान्यविशेषसामान्यं च । तत्र महासामान्यं षट्क्षपि

पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि । सत्तासामान्यं त्रिपदार्थसिद्धबुद्धि-
विधायि । सामान्यविशेषसामान्यं तु द्रव्यत्वादि ॥ अन्ये त्वाचक्षते ।
त्रिपदार्थसत्कारी सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः
पृथिवीत्वादिरिति । लक्षणभेदादेतेषां सत्तादीनां द्रव्यगुणक-
र्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अथेत्यानन्तर्यं । विशेषस्तु निश्चय- 5
तस्तत्त्ववृत्ति एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यव-
हारतो विशेषः । तुशब्दोऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्ति-
बुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो
विशेषः, तत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरग्न्य इति । तच्च नित्यद्रव्येषु
विनाशारम्भरहितेष्वक्षाकाशकासदिगात्ममनःसु वृत्तिवर्तनं 10
यस्य, स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां अगदिनाशारम्भ-
कोटिभूतत्वात् सुक्तात्मानां सुक्तामनसां च संसारपर्यन्तरूपत्वा-
दन्तत्वम् । अन्तेषु भवोऽग्न्यो विशेषो विनिर्दिष्टः प्रोक्तः,
अग्नेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु
तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अत 15
एव नित्यद्रव्यवृत्तिरग्न्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषस्य द्रव्यं
द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते मानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य
व्यावृत्तिभिद्धेरनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । | सर्वनित्यद्रव्याणां
अथ पुनर्विशेषाणां बलत्वेऽपि जातावचैकवचनम् । तथा च
प्रशक्तकारः । अग्नेषु भवा अग्न्याः, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् 20
विशेषाः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वक्षाकाशकासदिगात्म-
नःसु प्रतिद्रव्यनेकगो वर्तमाना अग्न्यव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः यथा-

सादादीनां गवादिस्वप्नादिभ्यस्तुत्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोग-
 निमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौ शुक्लः शौचगतिः पीन-
 ककुच्चान् महाघण्ट इति तथास्मदिग्निष्ठानां योगिनां नित्येषु
 तुत्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनःसु चान्यनिमित्ता-
 5 संभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्या-
 वृत्तिर्देवकालविप्रकृष्टे च परमाणौ च एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं
 च भवति तेऽन्या विशेषा इति ॥ अन्ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयो
 ऽन्या विशेषा इति सूत्रमेवं व्याचक्षते । नित्यद्रव्येष्वेव वृत्तिरेव
 येषामिति सावधारणं वाक्यमेतत् । नित्यद्रव्यवृत्तय इति
 10 पदमन्वयपदस्य विवरणमेतत् । तथा चोक्तम् । नित्यद्रव्याण्यु-
 त्यन्तिविनाशयोरन्ते व्यवस्थितत्वादन्यशब्दवाच्यानि । तेषु भवा-
 स्तद्वृत्तयो विशेषा अन्या इत्याख्यायन्त इति । अमौ चात्यन्त-
 व्यावृत्तिहेतवो द्रव्यादिभ्यो वैलक्षण्यत्पदार्थान्तरम् ॥

अथ समवायं स्वरूपतो निरूपयति ।

15 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स हि भवति समवायः ॥ईई॥

केचिद्भातुपारायणकृतो यु अमिश्रणे इति पठन्ति । तत
 एवायुतसिद्धानामित्यादि वैशेषिकीयसूत्रे । अयुतसिद्धानाम-
 पृथक्सिद्धानामिति व्याख्यातम् । तथा लोकेऽप्यभेदाभिधायी
 20 युतशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । दावपि भ्रातरात्रेतौ युतौ
 जातावित्यादि । ततोऽयमन्वयार्थः । “इह” वैशेषिकदर्शने “अयुत-

• सिद्धानामपृथक् सिद्धानां तन्तुषु समवेतपटवत् पृथगाश्रयाना-
मिति यावत् आधाराश्चाधेशश्च आधाराधेशा ते भवन्ति स्य
“आधाराधेशभृताः”, ते च ते भावाश्चार्थाः, तेषां यः “संबन्ध
इहप्रत्ययहेतुः” इह तन्तुषु पट इत्यादेः प्रत्ययस्यासाधारणं
कारणं “म हि” म एव “भवति समवायः” संबन्धः । यतो हीह 5
• तन्तुषु पट इह पटद्रव्ये गुणकर्मणौ इह द्रव्यगुणकर्मसु मत्ता
इह द्रव्ये द्रव्यत्वं इह गुणे गुणत्वं इह कर्मणि कर्मत्वं इह द्रव्ये-
खन्या विशेषा इत्यादि विशेषप्रत्यय उत्पद्यते, स पञ्चम्यः पदार्थ-
भ्योऽर्थान्तरं समवाय इत्यर्थः । स चैको विसुनिर्गत्यश्च विशेष्यः ॥

तदेवं षट्पदार्थस्वरूपं प्ररूपितम् । संप्रति प्रमाणस्य 10
सामान्यतो लक्षणमाख्यायते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति ।
अस्यायमर्थः । अद्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनि-
का सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपो वा ज्ञानप्रदीपादिः
साधकतमलात्प्रमाणम् । एतत्कार्यभृता वा यथोक्तविशेषण-
विशिष्टार्थोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं, तथा स्वरूपस्य 15
प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् । इन्द्रियजललिङ्गजलादि-
विशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति ॥

अथ प्रमाणसंख्यां प्राह ।

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैष संक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

20

अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विविधम् । चः पुनरर्थे ।

- कथमित्याह “प्रत्यक्षं” । तथेति समुच्चये । लिङ्गाञ्जातं लौकिकं च । तत्र प्रत्यक्षं देधा, ऐन्द्रियं योगजं च । ऐन्द्रियं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनःसन्निकर्षजमस्त्रदादीनां प्रत्यक्षम् । तद्देधा, निर्विकल्पकं भविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपालोचनमात्रं निर्विकल्पकम् । तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति, भेदस्यापि प्रतिभासनात् ; नापि स्वरूपमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्याख्यानदर्शनेऽप्रतिसंधानाच्च ; किं तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति । यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति, सामान्यविशेषसंबन्धिनोरनुवृत्तिव्यावृत्ति-
 5 धर्मयोरग्रहणात् । भविकल्पकं तु सामान्यविशेषरूपतां विविच्य प्रत्येति, वस्तुन्तरैः सममनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मौ प्रतिपद्यमानस्यात्मन इन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । योगजमपि प्रत्यक्षं देधा, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र युक्तानां समाधिभैकाद्यमाश्रितानां योगजधर्मबलादन्तःकरणे शरीरादहर्निर्ग-
 15 त्यातीन्द्रियार्थैः समं संयुक्ते सति यदतीन्द्रियार्थदर्शनं तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । ये चात्यन्तयोगाभासोचितधर्मातिशयादसमाधिप्राप्ता अथतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति, ते वियुक्ताः । तेषामात्ममन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्देहाकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्चोत्कृष्टयोगिनोऽवसेधं, योगिमात्रस्य
 20 तदसंभवादिति । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीतो विज्ञेयः । लौकिकस्य पुनः स्वरूपमिदम् । लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचापित्वादि-विशेषणं ज्ञानं तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात्कारकसमूहाद्भवति

तल्लेङ्गिकमनुमानमिति यावत् । तच्चैवं भवति । अथेदं कार्यं Sm.
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लेङ्गिकम् । तच्च कार्यं
कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकं यथायं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वापलम्भविशिष्ट-
नदीपूरवत् १ । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलभ्येरुपल- 5
भ्यमानं कार्यस्य लिङ्गं यथा विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः २ ।
तथा धूमोऽग्नेः संयोगी ३ । समवायौ चोष्णस्यर्शो वारिस्थं
तेजो गमयतीति ४ । विरोधी च यथाह्विर्विस्फूर्जनविशिष्टो
नकुलादेर्लिङ्गं बन्धिर्वा ग्रीताभावस्येति ५ । “अथेदं” इति
सूत्रे च कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतं न पुनरे- 10
तावन्मेव लिङ्गानीत्यवधारणार्थं, यतः कार्यादिव्यतिरिक्तान्यपि
लिङ्गानि सन्ति, यथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य
च लिङ्गं न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशौ च मिथः
कार्यं कारणं वा भवन्ति, विशिष्टदिग्देशकालसंयोगात्कलोल-
पत्रविस्तारलक्षणानामुदयवृद्धिविकाशानां स्वस्वकारणेभ्य एवो- 15
त्पत्तेः । शरदि च जलस्य नेर्मल्यमगस्त्योदयस्य लिङ्गमित्यादि
तत्सर्वं “अथेदं” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यथेदं
संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यदिनाभूतं तत्तस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । ततः “अथेदं” इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषा-
र्थिना तु न्यायकन्दली विलोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणा- 20
नामनुमानं एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रयेत्येतत्प्रमाण-
द्वितयमवोचदाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दानि चोषि

प्रमाणानि प्रोचिवान् ॥ उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि ।
वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः परिकीर्तितः कथितः ॥

- अथाथाप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते । व्योमादिकं नित्यम् । प्रद्वै-
पादि कियत्कालावस्थाधि । बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकम् ।
5 चेतन्यादयो त्पादयश्च धर्माः । आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणो
ऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः । स च
समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च । सर्वगत आत्मा । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारदेघाणां नवानामात्मवि-
शेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ
10 द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः । द्रव्यगुणादिषु षट्सु पदार्थेषु
स्वरूपमत्त्वं वस्तुत्वनिबन्धनं विद्यते । द्रव्यगुणकर्मसु च सत्ता-
संबन्धो वतन्ते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति ॥

- ✓ षट्पदार्थी कणादकृता तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं तट्टीका
कन्धौ श्रीधराचार्यीया किरणावली तूदयनसंदृष्ट्या व्योमम-
15 तिर्थीमश्रिवाचार्यविरचिता लीलावतीतर्कः श्रीवत्साचार्यीय
आचेयतन्त्रं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिकृतायां तर्करश्म्यदीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां वैशेषिकमतनिर्णयो नामो पञ्चमोऽधिकारः ॥

षष्ठोऽधिकारः ।

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मथं प्रोच्यते । जैमिनीया
 वेषेण सांख्या इवेकदण्डान्त्रिदण्डा धातुरक्तवामसो मृगचर्मोप-
 वेगनाः कमण्डलुधरा मुण्डगिरमः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः ।
 तेषां वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव
 संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रचाल्य चिर्जलं 5
 पिबन्ति ॥ ते द्विधा एके यान्निकादयः पूर्वमीमांसावादिनः,
 अपरे त्त्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः
 कुकर्मविवर्जिनो यजनादिषट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्था-
 अमसंस्थिताः शूद्राणादिवर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाङ्गाः
 प्राभाकराश्च षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः । ये त्त्तरमीमांसावादिनः, 10
 ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं ब्रह्म”
 इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा
 सर्वशरीरेषूपसभ्यत इति जल्पन्ति । एक एव हि भूतात्मा
 भूते व्यवस्थितः ॥

“एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते असचञ्चवत्” । 15

इति वचनात् ।

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्” ।

इति वचनाच्च । आत्मन्येव स्वयं मुक्तिमाप्नुते न त्वपरां

- कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयास्तु-
 र्धाभिधीयन्ते कुटीचर-बह्वदक-हंस-परमहंस-भेदात् । तत्र
 चिदण्डौ शशिखो ब्रह्मसूची गृहत्यागौ यजमानपरिग्रहौ
 सक्त्युच्यते ऽग्नन् कुत्र्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटी-
 5 चरतुल्यवेषो विप्रगेहनेराश्वभिचाग्रनो विष्णुजापपरो नदी-
 नीरस्त्रायी बह्वदकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रशिखाभ्यां रक्षितः कर्षा-
 याम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च चिरात्रं निवसन् विधू-
 मेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिचां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो
 देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानस्वातुर्वर्णगेह-
 10 भोजी खेच्छ्या दण्डधार ईशानीं दिशं गच्छन् शक्तिहीन-
 तायामनग्रनयाहौ वेदान्कैकधायी परमहंसः समाख्यायते ।
 एतेषु चतुर्षु परः परो ऽधिकः । एते च चत्वारो ऽपि केवल-
 ब्रह्मादितवाद्साधनैकव्यमनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः
 स्फोरयन्तो ऽनिर्वाच्यतन्त्रे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्का-
 15 दभियुक्तैरवसेधम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन
 शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभण्डिषुरेवमाह ।

जैमिनौयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

- जैमिनौयास्तु ब्रुवते । सर्वज्ञादीनि विशेषाणि यस्य च
 20 सर्वज्ञादिविशेषणः सर्वज्ञः सर्वदर्शी वीतरागः सृष्ट्यादिकर्ता
 चेत्यादिविशेषणवान् कोऽपि प्रागुक्तदर्शनसंमतदेवानामेकतरो

• ऽपि देवो देवतं न विद्यते, यस्य देवस्य वचो वचनं मानं प्रमाणं भवेत् । प्रथमं तावद्देव एव वक्ता न वर्तते, कुतस्तत्प्रणीतानि वचनानि संभवेयुरिति भावः । तथाहि । पुरुषो न सर्वज्ञः, मानुषत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । अथ किं करायमाणसुरासुरसेव्यमानता त्रैलोक्यमासाज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभूत्यन्व- 5
• धानुपपत्तिरस्ति सर्वज्ञे, विशेष इति चेत् । न, मायादिभिरपि कौर्तिपूजालिप्सुभिरिन्द्रयजालवशेन तत्प्रकटनात् । यदुक्तं त्वष्टु-
थ्येनैव समन्तभद्रेण ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥ 10

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्युटपाकादिप्रकृति यथा विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनो ऽपि निरन्तर-
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न संभवेदिति मतिः,
तदपि न । अभ्यासेन हि शुद्धेस्तारतम्यमेव भवेत्, न पुनः
परमः प्रकर्षः । न हि नरस्य ज्ञानमभ्यासतस्तारतम्यवदृष्युप- 15
लभ्यमाणं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

दशहस्तान्तरं व्योमो यो नामोत्सृज्य गच्छति ।

न योजनग्रतं गन्तुं शक्नो ऽध्यासग्रतैरपि ॥२॥

अथ मा भूत्मानुषस्य सर्वज्ञत्वं, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनां तु तदस्य । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेऽतिग्रथसंपत् । अत्कुमारिणः । 20

अथापि दिव्यदेहलाङ्घ्रिब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञं मानुषस्य किम् ॥१॥ इति

- तदपि न रागद्वेषमूलनिघ्नानुपहृष्टानां कामासेवनविह-
 स्नानामसंभाव्यमिदमेवामिति । न च प्रत्यक्षं तस्याधकं संबद्धं
 वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति वचनात् । न चानुमानं,
 प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन
 5 तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, तदपरस्यापि
 सर्वज्ञस्याभावादेव । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यथा-
 नुपपन्नपदार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमा-
 णगोचर एव सर्वज्ञः । प्रयोगश्चात्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादि-
 गोचरातिक्रान्तत्वात्, शशप्रवृत्तवदिति ॥
- 10 यदि न देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतो ऽतौ-
 न्द्रियार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

तस्मादतौन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६६ ॥

- तस्मात्ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतौन्द्रिया-
 15 नामिन्द्रियविषयातीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकप-
 रमाणुप्रभृतीनां साक्षात्प्रत्यक्षप्रत्यक्षावबोधेन द्रष्टुर्ज्ञातुरभावतो
 ऽवज्ञावाद्धेतोः । नित्येभ्यो ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्यो ऽव-
 धारणस्थेष्टविषयत्वादेदवाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः । अर्था-
 नामनतिक्रमेण यथार्थं, तस्य भावो यथार्थत्वं यथावस्थितपदा-
 20 र्थत्वं, तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेनापौरुषेयेभ्यो
 वेदवचनेभ्य एव यथावदतौन्द्रियार्थज्ञानं भवति, न पुनः

सर्वज्ञप्रणीतागमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः ।
यथाऽस्ते ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥१॥

नन्वपौरुषेयानां वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, 5

अव्यवच्छिन्नादिसंप्रदायेनेति ॥

अथैतदेव दृढयन्नाह ।

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥ ७० ॥

अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठश्चर्यतुः- 10
सामाथर्वणां वेदानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्य-
मित्याह “ततो धर्मस्य” इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य
जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः ; ततः स कौदृक्केन
प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कौदृशी ।
धर्मसाधनी धर्मसाधनस्योपायः ॥ 15

यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्षुं निमित्तं च नोदना ।
निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं
ज्ञेयम् । एतदेव विगोषिततरं प्राह ।

नोदनात्संज्ञाणो धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ॥ ७१ ॥ 20

- नोद्यन्ते प्रेर्यन्ते श्रेयःसाधकद्रव्यादिषु प्रवर्त्यन्ते जीवा अन-
 ५ चेति नोदना वेदवचनकृता प्रेरणेत्यर्थः । धर्मी नोदनया लक्ष्यते
 ज्ञायत इति नोदनालक्षणः । धर्मी ह्यतीन्द्रियत्वेन नोदयैव
 लक्ष्यते नान्येन प्रमाणेन, प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलभकत्वात्,
 5 धर्मस्य तु कर्तव्यतारूपत्वात्, कर्तव्यतायाश्च त्रिकालशून्यार्थरूप-
 त्वात्, त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका नोदनेति
 मीमांसाभ्युपगमात् । अथ नोदनां व्याख्याति “नोदना तु क्रियां
 प्रति ” इत्यादि । नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसन-
 10 दानादिक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचो वेदवचनं प्राङ्ममीमांसका
 भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव
 नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति
 “स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ” इति । यथेत्युपदर्शनार्थः ।
 स्वः स्वर्गो कामो यस्य स स्वःकामः सन् । अग्निं वह्निं यजे-
 15 त्तर्पयेत् । अचेदं श्लोकबन्धानुसृत्येनेत्यमुपन्यस्तम् । अन्यथा
 त्वेवं भवति । अग्निहोत्रं जुष्टयात्स्वर्गकाम इति प्रवर्तकवचन-
 स्योपलक्षणत्वात् । निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा
 “न हिंस्यात्सर्वभूतानि ” इति । एवं न वै हिंस्रो भवेत्
 इत्याद्यपि । आभिर्नोदनाभिर्नोदितो यदि यथानोदनं यैर्द्रव्य-
 20 द्रव्यादीनां तस्याभौष्टफलस्वर्गादिफलसाधनयोग्यतैव धर्म इत्य-
 भिधीयते । एतेन वेदवचनैः प्रेरितो ऽपि यदि न प्रवर्तते न
 निवर्तते वा विपरीतं वा प्रवर्तते, तदा तस्य नरकाद्यनिष्ट-

फलसंसाधनयोग्यतैव द्रव्यादिसंबन्धिनी पापमित्युच्यंत इत्यपि
ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मा-
विति हि मीमांसकाः । उक्तं च शाबरे ।

य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः ॥

5

इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह ।

श्रेयोः हि पुरुषप्रौतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

नोदनालक्षणैः साधा तस्मादेव धर्मता ॥ १ ॥

एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयःसाधनता ह्येषां कित्यं वेदात्मनीयते ॥ २ ॥

10

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः । इति ॥

अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानौयं, तच्च सामान्य-
लक्षणाविनाभूतम् । ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
मभिधायते । अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणमिति । अनधि-
गतो ऽगृहीतो . योऽर्थो बाह्यः सन्धादिः, तस्याधिगन्तुं 15
आदिकेन संग्रहादिव्युदासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्था-
धिगन्तुं प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं ; समर्थविशेषणोपादानाङ्गानं
विशेष्यं लभ्यते ; अगृहीतार्थग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ।
अथ “अनधिगत” इति पदं धारावाहिकज्ञानानां गृहीत-
ग्राहिणां प्रामाण्यपराकरणार्थम् । “अर्थ” इति ग्रहणं संवेदनं 20
स्वर्णवर्दितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, किं तु
नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम् । तच्च परोक्षं ज्ञानं भाव्यते

ऽर्थप्राकल्पफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमृते संवेदनाख्यफलानुमेयं
वा प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि
तत्संख्यां चाह ।

5 प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमा-
णानि जैमिनिसुनेः संमतानीत्युच्चारः । चकाराः समुच्च-
यार्थाः । तच्चाद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽ भावस्य

10 प्रत्यक्षेणैव याञ्छतां मन्यमानो ऽ भिमन्यते । षडपि तानीति
भट्टो भाषते ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणमाचष्टे

तच्च प्रत्यक्षमस्त्राणां संप्रयोगे सतां सति ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥ ७३ ॥

15 “तच्च” इति निर्धारणार्थः । इयमचाक्षरघटना । सतां
संप्रयोगे सति आत्मनोऽच्चाणं बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति । श्लोके
तु बन्धानुसोम्येन व्यस्तनिर्देशः । सतां विद्यमानां वस्तुनां
संबन्धिनि प्रयोगे संबन्धे सति आत्मनो जीवस्वेन्द्रियाणां यो
बुद्ध्युत्पादः, तत्प्रत्यक्षमिति । सतामित्यत्र सत इत्येकवचनेनैव
2) प्रस्तुतार्थसिद्धौ षष्ठीबहुवचनाभिधानम् । बहुनामप्यर्थानां
संबन्ध इन्द्रियस्य संयोगः कश्चन भवतीति ज्ञापनार्थम् । अथ

जैमिनीयं सूत्रमिदं “संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
तत्प्रत्यक्षं” इति । व्याख्या । सता विद्यमानेन वस्तुनेन्द्रियाणां
संप्रयोगे संबन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादः, तत्प्रत्यक्षम् ।
अथमत्र भावः । यद्विषयं विज्ञानं तेनेवार्थेन संप्रयोग इन्द्रियाणां
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजं यथा महमरौचिकादिसंप्र- 5
योगजं जलादिज्ञानमिति । अथवा सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानो-
पलम्भनत्वमुच्यते । तत्र सति विद्यमाने सम्यक्प्रयोगोऽर्थस्त्रि-
न्द्रियाणां व्यापारो योग्यता वा, न तु नैयायिकाभ्युपगत एव
संयोगादिः । तस्मिन्सति शेषं प्राप्तम् । इतिशब्दः प्रत्यक्ष-
लक्षणसमाप्तिसूचकः ॥ 10

अथानुमानं लक्षयति पुनःशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात् । अनुमानं
पुनर्लौकिकम् लिङ्गाज्ज्ञानं लौकिकम् । लिङ्गालिङ्गिज्ञानमनुमा-
नमित्यर्थः । तत्रेदमनुमानलक्षणस्य सूत्रामात्रमुक्तम् । संपूर्णं
त्वित्यं तल्लक्षणं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिर-
नुमानमिति शाबरमनुमानलक्षणम् । व्याख्या । अवगतसाध्य- 15
साधनाविनाभावसंबन्धस्य पुस एकदेशस्य साधनस्य दर्शनादस-
न्निकृष्टे परोक्षेऽर्थे बुद्धिज्ञानमनुमानमिति ॥

अथ शाब्दमाह ।

शाब्दं शाश्वतवेदोत्थमुपमानं तु कौर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥ 20

शाश्वतोऽपौरुषेयत्वाश्रित्यो यो वेदः, तस्मादुत्था लक्ष्यानं

- यस्य, तच्छाश्वतवेदोक्तम् । अथादेदशब्दजनितं ज्ञानं शाब्द-
 प्रमाणम् । अखेदं लक्षणं “शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः
 शाब्दं” इति । अयं शब्दोऽस्थार्थस्य वाचक इति यज्ज्ञानं
 तच्छब्दज्ञानम् । तस्मादनन्तरं शब्दे श्रुते ज्ञानादसन्निकृष्टेऽ
 5 र्थेऽप्रत्यक्षेऽप्यर्थे षटादौ बुद्धिज्ञानं शाब्दं प्रमाणम् । शब्दाप्रत्यक्षे
 वस्तुनि यज्ज्ञानमुदेति तच्छाब्दमित्यर्थः । अत्र मते शब्दखेदं
 स्वरूपं प्रहृष्यते । नित्या आकाशवत्सर्वगतताश्च वर्णाः । ते च
 तास्वोष्ठादिभिरभिव्यज्यन्ते न पुनस्त्याज्यन्ते । विशिष्टानुपूर्वीका
 वर्णाः । शब्दो नित्यः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति ॥
- 10 अथोपमानमाह “उपमानं तु” इत्यादि । उपमानं पुनः
 कीर्तितम् । तत्किंरूपमित्याह “प्रमिद्धार्थस्य” इत्यादि । प्रमिद्ध
 उपलब्धोऽर्थो गवादिर्धस्य पुंस स प्रमिद्धार्थः, ज्ञातगवादि-
 पदार्थ इत्यर्थः । तस्य गवयदर्शने साधर्म्याद्गवयगतमादृश्या-
 त्परोक्षे गवि अप्रमिद्धस्य पुरानुपलब्धस्य सादृश्यसाधनं
 15 ज्ञानम् । अखेदं सूत्रं “उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे
 बुद्धिसुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य” इति ।
 व्याख्या । गवयसादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे परोक्षस्य गोः सादृश्ये
 गोस्मरणस्येति । गवि स्मरणं यस्य पुंसः स गोस्मरणः, तस्य
 गोस्मरूत इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । तत्रेदं तात्पर्यम् । येन
 20 प्रतिपन्नो गौरूपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं “गौरिव
 गवयः” इति श्रुतं, तस्मारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथम
 उपजायते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते “अनेन सादृश्ये

‘गौः’ इति, तदुपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः
 परोक्षो गौः, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमिति । अस्य सान्निधि-
 तार्थाधिगन्तृतथा प्रामाण्यमुपपन्नं, यतोऽत्र गवयविषयेण
 प्रत्यक्षेण गवय इव विषयीकृतो न पुनरसंज्ञितस्य गोः
 सादृश्यम् । यदपि तस्य पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्, तथापि 5
 तस्य गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तस्मा-
 दृश्यज्ञानम् । तदेवं गवयमादृशो गौरिति प्रागप्रतिपत्ते- १)
 रानधिगतार्थाधिगन्तृपरोक्षे गवि गवयदर्शनात्सादृश्यज्ञानम् ॥

अथार्थापत्तिकल्पणमाह ।

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना । 10

क्रियते यद्वलेनासावर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैर्दृष्टः प्रसिद्धो योऽर्थः,
 तस्यानुपपत्त्यान्यथासंभवेन पुनः कस्याप्यन्यसादृष्टस्यार्थस्य
 कल्पना यद्वलेन यस्य ज्ञानस्य बलेन सामर्थ्येन क्रियते ।
 दृष्टार्थानुपपत्तेति पाठे तु दृष्टः प्रमाणपक्षकेन, 15
 आदिशब्दाङ्कतः शाब्दप्रमाणेन तस्य दृष्टस्य श्रुतस्य सार्थसा-
 नुपपत्त्या । कस्याप्यर्थस्य कल्पना यद्वलेन क्रियते इति
 प्राप्तम् । असावदृष्टार्थकल्पनारूपं ज्ञानमेवार्थापत्तिरुदाहृता ।
 ऋषेः सूत्रं “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत
 इत्यदृष्टार्थकल्पना” इति । अत्र प्रमाणपक्षकेन दृष्टः शब्देन 20
 श्रुतस्यार्थो मिथोवैकल्यज्ञापनार्थपृथक्कृत्योक्तौ सः । अर्थे

- तुल्यम् । इदमुक्तं भवति । प्रत्यक्षादिप्रमाणवद्भविज्ञानोऽर्थो
 येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः । तत्र
 प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः, यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्यर्थापत्त्याभ्य-
 दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरध्यक्ष-
- 5 परिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्त्वा मह
 कस्यचिदर्थस्य संबन्धसिद्धेः । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिः, यथा-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमाने ततो
 ऽनुमानाद्गमनशक्तियोगो ऽर्थापत्त्यावसीयते । उपमानपूर्विका-
- 10 र्थापत्तिः, यथा “गवथवद्गौः” इत्युक्तेरर्थादाहदोहादिशक्ति-
 योगस्य प्रतीयते, अन्यथा गोलस्यैवायोगात् । शब्दपूर्विका-
 र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितौतरनामिका, यथा शब्दार्थप्रतीतौ
 शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः,
 यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थापत्त्यन्वितसिद्धिः,
 पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः,
- 15 यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादर्थाद्विर्भावः । अत्र
 च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता,
 षष्ठ्या गृहाद्विर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति । पीनो
 देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्यश्रवणाद्वाचिभोजनवाक्य-
- 20 प्रतीतिः । श्रुतार्थापत्तिः । गवथोपमितस्य गोलज्ञानयाज्ञाना-
 शक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिरिति । इत्थं च षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिर्नाशब्दं, अतीन्द्रियशक्त्वाद्यर्थविषयत्वात् । अत एव

नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य । ततः प्रमाणान्तरमेवार्था-
पत्तिः सिद्धा ॥

अथाभावप्रमाणं स्वरूपतः प्ररूपयति ।

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणाता ॥ ७ई ॥ 5

सदसदंशात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि
सदंशं गृह्यते न पुनरसदंशं गृह्यते । प्रमाणाभावलक्षणस्त्वभावो
ऽसदंशं गृह्यते न पुनः सदंशम् । अभावो ऽपि प्रमाणाभाव-
लक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणमिति
वचनात् । अन्ये पुनरभावास्त्वं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । 10
प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभाव १ प्रतिषिध्यमानाद्वा
तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तस्वभा-
वः ३ इति । ततः प्रस्तुतश्लोकस्यायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यच्च भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य
ग्रहणाय न जायते न प्रवर्तते, तच्चाधेयवर्जितस्याधारस्य 15
ग्रहणेऽभावप्रमाणाताभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमा-
नात्तदन्यज्ञानमुक्तम् । तथा प्रमाणपञ्चकं यच्चेति पदस्याचापि
संबन्धाद्यच्च वस्तुरूपे घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न
जायते, तच्चासदंशेऽभावस्य प्रमाणाता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव
मुक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं वस्तुसत्तावबोधार्थं घटादिवस्तु- 20
सत्ताया अवबोधाय न जायते ऽसदंशे न व्याप्रियते ; तच्च

सत्त्वानवबोधेऽभावस्य प्रमाणात् । अनेनात्मा विषयस्य रूपे-
णापरिणत उक्तः ३ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् ।
तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

- 5 सात्त्वानो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥
अथ सशब्दोऽनुत्पत्तेर्विशेषणतया थोच्य इति । सम्प्रति-
टीकायामभावप्रमाणं यथा त्रिधोपदर्शितं तथेहापि तद्दर्शितम् ।
रत्नाकरावतारिकायां तु प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यखैवोक्तस्य
बलेन द्विधा तदर्शितमास्ते । तत्र सशब्दः पुस्तिकः प्रमा-
10 णाभावस्य विशेषणं कार्य इति । तत्त्वं तु बह्वञ्जुता जानते ।
अथ चेऽभावप्रमाणमेकधाभिदधति तस्मिन्नेन प्रस्तुतस्योक्तो
व्याख्यायते । प्रमाणपञ्चकं प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र यस्मिन्
वस्तुरूपे घटादिवस्तुरूपे न आयते न व्यापिपत्तिः । वस्तुरूपं
द्विधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राह
15 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो घटादेः सत्ता सद्वृत्ता सदंश
इति यावत् । तस्या अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादि-
पञ्चकस्य विषयः । स चेत्तेन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
शेषस्यासदंशस्य गहणायाभावस्य प्रमाणतेति । “वस्तुसत्तावबो-
धार्थं” इति कश्चित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
20 यत्र वस्तुनो रूपे न व्याप्रियते, तत्र वस्तुनो यासत्तासदंशः,
तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
वाभावप्रमाणेन प्रदेष्टादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षे-

सौवाभावोऽवसीयते, तस्याभावविषयत्वविरोधान्, भावांशे-
नैवेन्द्रियाणां संयोगान् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिण्य
घटाभावः माध्यत इत्यनुमानयाज्ञोभाव इति चेत् । न,
साध्यमाधनयोः कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्माद्भावोऽपि
प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽ
शुभगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिव्यवहारश्च लोकप्रतीतस्या-
भावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

न च स्याद्भावहारोऽयं कारणादिविभागतः ।
प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥ १ ॥
यद्दानुत्सित्व्यावृत्तिवृद्धिपाक्षो यतस्त्वयम् । 10
तस्माद्भावोऽपि वस्तुवसेयत्वाच्च गच्छताम् ॥ २ ॥
न चावस्तुन एते स्वरुदास्तेनास्य वस्तुता ।
कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥ ३ ॥
वस्तुमकरमिद्धिश्च तत्प्रामाण्यं ममाश्रिता ।
सौरोदध्यादि यस्मान्नि प्रागभावः स उच्यते ॥ ४ ॥ 15
नाशिता पयसो दधि प्रध्वमाभावलक्षणम् ।
गवि योऽथाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ५ ॥
शिरसोऽत्रयवा निम्बा वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।
ग्रणशृङ्गादिरूपेण सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ६ ॥
यदि चैतज्जवस्थापक्रमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत् 20
तदा प्रतिनियतवसायवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् ।
सौरे दधि भवदेव दधि सौरं घटे पटः

ग्रमे षट्त्वं इयिष्यादौ चैतन्यं नृत्तिरात्मनि ॥ ७ ॥

अप्सु गन्धो रसस्याग्नौ वायौ रूपेण तौ मह ।

योनिं संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणात् ॥८॥ इति ॥

अथ निरंशमदेकरूपत्वादस्तुनोऽप्यक्षेण सर्वात्मना ग्रहणे

कोऽपरो महंशो यत्राभावः प्रमाणं भवेदिति चेत् । न,

रूपरूपाभ्यां मदसदात्मकत्वादस्तुनः, अन्यथा वस्तुत्वायोगात् ।

न च "सदशादसदंशस्याभिसत्त्वान्द्वहणे तस्यापि ग्रहः" इति

वाच्यं, सदसदंशयोर्धर्म्यभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । तदेव प्रत्यक्षा-

द्युग्द्वैतप्रमेयाभावग्राहकत्वात्प्रमाणाभावः प्रमाणात्तरंमिति ॥

10 अथोक्तमपि किञ्चिद्भूक्तये लिख्यते । अनधिगताद्याधिगन्तु

प्रमाणं पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु

प्रमाणगोचरः । नित्यपरोक्षं ज्ञानं हि भाट्टप्रभाकरमतयोरर्थप्रा-

कत्याख्यसंवेदनाख्यफलानुमेयम् । वेदोऽपौरुषेयः । वेदोक्तान्तिंसा

धर्माद्य । शब्दो नित्यः । सर्वज्ञो नास्ति । अनिद्यापरनाम-

15 भावावशात्प्रतिभासमानः सर्वः प्रपञ्चोऽपारमार्थिकः । परब्रह्मैव

परमार्थसत् ॥

उपसंहरकाह ।

जैमिनीयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम् ॥ ७७ ॥

अपि शब्दात् केवलमपरदर्शनानां संक्षेपो निवेदितो जैमि-
नीयमतस्याप्यस्य संक्षेपो निवेदितः । वक्तव्यस्य वाङ्मत्यादस्पी-

यस्यस्मिन् सूत्रे समस्तस्य सकृत्प्रकृत्यास्ये एव प्रोक्तः ।
अथ प्रशुक्तमतानां सूत्रकस्मिन्महाह “एव” इत्यादि ।
एवमित्यर्थास्तकवादानां श्रौतपरकीकपुत्रपापाद्युक्तवादिनां
नौद्वनेयाधिकसांख्यजैनवैशेषिककैमिनौयानां संक्षेपेण कीर्तनं
वक्तव्याभिधानं संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

नेयाधिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

अन्ये कृत्वासायां नेयाधिकभागादेशेषिकैः सत्र भेदं
पार्थक्यं न मन्यन्ते । एकदेशतत्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भावने
ऽन्यौयम एव भेदस्य भावाच्च नेयाधिकवैशेषिकाणां मिथो
मतेष्वभेदेष्वस्तीत्यर्थः । तेषामासायाणां मते आस्तिकवादिनः
पक्षैव न पुनः षट् ॥

अथ दर्शनानां संख्या षडिति या जगतामिद्धा मा कथ-
सुपपादनौयत्याशङ्काह ।

15

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतश्लेषे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

ये नेयाधिकवैशेषिकयोर्मतमेकमाचक्षते तन्मते षड्दर्शन-
संख्या तु षणां दर्शनानां संख्या पुनर्लोकायता नास्तिकास्तेषां
यथातं तस्य श्लेषे मौखन एव । किलेत्याश्रवादे । पूर्यते 20

पूर्णीभवेत् । तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते
स्वरूपतः प्रकृत्यते । अत्राद्यपादे सप्ताक्षरं छन्दोऽन्तरमिति
न छन्दःशास्त्रविरोधः शङ्कनीयः ॥

[अथ लोकायतमतम्] ।

प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते । कापालिका भस्मोद्भूतनपरा
६ योगिनो ब्राह्मणाद्यन्धजाताश्च केचन नास्तिका भवन्ति । ते
च जीवपुष्पपापादिक न मन्यन्ते । चतुर्भूतात्मकं जगदाश्चते ।
केचिच्च चार्वाकैकदेशीया आकाशं पञ्चमं भूतमभिमन्यमानाः
पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति । तन्मते भूतेभ्यो मद-
शक्तिवञ्चेतन्यमुत्पद्यते । जलबुद्बुदवज्जीवाः । चैतन्यविशिष्टः
10 कायः पुरुष इति । ते च मद्यमांसे भुञ्जते मांवाद्यगन्धग-
मनमपि कुर्वते । वर्षे वर्षे कस्मिन्नपि दिवसे सर्वे संभूय
यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते । धर्मं कामादपरं न
मन्यते । तस्मानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि ।
गल्लशर्वं अदने । सर्वान्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुष्प-
15 पापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः । मावाकश्यामाके-
त्यादिषिद्धैर्मोणादिदण्डकेन शब्दनिपातनम् । लोका-
निर्विचाराः सामान्या लोकास्तद्दाशरन्ति स्मिति लोकायता
लोकायतिका इत्यपि । दृश्यतिप्रतीतमत्वेन चार्वाक्यायेति ॥

अथ तन्मतमेवाह ।

लोकायता वदन्त्येवं नास्ति जीवी न निर्दृतिः ।

धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥ ८० ॥

लोकायता नास्तिका एवास्त्यं वदन्ति । कथमित्याह । जीवश्चतनालक्षणः परलोकवायी नास्ति, पञ्चमहाभूतमसुद्धृतस्य चैतन्यस्यैव भूतनाशे नाशात्परलोकानुष्मरणसंभवात् । जीवस्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिनास्ति । तथा न निर्दृतिर्मात्रो नास्तीत्यर्थः । अन्यत्र धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । न चैव पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे कुतस्त्वं तत्फलमिति भावः ॥

सोऽनुपठं यथा धे स्वगास्त्रे प्रोचरे तथैव दर्शयन्नाह ।

तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे इकपदं पश्य यद्वदन्त्यबहुश्रुताः ॥ ८१ ॥

“तथा च” इत्युपदर्शने तन्मतं प्रक्रमान्नास्तिकमतम् । तत्कौटुम्बिकगत्याह । अयं प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचर इन्द्रियाणि स्वर्गनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च, तेषां गोचरो विषयः; पञ्चेन्द्रियविषयीकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । 15

लोकग्रहणां लोकस्थाः पदार्थमार्था गान्धाः । ततो यत्परे जीवं
 पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राङ्ः, तच्चास्ति, अप्रत्यक्ष-
 न्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत्, अग्रगण्यवन्ध्यास्तनन्ध्यादीना-
 मपि भावोऽह् । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदकठोरादिव-
 १ स्त्वनि तिक्रकटुकपाथादिद्रव्याणि स्वर्गभद्रभिभावान् भूभृधर-
 भुवनभूरुहसम्भकुम्भाभोरुहादिनरपशुशयःपदादिःश्वारज्जमप-
 दार्थमार्थान् विविधेषु नौणादिभ्रमोश्च विमुच्य जातुचिदप्यन्य-
 दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तस्यैतन्महेतुतथा
 परिकल्पमानः परलोकयायौ जीवः प्रत्यक्षेण मान्भूयते,
 10 तावता जीवस्य सुखदुःखनिवन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृतफलभोग-
 भूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापचयोत्यमोक्षसुखं अपवर्णमानानि,
 आकाशे विचित्रविरचनमित्त्वं कस्य नाम न हास्यानि । ततो
 चेत्वास्तुष्टमनास्त्रादितमनाप्रातमदृष्टमश्रुतमपि जीवादिकं
 मार्गयमाणाः स्वर्गापवर्गादिसुखसिद्धिपाविप्रसन्नबुद्धयः शिरस्त-
 15 षडमुह्यन्नुद्वेष्टन्तरतपश्चरणाचरणसुदुःमहतपनातपमहादिक्लेशै-
 र्यत्सौवं जन्म चयन्ति, तन्नेषां महामोहोद्रेकविकल्पितम् ।
 तदुक्तम् ।

तपामि यद्वास्त्रिचाः ^{मान्} भंगमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म वासक्रीडेव लक्ष्यते ॥ २ ॥

20 यावज्जीवेत्सुखं जीवेन्नावदेषयिकं सुखम् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ २ ॥ इत्यादि

ततः सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव तात्त्विक इति ॥

अथ ये परोक्षे विषयेऽनुमानागमादीनां प्रामाण्येन जीवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापर्याप्तं न जातुर्चिद्वरमिति, तान् प्रबोधयितुं दृष्टान्तं प्राह “भद्रे द्रुपदं पश्य” इति । अत्राद्यं संप्रदायः । कश्चित्पुरुषः नास्तिककृत्यामनाजामितान्तःकरणो निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिर- 5 भियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते तदा स दशमनेनोपायेन प्रतिभोक्ष्यत इति स्वचेतमि विचिन्वन् निश्चायाः पश्यन्ते यस्मै तथा ममं नगराच्चर्गत्य तां प्रत्यवदौत् । “प्रिये यं दमे नगरवामिनो नराः पराक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमास्वाद्याणां लोकेन च बह्वश्रुत- 10 तथा व्यवहृद्यमाणा विद्यन्ते, पश्य तेषां चारु विधारणायां चातुर्यं” इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुःपथं यावन्मन्थरतरप्रसृमरममौरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गं द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशनीमध्यमाङ्गुलिस्यं मीलायत्वा स्वशरीर- स्तोभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्षे । ततः 15 प्रातस्तानि पदानि निरौच्छ्यास्तोको लोको राजमार्गं ऽभिषत् । बह्वश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् “भो भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्” इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाण- शिरौच्छ निजां भार्यां अजस्य । हे भद्रे प्रिये वृकपदं (अथ 20 जातावेकवचनं) पश्य निरौच्छ, किं तदित्याह । यद्वृकपदं वदन्ति अल्पवयवबह्वश्रुता लोककक्ष्या बह्वश्रुता अध्येते परमार्थ-

मञ्जाला भाषमाणा ऋष्यश्रुता एवेत्यर्थः । यददन्ति बह्वश्रुता
 इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम् । लोकप्रसिद्धा बह्वश्रुता इति
 तथा श्रुते वृक्षपदविषये सम्यग्निदितपरमार्थाः बहवोऽप्येक-
 षडृशमेव भाषमाणा अपि बह्वसुगन्धजनध्यान्धसुत्यादयन्तोऽपि
 5 च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी
 वादिनो धार्मिकच्छ्रद्धाभूताः परवचनैकप्रवणा यत्किंचिदनुमा-
 नागमादिभिर्दाक्षिण्यमादर्शं जीवाद्यस्तित्वं षडृशमेव भाषमाणा
 अपि सुधैव सुगन्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यसुखसंततिप्रसोभन-
 याभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यद्वेषोपदेशादिभङ्गटे पातयन्तो बह्वसुगन्ध-
 10 धार्मिकव्यामोहमुत्यादयन्तोऽपि च सतामवधोरणीयवचना
 एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं सर्वं मानितवती ॥

तदनु च तस्याः स पतिर्दुपदिष्टवान् तदेव दर्शय-
 चाह ।

पिब खाद च चारुलोचने
 15 बद्धतीर्तं वरगाधि तन्न ते ।
 न हि भीरु गतं निवर्तते
 समुद्रयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ ८२ ॥

हे चारुलोचने शोभनाधि पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन
 मदिरादेः पानं कुह । न केवलं पिब खाद च मत्स्याभक्ष्य-
 20 निरपेक्षतया मांसादिकं भक्ष्य च । पिबखादक्रियथोर्षप-

लक्षणलाङ्गस्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौवनं
भक्तलौकुर्वित्यापि वचोऽत्र जातव्यम् । तद्यौवनाद्यतौतम-
तिक्रान्तं हे वरगात्रि हे प्रधानाङ्गि तद्गूढस्ते तव न
भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोदने-वरगात्रौति-संबोधनद्वयस्य
समानार्थस्याप्यादरानुरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम् । ५

अनुवादादरवौष्माद्यर्थविनियोगहेत्वमूढासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनाभरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥

अथ स्वेच्छाविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुप्रापा-
परलोके कष्टपरंपरा सुलभं च सति भूततमंचये भवान्तरे
भोगसुखयौवनादिकभिति पराशङ्कां पराकर्तुं प्राह । न हि 10
वैश हे गौरी पराङ्गमात्रेण नरकादिप्राणदुःखमथाकुले ।
गनमिहभवादतिक्रान्तं सुखयौवनादि निवर्तते परलोके
पुनरप्युपहोक्ते । परलोकसुखलिप्तया तपश्चरणादिकशुकि-
याभिति हृत्यसुखोपेक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । अथ श्रुत्याशुभकर्मपार-
तन्व्येण जीवेनासं कायमधुनाधिष्ठाय स्थितेनावगच्छं परलोकेऽपि 15
सुकर्महेतुकं सुखदुःखादि वेदितव्यमेवेत्याशंक्य प्राह । समुदय-
मात्रं समुदयो भूतचतुष्टयसंयोगः, तन्नात्रम् । भाचशब्दो-
ऽवधारणे । इदं प्रत्यक्षं कर्मत्रयं शराः, प्रवाप्तौः, अध्याहारः, न
पुनर्भूतचतुष्टयसंयोगमात्रादपरो भवान्तरथायो श्शुभाशुभकर्म-
विपाकभोक्ता काये कश्चन जीवो विद्यते । भूतचतुष्टयसंयोगश्च 20
विद्युद्दृष्टोत इव क्षणतो दृष्टो नष्टः । तस्मात्परलोकानपेक्षया
अपेक्षं पिव खाद चेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयं प्रमाणं चाह ।

किं च ।

पृथ्वी जलं तथा तेजो वायुभूतचतुष्टयम् ।

आधारो भूमिरेतेषां मानं त्वस्रजमेव हि ॥ ८३ ॥

- 5 “किं च” इत्यभ्युच्चये । पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो-
वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयमेतानि भूतानि चत्वारि ।
आधारो भूमिरेतेषां भूतानामाधारो ऽधिकरणं भूमिः
पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं
चैतन्यभूमिश्चैतन्योत्पत्तिस्थानम् । भूतानि संभूयैकं चैतन्यं
10 जनयन्तीत्यर्थः । “एतेषां चार्वाकाणां मते प्रमाणभूमिरेतेषां”
इति पठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणोत्तरस्वात्त्विक
एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरस्रजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न
पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । द्विशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते ।
विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोक्याजानिर्वाहणप्रवणं धृमाद्यनुमानमिच्छते
15 क्वचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रमाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥

अथ भूतचतुष्टयौप्रभवाद्देहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयता-
मित्याशङ्क्याह ।

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीक्षतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यदस्रजश्चिदात्मनि ॥ ८४ ॥

- 20 पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुजलवह्नि चानि भूतानि
तेषां संहतिः समज्ञास्रः संयोग इति चावगत्, तथा चेतुभूतया ।

तथा तेन प्रकारेण च देहस्य परीणतिः परिणामः, तस्याः
 सकाशात् चिदिति प्रयोगः । यदज्ञया सुराङ्गिभ्यो गुहधात-
 क्वादिभ्यो मद्याङ्गिभ्यो मदशक्तित्वात्कर्म भवति, तदज्ञया
 चिञ्चैतन्यमात्मनि शरीरे । अत्रात्मशब्देनार्थकार्येण शरीरमेव
 ज्ञातव्यं, न पुनर्जीवः अथ भावः । भूतचतुष्टयप्रबन्धाद्देहपरि-
 णामः, ततश्च देहे चैतन्यमिति । अथ परीणतिशब्दे धन-
 भावेऽपि बाहुलकादपसर्गस्य शीघ्रत्वं सिद्धम् । पाठान्तरं वा ।

“पृथग्वादिभूतसंख्यां तथा देहादिसंभवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गिभ्यो यदज्ञदामिषतात्मा ।”

पृथिव्यादिभूतसंख्यां सत्यां, तथाशब्दः पूर्वश्लोकाद्येकथा 10
 मनुस्ये, देहादिसंभवः । आदिशब्दाद्भूधरादयो भूतसंयोगजा
 ज्ञेयाः । सुराङ्गिभ्यो यदज्ञमदशक्तिर्भवति, तदद्भुतसंभवान्शरीर
 आत्मता मन्वेतमता स्थिता व्यवस्थितिः । यदुवाच वाचस्पतिः
 “पृथिव्यापत्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तस्मिन्नाद्ये शरीरविषये
 पृथक्संज्ञाः, तेभ्यश्चैतन्यं” इति ॥

एवं स्थिते यथोपदिग्मि तया दर्शयन्नाह ।

तस्माद्दृष्टपरित्यागाद्यदृष्टे प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तदिमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥ ८५ ॥

यस्माद्भूतेभ्यश्चैतन्योत्पत्तिः, तस्मात्कारणादृष्टपरित्यागाद्यदृष्टं
 मयवानुभूतमैहिकं लौकिकं यद्विषयजं सुखं तस्य परित्या- 20
 गाद्यदृष्टे परलोकसुखादौ तपस्वराणादिकष्टकथासाधे यत्त-

वर्तते प्रवृत्तिः, तत्रोक्तस्य विमूढत्वमज्ञानमेवेति चार्वाकाः
 प्रतिपेक्षिते प्रतिपक्षाः । यो हि लोको विप्रलारककल्पनोप-
 न्यासचायितसंज्ञाभो हस्तगतमिच्छत्यं सुखं विहाय स्वर्गापवर्ग-
 सुखप्रेषया तपोजपध्यानहोमादौ श्रद्धतते, तत्र तस्याज्ञानतैव
 5 कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥

अथ ये शान्तरसपूरितस्नान्कान्तिरूपमं शमसुखं वर्णयन्ति,
 तानुद्दिश्य यच्चार्वाका ब्रूवते तदाह ।

माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां धर्मः कामात्परो न हि ॥ ८६ ॥

- 10 साध्यं ध्यानं वेधना, उपादेयं हेयं च । उपादेये धर्मशुक्ल-
 ध्यानधुमं हेये चार्तरौद्रवानदुग्मे । अथवा साध्ये साधनौघे
 कार्यं, उपादेये पुण्यकृत्ये तप.मयमादौ, हेये च पापकृत्ये
 विषयसुखःदिके क्रमेण वृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रवर्तननिवर्तनाभ्यां
 जने लोके या प्रीतिर्मन.सुखं जायते समुत्पद्यते, सा
 15 तेषां चार्वाकाणां भक्ते निरर्था निःप्रयोजना निःफला-
 तात्त्विकौत्यर्थः । हिर्ष्यभात् । धर्मः कामाद्विषयसुखसेवनात्
 परः । काम एव परमो धर्मः, तन्मनितमेव च परमं
 सुखमिति भावः । अथवा, ये धर्मप्रभावाद्दिह लोकेऽपौष्टा-
 भित्कार्थयोः सिद्धयिहो वदन्ति, ताश्रुति... यच्चार्वाका
 20 जल्पन्ति तद्दर्शक्याह “माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां” ईत्यादि ।
 तपोजपहोमादिभिः साध्यस्य प्रेषितकार्थस्य वा वृत्तिः विद्धि-

